॥ अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायप्रारंभः ॥

परिमळ० ॥ १ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ एतदध्यायेनिरूपयिष्यमाणसाधनस्वरूपंसूचयन्मंगलमाचरति ॥ कुपितेति । अपरंविष यजन्यं । सेवंतेभक्तिश्रवणमननध्यानज्ञानैर्विषयीकुर्वंति । यत्पदंयस्यस्वरूपं । समीकृत्येतिल्यबंतप्रयोगेणआद्यपादार्थस्यवै राग्यस्यभक्त्यादौहेतुत्वात्तस्यप्राथम्यमुचितमितिसूचितं । धीराःज्ञानिनःधैर्योपपन्नावा । नन्वत्रछायाबाहुल्येइतिछायाश ब्देह्रस्वत्वंकुतोनभवति । इक्षुच्छायमित्यादाविवेतिचेदुच्यते । छायानिरूपकबाहुल्येविवक्षितेहितत् । नह्यत्रेक्षूणामिवफण स्यबाहुल्यंविवक्षितं । अतोनदोषः । अतएवद्वितीयस्यतृतीयपादेछायाबाहुल्येइतिसूत्रवृत्तौबाहुल्यंपूर्वपदार्थस्यधर्मइत्युक्तं । विभाषासेनासुराच्छायेतिविकल्पितत्वान्नदोषइत्येके ॥ उपरीति । उपासनापादे ॥ पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीःसंग्रहेणा हेति । तत्रायंविवेकः । तदंतरप्रतिपत्तौ स्वाभाविकं पूर्वपक्षस्ययुक्तिः गुणाधिक्यं सिद्धांतयुक्तिः । त्र्यात्मकत्वात् अन्यथा नाम अर्थतोभवः प्राणगतेश्च सहभाव उपपत्तिः अग्न्यादिगतिश्रुतेः अन्यथोक्तिः द्विरूपत्वं । प्रथमेश्रवणादितिचेत् अ विशेषः आधिक्यं । अश्रुतत्वादितिचेत् अविशेषः अनुरूपता । भाक्तंवानात्मवित्त्वात् विशेषः योग्यता । कृतात्ययेनुशयवा न् सहभावः योग्यता । यथेतमनेवंच सहभावः योग्यता । चरणादितिचेत् सहभावः योग्यता । अनिष्टादिकारिणामपिच श्रुतं विमिश्रता बलवत्त्वंच । अपिसप्त विरुद्धोक्तिः विभागः । तत्रापिचतद्व्यापारात् सहस्थानं कारणाभवः । विद्याकर्म णोरितितु सहस्थानं कारणाभावः । नतृतीयेतथोपलब्धेः सहस्थानं कारणाभावः । तत्स्वाभाव्यापत्तिः सहस्थानं कारणाभा वः । नातिचिरेण सहस्थानं कारणाभावः । अन्याधिष्ठिते सहस्थानं कारणाभावः । रेतस्सिग्योगोथ वैयर्थ्यं (ईश)क्लृप्तिः ।

अ.३पा.१ अधि. १ ॥३७०॥

योनेःशरीरं अन्यथागतिः अन्यागतिः । ननुसाधकाइतिकथं । युक्तिविशेषणत्वेनस्त्रीलिंगत्वापत्त्याप्रत्ययस्थात्कातपूर्वस्यात इदाप्यसुपइतिसूत्रेणसाधिकाइतिभाव्यंइत्यतआह ॥ [४५७।५] साधकाइतिच्छांदसोनिर्देशइति ॥ [४५७।६] अत्रेति । तदंतरपादेइत्यर्थः ॥ सूत्रमिति । अंतिमसूत्रमितिज्ञेयं । एतत्सूत्रस्यानुव्याख्यानप्रवृत्तौबीजमेतदयुक्तमित्यादिनावक्तुंभाष्योक्तव्याख्यानं तद्धितथ्यमुतातथ्यमित्यादिनानुवदितुंतदुपयुक्तमाह ॥ स्वर्गादिति ॥ [४५७।७] रेतःसिचमिति । एतेनरेतःसिग्योगोथेतिसूत्रार्थोनुदितोभवति ॥ [४५७।८] इतिप्रसिद्धमिति । कर्मणादैवतंत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये । स्त्रियःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः । कललंत्वेकरात्रेणेत्यादिनातृतीयस्कंधेद्वात्रिंशाध्यायेप्रसिद्धमित्यर्थः । तत्रतत्रप्रमाणेषुचप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ [४५७।१०] बहुकल्पनेति । स्वर्गादित्यादिनोक्तेत्यर्थः । धूमोभूत्वेतिश्रुतिर्व्याख्यातानस्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेरितिसूत्रभाष्यादौ । अभ्याशःशीघ्रं ॥ [४५७।१३] यथोक्तमिति । भाष्येउक्तमित्यर्थः ॥ [४५८।३] आकस्मिकत्वमिति । निष्कारणत्वंस्यात्जन्मनइतियोज्यं ॥ [४५८।८] ज्ञानंतपोयोगादीति । ज्ञानमपरोक्षज्ञानं । तपःकायशोषणादि । योगःसमाधिः । आदिपदेनसत्कर्मानुष्ठानादिग्रहः ॥ क्षुद्रजंत्विति । पिपीलिकादिरूपक्षुद्रजंतूनांशरीरोत्पत्तौ (प्राणि)पापिनांयातनाशरीरोत्पत्तौचयथाबीजादिसंबंधनियमोनास्तितथेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तमिति । न्यायविवरणइतियोज्यं ॥ १ ॥ ३ । २ । १ ॥ इतिश्रीमत्सुधींद्रगुरुपादशिष्यराघवेंद्रयतिकृतेश्रीमन्यायसुधापरिमळाख्यानेतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायस्यप्रथमपादःसंपूर्णः ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ आदावेवन्यायसंग्रहोक्तेरनवसरदुस्थत्वमाशंक्याह ॥ [४५।१।१] भक्तिरिति ॥ उत्तरत्रेति । उपरितनपादइत्यर्थः ॥ [४५।१।२] संग्रहेणाह ॥ पश्चादितीति । अत्रायंविवेकः । संध्येसृष्टिराहहि पश्चाद्दृष्टिः अशक्यकर्तृताशक्तिः । पराभिध्यानात् अविज्ञानं स्वतोबोधः । देहयोगाद्वासोपि कालः तथै(दे)वचेति अस्वातंत्र्यादिनिबंधनः स्वतोबोधएवात्रापिमानमित्यर्थः । तदभावोनाडीषु दुःखं अमानक्लृप्तिः । अतःप्रबोधोस्मात् पृथग्भवःसन्मानं । मुग्धेर्धसंपत्तिः पृथग्भवः सन्मानं । नस्थानतोपि स्थानभेदः व्यवस्था । अरूपवदेवहि विरुद्धत्वं व्यवस्था । अतएवचोपमा न्यायसाम्यं अत्यल्पतां । अंबुवदग्रहणात् स्वतोभावभवः[११] । वृद्धिह्रासभाक्त्वं गुणसाम्यंविशेष[१२]दृष्टिः । प्रकृतैतावत्त्वंहि अयोगः विशेषवाक्यंचकारादन्नदानाद्युपपत्तिश्च[१३] । तदव्यक्तमाहहि तर्कबाधः पुं[१४]शक्तिः । उभयव्यपदेशात् विलोमतां[१५] सुनिदर्शनं परमतः विलोमता अलौकिक[१६]त्वं । स्थानविशेषात् नानाभावः आधि[१७]क्यं । तथान्यत् नानाभावः [१८]अधिकं अनेनसर्वगतत्वं नानाभावः स्वा[१९]तंत्र्यं फलमतउपपत्तेः प्रलोभः स्वा[२०]तंत्र्यमिति । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकरणेघञ्प्रत्ययोमाङ्मानइति धातुरितिभावेनाह ॥ [४५।१।३] सिद्धांतनिर्णयार्थानीति । संध्येसृष्टिराहहि । संगत्यर्थंवृत्तानुवादपूर्वकंप्रतिपाद्यमाह ॥ एवमिति ॥ एतदवसानैःसूत्रैरिति । तदंतरप्रतिपत्तावित्यादिसूत्रेष्वपिजन्मसूचना(देवमु)दिकमुक्तं । कुतः असत्यत्त्वंस्वाप्नानामित्यतःसत्यत्वेबाधकाभावेनश्रुतिस्मृतिभिश्चसत्यत्वंसाधयति ॥ [४५।१।५] नतावदित्यादिना अवेद्यतेइत्यंतेन ॥ [४५।१।७] उपरतेष्विति । निर्व्यापारेष्वित्यर्थः । भ्रांतित्वंशुक्तिरूप्यादेरिवभ्रांतिसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ [४५।१।११] स्वप्नेमायासरूपेति । सृष्टिरन्यैःप्रकल्पि

तेतिमांडूकश्रुतिः । अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथोयथेतिभागवतस्मृतिः ॥ [४५।११] शिष्टमिति । रथादीनां
स्वप्ने दृश्यमानानांदेशेवस्थानायोगइत्यादिबाधकंतुमायामात्रंत्वितिसूत्रव्याख्यानानुवादप्रस्तावेवक्ष्यामइत्यर्थः ॥ इंद्रिया
[४५।१३] प्रवृत्तावितिे । तत्प्रवृत्तावेवहिपक्षादिग्रहण(स्य)शक्तिवि(यदादिप)षयपदार्थादिज्ञानस्यचसंभवेनअनुमानादिप्रवृत्तिःसंभव
तीतिभावः । इंद्रियाविषयेपिक्वचिल्लिंगादिप्रवृत्तिसंभवाद्दोषांतरमाह ॥ [४६।११] अपरोक्षेति ॥ [४६।१२] उत्तरत्रेति । अदृष्टेचाश्रुतेभावेन
भावउपजायतइत्यत्रस्वशिरश्छेदादेरुपलंभोपपादनंसर्ववस्तूनामित्यत्रउक्तसर्वग्रहणयोजनंभविष्यतीत्यर्थः ॥ [४६।१५] अनादिवास
नेति । वासनानामनादित्वंप्रवाहतोज्ञेयं । तज्जनकानुभवानामपितथैवानादित्वात्तदात्मनोपितत्समानमिति । तथाचतेनैव
सिद्धतापत्त्यामनस्सिद्धिर्नस्यादितिभावः । अनादित्वसिध्यर्थमाह ॥ [४६।१६] सर्वदैवेति । तत्रैवेत्यनूद्यैवकारेणव्यावर्त्यमाह ॥ न
[४६।१७] त्वात्मनीति ॥ [४६।१८] अहंकाराद्यैर्वैकारिकाहंकारांशपंचमहाभूतांशैरित्यर्थः । भगवानेवेत्येवशब्दस्यस्वप्नकालइत्यत्रान्वयमुपे
त्यतत्कृत्यमाह ॥ [४६।१९] स्वप्नकालएवेति । ऊर्ध्वंचेत्युक्तस्यमूलारूढत्वायाह ॥ सृष्टेःसंहारोप[४६।२०]लक्षणत्वादिति । सृष्ट्वेत्युक्तेः
सृष्ट्वाप्रदर्श्यसंहरतीत्युपलक्षणत्वंज्ञेयमित्यर्थः ॥ [४६।२१] मनोवृत्तित्वेनेति । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः ॥ त्र्यणुकजन्मेति । त्र्यणु
कस्यजन्मविनाशयोःसतोरपित्र्यणुकोपादानस्यद्व्यणुकस्ययथानुपलंभस्तथेत्यर्थः ॥ [४६।२२] इत्युक्तमिति । समग्रैश्वर्या(देस्तदर्थ)र्थ
त्वादितिभावः ॥ [४६।२४] वक्ष्यतीति । चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनोयावच्चसंसृतिः । तेनावस्थाइमास्सर्वाजीवःपश्यतिसर्वदेत्यधिकर
णांत्यभागेवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ [४६।२६] उपपादितत्वादिति । संस्कारैर्भगवानेवेत्यादिनेतिभावः ॥ [४७।१।१] असिद्धेरिति । स्वाप्नपदार्थदर्श

नस्यसंस्कारप्रभवत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ जागरानुभूतेति । जाग्रदवस्थायामनुभूतायेपदार्थाःतेइदानींस्मरणार्हाःभवंतित(तए) एवस्वप्नेभ्रांतिमत्वासनोपादानकाइत्याहुरित्यर्थः ॥ देशकालेति । काश्यांसुप्तोमधुरांपश्यतिहेमंतेसुप्तोवसंतंपश्यतीत्येव मादिरूपेणदेशादिविप्रकृष्टत्वेनेत्यर्थः ॥ श्रुतिस्मृतिष्विति । स्वप्नमायासरूपेत्यादिप्रागुक्तास्वितिभावः । पदार्थस्वरूप मित्यस्यपदार्थसरूपबुद्धिमित्यर्थोज्ञेयः । जाग्रत्त्वमित्यस्यतत्प्रतीतिपर्यंतत्वेनोक्तत्वात् । अदृष्टचरानितिविभागः । अननुभूता नित्यर्थः । तत्रहेतुस्तात्कालिकतयेतितत्कालोत्पन्नत्वहेतुनेत्यर्थः । दृष्टचरतयाजाग्रदवस्थानुभूततयेत्यर्थः । तादात्म्यारोपमा श्रित्योक्तंप्राक् । अधुनातुधर्मारोपमाश्रित्याह ॥ यद्वाजाग्रत्त्वमिति ॥ इतिवक्ष्यामइति । स्वाप्नानामपिचैतेषांनबा धोदृश्यतेक्वचिदित्यत्रेतिभावः ॥ यत्संवग्रहणमिति । सर्ववस्तूनामितिसर्वग्रहणमित्यर्थः ॥ उक्तेति । अनाद्यनुभवाग ताइत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ उपलक्षणंचैतदिति । यस्योपादानंनसंभवतिबाधश्चास्तितस्यसर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । कथंतर्हि भ्रांतिर्जाग्रत्त्वमेवेतिसावधारणमुक्तंप्रागित्यतआह ॥ यस्योपादानमित्यादि । वासनोपादानकत्वेप्रमाणंपृच्छंतंप्रतिकिमने नोत्तरंलब्धमित्यतआह ॥ अयमभिसंधिरिति ॥ तदनेनेति । संस्कारैर्भगवानेवेत्यादिनाप्रबंधेनेत्यर्थः । ततःप्राची नस्य वासनास्सर्वेत्यादेरुपोद्घातत्वात् । यद्वासोपोद्घातेनपूर्वेणसर्वग्रंथेनेत्यर्थः । अन्यमतेहिसंध्यइत्यारभ्यदेहयोगादित्यंतष ट्सूत्राण्येकाधिकरणं । तत्रपूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थंवक्तुमाह ॥ स्वप्नेपीति । नतत्ररथाइतिश्रुतौउपक्रमेसयत्रस्वपितीतिश्रवणात्स्व प्नइत्युक्तं ॥ पूर्वपक्षसूत्रद्वयार्थमनुवदति ॥ तत्रतावदिति । प्रबोधसंप्रसादयोर्जाग्रत्सुषुप्त्योरित्यर्थः । संधिशब्दाद्भवार्थेयत्प्र

त्ययइत्युक्तंभवति । सिद्धांतसूत्रद्वयार्थमनुवदति ॥ प्रत्याहेति ॥ पक्षमिति । पूर्वसूत्रद्वयोक्तसत्यसृष्टिपक्षमित्यर्थः । मात्रपदार्थोमायैवेति । तद्व्यावर्त्यमाह ॥ नपरमार्थेति ॥ तेनाभिव्यक्तेति । देशकालादिसंपत्तियुक्ततयाप्रतीतेरभावा दित्यर्थः ॥ संवृत्तइति ॥ अविरलइत्यर्थः ॥ बहिर्देशेपश्यतीत्यत्रयुक्तिंचाह ॥ स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्चेति । देहस्थपदार्थसंबंधिभ्यःस्थितिगतिप्रत्ययेभ्यःस्वप्नेदृश्यमानपदार्थसंबंधिस्थितिगातिप्रत्ययानांभेदादित्यर्थः । देहस्थवस्तूनां देहएवस्थितिः । तेनैवसहगतिःदेहस्थतयैवप्रतीतिः । स्वप्नदृष्टानांतुविशालदेशेस्थितिःगतिश्चोपलभ्यते । बहि ष्ठतयाप्रत्ययश्चातोबहिरेवपश्यतीतिशंकार्थः ॥ प्रतिबुद्धश्चेति । पांचालेभ्यःप्रत्यागतिमपश्यन्नेवप्रतिबुध्यतइत्यर्थः ॥ अनुपकारित्वसाम्यादिति । देहान्निर्गतस्यदेहोयथानुपकारीतथास्वप्नद्रष्टुःसन्नपिदेहोनुपकारीबाह्यभोगाहेतुत्वा दिति । तदभिप्रायाबहिःकुलायादितिश्रुतिर्व्याख्येयेत्यर्थः ॥ वासरमिति । वासरशब्देनाहरुच्यते । भरतखण्डेरजनीचेद पिसूर्यसंचरणदेशांतरेअहर्भवत्येवेत्यतउक्तं । भारतेवर्षइति ॥ नबुद्ध्येकर्मणेचेति । रथादीनांस्वाप्नार्थानांबुद्ध्येप्रतीत्यर्थं चक्षुरादिनिमित्तानिनसंति । तदातेषामुपरतत्वात् । कर्मणेरथादिकृतौउपादानकारणानिचनसंतीत्यर्थः ॥ आद्यंतयोरिति । प्रथमप्रतीतस्यचार्थस्यान्याकारत्वदर्शनात्प्रतीतेरप्यतएवार्थव्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । आद्यस्यव्यभिचारेप्यंत्यस्यास्थिरत्व मबाधश्चभ(विष्यती)वतीत्यतोतस्यापिग्रहणंकृतं । तदेवव्यनक्ति रथोयमिति । प्रकारांतरेणतदीयसूत्रांशार्थमनुवदती । अप रआहेत्यादि ॥ श्रुतेरिति । यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेभिपश्यति । समृद्धिंतत्रजानीयादिति । कृष्णंकृष्णदंतंपश्यति मर्क

टएनमास्कंदयतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रोपात्तश्रुतिगतिमाह ॥ [४६३।११] यदुक्तमित्यादिना ॥ भाक्तेति । गौण्यावृत्त्या
व्याख्येयेत्यर्थः। ब्रह्मप्रकरणविरोधइत्यतआह॥ [४६३।१४] जीवस्यैवेति। ब्रह्मभावउपदिश्यतइत्यन्वयः॥ [४६३।१६] वैषम्यस्येति । ब्रह्मज्ञानेत
रबाध्यत्वनिमित्तहीनत्वादिरूपस्यप्राज्ञसृष्टवियदादिवैषम्यस्योक्तत्वादित्यर्थः॥आरंभणेति। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य
इत्यधिकरणइत्यर्थः। तर्ह्येतदधिकरणंव्यर्थं । स्वाम्नार्थस्यापिप्रपंचांतःपातित्वात् । तेनैवाधिकरणेनसत्यत्वलाभादित्यतआह॥
[४६३।१७] ब्रह्मात्मत्वेति । वैशेषिकंविशेषस्वाम्नार्थसंबंधीत्यर्थः ॥ [४६३।१९] सांकल्पिकीति । जीवसंकल्पमात्राधीनेत्यर्थः ॥ [४६३।२२] नामरूपकृ
तेति । त्रिवृद्भू(द्भततेजो)त्तेजोबन्नकृतेत्यर्थः ॥ अरणियोगादग्नेरिति । यथाग्नेररणिसंबंधात्तिरोभावोमथनेनाभिव्यक्त्या
ज्ञायतेतथातिरोभावोज्ञानादिशक्त्येत्यर्थः । इत्येतद्वाशब्देनव्यवच्छिनत्तीत्येतद्व्यनक्ति ॥ [४६३।२३] मैवमित्यादिना । अनुदितंनि
राह ॥ तदिदमिति ॥ विकल्पस्येति । विविधकोटिविषयप्रश्न(इमि)त्यर्थः॥ [४६४।१] यथासंशयंविकल्पप्रश्नस्यकार्यत्वा
दिति। दृश्यमानोयोभेदःकिंपरमार्थोऽथनेत्येवंकार्यत्वादित्यर्थः ॥ [४६४।१] सएवेति । अभेदरूपकोट्यंतरोत्थापनेसतिभेदकोटेरस
(त्य)त्वस्यसूचनात् । भेदइत्युक्त्यासत्वकोटेश्चसूचनादितिभावः॥ वाचोभंग्येति । वचनविन्यासेत्यर्थः ॥ प्रतीतिरपी
ति । विरुद्धकोटिद्वयधीसहकृतावस्तुप्रतीतिरपीत्यर्थः॥ केवलेति । विप्रतिपत्त्यपवादशंकाद्यनास्कंदितेत्यर्थः॥ [४६४।११] विशेष ॥३७४॥
प्रतीत्यार्हेति । प्रतीतेःसंशयहेतुत्वेविशेषधर्मप्रतीतेरपिप्रतीतित्वात् । तत्रापिसंशयःस्यादेवेतितयातन्निवृत्तिर्नस्यादिति

भावः । विप्रतिपत्त्यादीत्यादिपदेनापवादशंकादिग्रहः ।न प्रतीतत्वरूपधर्ममात्रेणपरमार्थत्वापरमार्थत्वकोटिकसंदेहःकुतइत्य
तःप्रामाण्यस्वतस्त्वेनप्रतीतेःज्ञा(नै)तैकसत्वेनप्रमाणत्वेनोत्सर्गतोनिर्णयादितिभावेनाह ॥ [४६४।१२] औत्सर्गिकमिति ॥ [४६४।१४] तथाच
वक्ष्यतीति । तत्वनिर्णयवैलोम्यंस्याद्वादेपिहिनिग्रहः । उद्भावनीयमेवस्यादित्यादौप्रतिवादिख्यातिव्याहत्यादिकंवादक
थायामपिनोपेक्ष्यंइत्येतत्प्रमेयंवक्ष्यतीत्यर्थः । तद्व्याख्यानेनविवरिष्यामइतिभावः ॥ [४६४।१५] दर्शयिष्यामइति । एवंसंशोधित
न्यायेत्यत्रेतिभावः । ननुचत्वारइतिकथंपंचेतिवक्तव्यमित्यतआह ॥ [४६४।१८] प्रमाणव्याहतिस्सिद्धार्थतैवेतीति । घटस्यमृण्म
यत्वेप्रमाणसिद्धेसतिघटःकिंमृण्मयोथामृण्मयइतिविकल्पप्रश्नस्यद्वितीयकोट्यंशेप्रमाणव्याहत्यादिसिद्धार्थतायामंतर्भावान्नपृ
थगुक्तेत्यर्थः ॥ [४६४।२१,८] अर्थांतरादेरर्थांतरनिरर्थकापार्थकादेरित्यादिपदार्थः । प्रतिज्ञाविरोधादेःस्वव्याहत्यसांगत्यवैकुल्यादिरूप
स्याप्रतिपत्त्यादिलिंगत्वात् * दोषत्वंत्वयावाच्यंतथात्रापीतितन्मुखेनैवसमाधिंवाचयितुमाह ॥ [४६४।२२] अथमन्येतेति । अप्रतिप
त्तिविप्रत्तिपत्तिलिंगंवानिग्रहस्थानमितिलक्षणांतरानुरोधादाह॥ [४६४।२३] अतोऽप्रतिपत्तीति। नन्वविद्यमानसमानधर्मादिज्ञानस्य
भ्रमत्वात्भ्रमेणकथंप्रश्नमूलसंशयरूपकार्योत्पादोऽदृष्टत्वादित्यतआह ॥ [४६४।२६] दृश्यतेहीति ॥ [४६५।२] वादसूत्रइति । गौतमीयेवा
दलक्षणसूत्रइत्यर्थः । तदेवाह ॥ [४६५।३] अपसिद्धांतादेरिति । न्यूनाधिकेआदिपदार्थः॥ [४६५।१०] निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति।
अन्यतरपराजयहेतुताकोडीकारकधर्मस्यतत्वनिर्णयविरोधित्वरूपस्यप्रदर्शनार्थमित्यर्थः॥ [४६५।१३] अवसीयतेअनेनेति । तथाच
तत्त्वनिर्णयवैलोम्यंयत् तत् कथावसतिकारणंनेत्यर्थः। भावप्रत्ययस्यान्यार्थत्वेनप्रयुक्तत्वाद्विलोमेत्यस्यविरोधीत्यर्थः ॥ वि

[४६५।१४] क्षेपादीति । विक्षेपार्थांतराविज्ञातार्थप्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञासंन्यासनिरर्थकापार्थकरूपसप्तकमित्यर्थः ॥ [४६५।१५] अननुभाषणादीति । अनुभाषणप्रतिज्ञांतरहेत्वंतराज्ञानमप्रतिज्ञामतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणमितिसप्तकमित्यर्थः ॥ [४६५।१६] उद्भाव्यमात्रमिति । नतुकथावसतिहेतुरितिमात्रपदार्थः ॥ प्रतिज्ञाविरोधादिकमिति । प्रतिज्ञाविरोधार्थांतरपुनरुक्तिन्यूनाधिकापसिद्धांतादिकमित्यर्थः ॥ प्रकृतमिति । सिद्धार्थत्वमित्यर्थः । प्रतिज्ञा(हानि)विरोधासंगत्यादेःप्रतिज्ञाविरोधार्थांतरादेःभेदाभावादित्थमुक्तं । केनतर्हिविवादावसतिरित्यतआह ॥ [४६५।१७] वादावसानंत्विति ॥ अन्यतरस्येति । वादिप्रतिवादिनोर्मध्यइतियोज्यं॥ [४६५।२१] प्रतियोगिनस्त्विति । प्रश्नपरिहारकर्तुरित्यर्थः ॥ प्रतिवादिनइति । प्रष्टुरित्यर्थः ॥ [४६५।२२] प्रतिपादकत्वेति । प्रतिवक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । परेणदूषकताबीजंवाचयित्वाप्रकृतेपिसममित्याह ॥ [४६५।२५] नन्वित्यादिना ॥ ज्ञीप्सेति । ज्ञातुमिच्छाज्ञीप्सातत्पूर्वकमित्यर्थः । यत्तुपुराणादौलोकानुग्रहार्थमहात्मनांप्रश्नःसोपिपरकीयसंदेहज्ञीप्साद्याहरणेनेतिभावः । प्रतिज्ञापदेनतदर्थोग्राह्यइत्याह ॥ [४६६।१] व्यापकेति ॥ तदपर्यवसानेति । सचयावताविनानपर्यवस्यतिसतावान्प्रतिज्ञार्थइत्यर्थः । उत्तरमूलग्रंथंसंगमयितुंपूर्वोक्तंनिष्कृष्यानुवदन्लब्धमर्थमाह ॥ [४६६।३] प्रतिज्ञार्थेत्यादिना ॥ एवंविशेषणासिध्यादयोपीति । एतेचप्रमाणलक्षणटीकायांव्यक्ताः । शब्दोनित्यश्चाक्षुषत्वेसतिकृतकत्वादित्यादयः ॥ [४६६।९] पक्षीकृताकारेणेति । यथाकांचनमयोद्रिःअग्निमानित्येवमादिर्ध्येयः ॥ [४६६।१०] दोषत्वस्यसिद्धत्वादिति । धर्मिणअप्रतीतौतत्रसाध्यादिसंबंधबोधनायोगात् । पक्षीकृताकारासत्वेतत्सामानाधिकरण्येनसाध्यसंबंधबोधस्यानुमानफलस्यासिद्धेः । सिद्धसाधनत्वस्यानाकांक्षितत्वेनासंगतत्वात् दोषत्वंतेषामितिभावः ॥ [४६६।११] अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षणे । असदाश्रयस्यसाधकत्वंनेत्यपिव्याप्तिंविनाकथंनिवार्यतइत्युक्तमित्यर्थः । नचात्यंताभावोपिसर्वधर्मरहितइतिचोक्तमित्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापीति । व्याश्रयासिद्धोपिद्विविधः । अव्याप्योव्याप्यश्चेति । तत्राद्यस्यदोषत्वेपिअंत्यस्येयमदोषत्वप्रतिज्ञा । तथासाध्यासिद्धिरपिनसर्वाप्यदुष्टाकिंतुव्याप्तिमत्येवनत्वन्येत्येवंज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्वाव्याप्त्यादेःसत्वादित्युत्तरवाक्येअतएवोक्तमन्यत्रासत्यपिव्याप्तिरस्त्येवप्रयोजकाचेत्युपष्टंभकंज्ञेयमित्यर्थः ॥ दृष्टांतस्याश्रयहीनतेति । व्याप्तिग्रहस्थलरूपाश्रयहीनताग्राह्येत्यर्थः ॥ [४६६।१४] व्याप्तावेवेति । बाधितत्वेसिद्धेपक्षीयहेतोस्साध्याभावसंबंधज्ञानेनव्याप्त्यसिद्धेरितिभावः ॥ अस्यैवार्थस्येति । व्याप्तौसत्यांकथंचनदोषाइत्युक्तार्थस्येत्यर्थः । किमभावस्यस्वरूपमेवनेत्युच्यतेउतधर्मोनेतिनद्वयमपीत्याह ॥ अभावस्यापीति ॥ [४६६।१५] प्रागेवेति । अभावस्यचभावोपिधर्मोथापिहिधर्मिणइति प्रथमप्रतिपत्तिषुनिषेधविधिरूपत्वंभावाभावत्वमत्रहीतियुक्तिपादीयचतुर्थाधिकरणे । तथावैशेषिकाधिकरणेअभावस्यचधर्माःस्युर्भावास्तेषांचतेखिलाइतितथापिप्रथमंबुद्धेर्योनिषेधस्यगोचरःसोभावोविधिबुद्धेस्तुगोचरःप्रथमंपरइतिच सधर्मकत्वंप्रामाणिकत्वंचोक्तमित्यर्थः ॥ [४६६।२०] इष्टापादनमिति । गुरुत्वादिरतींद्रियधर्मस्यसत्वादितिभावः ॥ नन्वभावोपीतिकृतप्रश्नस्यधर्मस्वभावएवतादृशइतिपरिहारंविवक्षुर्धर्माणांस्वभावंविवेचयति ॥ [४६७।४] धर्माणामनेकविधत्वादिति ॥ [४६७।५] अन्यसमवेताअपीति । आत्मनिमनसिवेत्यर्थः ॥ उपरंजयतीति । विषयतास्वरूपसंबंधयुक्ताभवंतीत्यर्थः ॥ [४६७।६] सद्भ्यामिति । विद्यमानाभ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः ॥ [४६७।८] वचनव्याघातइति । वंध्यासुतस्येत्यनुवादेनैवसुतत्वांगीकारप्राप्तेरितिभावः ॥ [४६७।९] पक्षे

त्वमिति । वंध्यासुतोनवक्तेत्यत्रपक्षत्वमित्यर्थः। शंकते ॥ [४६७।१०] अथेति । [४६७।१२] एतेनेति । वंध्यासुतोनवक्तेत्यनुमानस्यनिर्दोषतासमर्थनेत्यर्थः ॥ [४६७।१६] निषेधकेति । निषेधसाधकस्यस्वयंनिषेधरूपस्यचहेतोरित्यर्थः ॥ दृष्टांतधर्मीचक्वचिदिति । वंध्यासुतोनीरूपोलीकत्वाच्छशशृंगवदित्यादाविति भावः । सर्वपदार्थस्वारस्यार्थमाह ॥ क्वचिन्निषेधकस्येति । वंध्यासुतोनवक्तेत्यादौ वक्तृत्वादिनाप्रतियोगिनेत्यर्थः । अमूलाइत्यत्रनञ्विरुद्धार्थइत्युपेत्यव्याचष्टे ॥ [४६७।१८] अमूलाइति ॥ [४६७।२०] यथाचक्षुरादीति । चक्षुस्तैजसंरूपादिषुपंचसुमध्येरूपस्यैवग्राहकत्वादालोकवदित्यादिकमित्यर्थः ॥ [४६७।२२] आगमोपिप्रत्यक्षमूलइति । शब्दस्वरूपतद्योग्यतादेस्तज्ज्ञानतत्प्रामाण्यादेःश्रोत्रादिप्रत्यक्षग्राह्यत्वादितिभावः ॥ [४६७।२३] क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति । रामकृष्णाद्यवतारेषुविष्णुत्वप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ तन्मूलत्वेपीति । प्रत्यक्षागममूलत्वेपीत्यर्थः ॥ पर्वतेवह्निमनुमिनोमीतिप्रत्यक्षस्याथातोधर्मजिज्ञासेत्याद्यागमस्यचन्यायमूलत्वादितिभावः ॥ नस्वतंत्रस्येति । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलकत्वरहितस्येत्यर्थः । नन्वेवंबाधस्यस्वातंत्र्येणप्रतिज्ञादोषत्वांगीकारविरोधइत्यतआह ॥ [४६८।२] तत्रायंविवेकइति । अनुप्रमाणभ्रांतिंनिराह ॥ [४६८।५] मानानांज्ञानानामिति । करणनिष्ठप्रमाजननशक्तेःसाक्ष्यविषयत्वादेवमुक्तं ॥ [४६८।६] अनुमानस्यापीति । अनुमितेरपीत्यर्थः । अनुमितिप्रामाण्यग्रहणेतज्जनकस्यप्रामाण्यंगृहीतप्रायमेवेत्युक्तं ॥ प्रागुपपादितइति । वियत्पादेपृथगुपदेशादित्यधिकरणे नदुःखानुभवःक्वापिमिथ्यानुभवतांव्रजेदित्यादिना। साक्षीनिर्दोषएवैकःसदांगीकार्यएवनइत्यंतेनग्रंथेनोपपादितइत्यर्थः ॥ [४६८।७] अन्यथेति । भ्रमप्रामाण्याग्रहणइत्यर्थः । प्रामाण्यज्ञानमेवप्रवृत्तिहेतुरितिभावः । विपर्ययात्भ्रमज्ञानादित्यर्थः । ननुप्रामाण्यस्यमानस

त्वेज्ञानग्राहकसाक्षिवेद्यत्वाभावात्स्वतस्त्वभंगः साक्षिवेद्येचकथंमनसःसामर्थ्यमित्यतआह ॥ अत्रै[४६८।१]षांप्रक्रियेति । प्रामाण्य विषयइत्यर्थः ॥ [४६८।१२]कदाचिद्बाध्यतेकदाचिन्नेतीति । मानसंचेत्तद्बाध्यतेसाक्षिसिद्धंचेत्नबाध्यतइत्यर्थः ॥ उपपादित त्वादिति । पृथगुपदेशादित्यधिकरणइतिभावः ॥ वक्ष्यतेचैतदिति । ज्ञानपादे यत्क्वचिद्व्यभिचारिस्यादृर्शनंमानसंहितदित्या दिग्रंथेन साक्षिसिद्धंनबाध्यतेमानसंतुबाध्यतइत्येतत्प्रमेयंवक्ष्यतइत्यर्थः । प्रथमापवादशब्दोसाध्यव्यभिचारपरोत्यः(न्यः)कार णविशेषपरः । उत्सर्गतइत्येतदपवादविवर्जितमित्यस्याविशेषणमित्युपेत्यव्याचष्टे ॥ [४६८।१४]यल्लिंगमित्यादिना । प्रत्यक्षागममूलाः स्युरित्यादेःप्रकृतोपयोगंदर्शयन्नुपसंहरति ॥ तदेवं[४६८।२]प्रमाणबाधस्येति । आश्रयासिद्धेरदोषत्वं ॥ [४६९।८]इत्यादौदृष्टमिति । असाध कत्वमित्यनुषंगः ॥ [४६९।९]तथाचवक्ष्यामइति । घटगतकृतकत्वंशब्दनिष्ठानित्यत्वव्याप्यंनेत्येतन्नह्याशैवात्रसाधिकेत्येतद्व्याख्यानाव सरेअविनाभावः क्वचिदेकाश्रयतामंतर्भा(व्योभ)व्यभवतियथाकृतकत्वस्यानित्यत्वेनेतिवक्ष्यामइत्यर्थः ॥ [४६९।११]नदीतद्धर्मेणैवेति । नदीपक्षःवृष्टिमदुत्तरदेशसंबंधा वपूरत्वात्संमतवत् । शरावःकुलालासत्तिमान्प्रत्यग्रत्वात् । चक्रभ्रमःकुलालासत्तिमान्चक्रभ्र मत्वात्संमतवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ [४६९।१३]द्वौधर्माविति । साध्यसाधनरूपावित्यर्थः ॥ सर्वत्र[४६९।१५]सत्त्वादिति । कालःशब्दानित्य त्ववान् घटीयकृतकत्ववत्त्वात्इत्यादिरूपेणसत्वादित्यर्थः ॥ [४६९।१७]एवमेवहीति । ऊर्ध्वदेशोवृष्टिमान्अधोदेशेनदीपूरात् । रोहि ण्युदयःआसन्नःकृत्तिकायाउदितत्वादित्येवमेवहीत्यर्थः ॥ परीक्षकाअपीति । तार्किकादयइत्यर्थः । तत्प्रामाण्यंवेदप्रामाण्यं । आप्तस्येश्वरस्यप्रमाणत्वादितिगौतमसूत्रस्यार्थः । आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामितिजैमिनिसूत्रादिरादिपदार्थः ।

अत्रेत्यनुवादःउपपत्तिसिद्धेर्थेइतिव्याख्या । कथंतर्हिमन्वाद्याज्ञामात्रेणतदुक्तानुष्ठानमित्यतआह ॥ [४६१।२१] आज्ञाखल्विति । व्या
प्त्यभावाद्वेतिप्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षंविवरणपूर्वंशंकित्वानिराह ॥ स्यादेतदित्यादिना [४७०।४] नुव्यधिकरणस्येत्यतःप्राक्त
नग्रंथेन ॥ [४६१।२३] संमतविषयइति । रोहिण्युदयआसन्नइत्यादौतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यादौचविमतःकालइतिप्रागुक्तरीत्या
विपरिणामइत्यर्थः ॥ अतएवेति । एतद्व्याप्तेरेकाश्र(यघटितत्वा)यावृत्तित्वादेवेत्यर्थः । एतेनतथाचवक्ष्यामइतिप्रागुक्तंस्प
ष्टीकृतंभवति ॥ [४७०।३] विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति । प्रतिक्षणपरिणामेभेदोपलंभेनदेहलताफलादीनांक्षणिकत्वमितिपक्षेयत्र
पतनंतत्रत्यंगुरुत्वंनतस्यकारणंनैककालीनत्वात् । किंतुपूर्वक्षणिकद्रव्यगतमेवगुरुत्वंउत्तरोत्तरदेहादिद्रव्यगतपतनहेतुरितिवा
च्यं । तथाचहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमितिभावः । पक्षधर्मताभावाद्वेतिपक्षंशंकते ॥ [४७०।४] नन्विति ॥ [४७०।७] यत्रेदंतत्रेदमिति । कृ
तकत्वानित्यत्वादिरिदंशब्दार्थः ॥ यदेदमिति । विशिष्टमेघोन्नतिःसुवृष्ट्यादिरिदंशब्दार्थः ॥ [४७०।८] यदेवमिति । द्रव्यगुणाश्र
यत्वोपेतत्वादिरेवंशब्दार्थः ॥ यदीदमिति । कृत्तिकोदयरोहिण्युदयासत्यादिरिदंशब्दार्थः ॥ ७ व्यधिकरणासिद्धेरदोषत्व
वादः ॥ ७ [४७०।९] साध्यविशेषणस्येति । साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः अदोषत्वमितियोज्यं । चतुर्धाविकल्पयति ॥ किंविश्व
[४७०।१०] मित्यादिना । पंचम्यंतचतुष्टयस्यापिसाध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वमित्यनेनान्वयः । सदसतोरितिमूलपदंषष्ठीद्विवचनांतमित्युपे
त्याह ॥ [४७०।१४] सदसतोःसकाशादिति । तेनान्यारादितरर्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्तइतिअन्यत्वप्रतियोगिनिपंचम्याभा
व्यमितिनशंक्यं । सकाशादित्यध्याहारात् । अप्रसिद्धिर्नदोषोत्रकिंतुव्याहतिरेवेत्यत्रकिंनियामकमितिपृच्छति ॥ [४७०।१५] कुतइति ।

क्लृप्तत्वादित्याह ॥ स्वव्याहतिर्हीति । व्याहतिशब्दःपंचकपरइतिभावेनदोषत्वंतस्याःव्यनक्ति ॥ [४७०।१६] स्ववचनेति । पर्वतोग्नि
माननग्निकश्चेतिस्ववचनव्याहतोक्तिः । त्वंचोरःपुरुषत्वादितिस्वन्यायव्याहतोक्तिः । आत्मनोपिचोरत्वप्राप्तेः । मूकोहमितिस्व
क्रियाव्याहतिः ॥ [४७०।१७] कस्यचित्साधारणधर्मेणेति । भूःशशशृंगवतीभूत्वादित्यादिकमित्यर्थः । शृंगपदेनमहत्त्ववद्रूपंविव
क्षितमतींद्रियंकिंचित् आद्यआह ॥ [४७०।१८] दर्शनानुपलंभबाधस्येति । योग्यानुपलंभबाधस्येत्यर्थः । द्वितीयंशंकते ॥ अतींद्रिये
ति ॥ [४७०।१९] संप्रतिपन्नाप्रामाण्यइति । भूरितरभिन्नाप्रमेयत्वात् जीवच्छरीरजातंसात्मकंशरीरत्वादित्यादौव्यभिचारादिदोषां
[४७०।२०] तरमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । उतसाध्येतिप्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षमित्यर्थः । स्वार्थानुमानविशेषविलोपःस्यादित्युक्तंव्य
नक्ति ॥ [४७०।२३] यदाहीति ॥ [४७०।२६] अन्येनकृतमिति । आप्तवाक्यादिनेत्यर्थः ॥ [४७१।१] विपर्यस्तस्यापीति । विपरीतनिश्चयवतोपीत्य
र्थः ॥ अतएवेति । संदेहस्यपक्षतानुपयोगादेवेत्यर्थः ॥ [४७१।२] इत्युक्तमिति । प्रमाणलक्षणेउक्तमित्यर्थः । तत्रैवकारव्यावर्त्यो
क्तिर्नोश्रयेतिनपक्षतासिध्यंतर्भावइत्युक्तमित्यर्थः ॥ [४७१।३] अनुमितिविषयएवेति । साध्यधर्मविशिष्टस्यैवानुमितिविषयत्वात् ।
साध्यधर्मविशिष्टःपक्षइत्यन्यत्राचार्योक्तलक्षणाविरोधइतिभावः ॥ [४७१।४] तृतीयमिति । अथवेतिप्राग्विकल्पितमित्यर्थः । तत्रे
त्यनुवादेनार्थमाह ॥ [४७१।६] इत्यादौकेवलव्यतिरेकिणिसाधनसमूहइति । द्वितीयचशब्दान्वयमाह ॥ [४७१।७] अवगम्यतेचेति ।
सेतिशेषोक्तिः ॥ [४७१।८] प्रसंजयतइति । साध्याप्रसिद्धौतन्निरूपितव्याप्तिःसाधनस्यनस्यात्व्याप्त्यवगमश्चनस्यादितितर्करूपेणापा
दयतइत्यर्थः ॥ वक्ष्यामइति । परिशेषोमिथस्सिद्धिश्चक्रकेत्यत्रव्यतिरेकानुमानंप्रमाणमितिवक्ष्यामइत्यर्थः ॥ प्रशिथिल

मूलइति । अपगतव्याप्तिकःप्रागुक्तस्तर्करूपप्रसंगइत्यर्थः ॥ व्यतिरेकेणेति । साध्याभावस्यसाधनाभावव्याप्तत्वेनलिंगे नेत्यर्थः ॥ प्रागवगतेति । घटादौसात्मकत्वाभावप्राणादिमत्त्वाभावयोःव्याप्तिबलेनवाआप्तोपदेशेनवाजीवच्छरीरेसात्म कत्वप्राणादिमत्त्वयोरवगताव्याप्तिःयत्प्राणादिमत्तत्सात्मकंयथाजीवच्छरीरमितिविप्रतिपन्नंपरंप्रतिनोपदर्शयितुंशक्येतिप्राणा दिमत्त्वंसात्मकत्वेनव्याप्तंसात्मकत्वाभावस्यप्राणादिमत्त्वाभावव्याप्तत्वाद्धूमानुमानवदित्युपपाद्यतइत्यर्थः । नचहेतुसाध्ययो र्वैयधिकरण्यंतददोषतायाउपपादनात् । सामानाधिकरण्यस्यसुसंपादत्वाच्चेतिभावः ॥ प्रसंगेव्याप्तिभंगस्येति । साध्या प्रसिद्धौव्याप्तिर्नस्यात् तदवगमश्चनस्यादितिप्रसंगेयाव्याप्तिःतद्भंगस्येत्यर्थः ॥ अस्येति । साधनस्येत्यर्थः । विरुद्धइति । साध्यासंबंधोविरुद्धइत्युपेत्येयमुक्तिः ॥ नोपेयत्वमिति । प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरन्वयव्याप्तेःव्यतिरेकव्याप्त्यानुमेयत्वं ननिषेधामइत्यर्थः(निषेधानुमेत्यर्थः) ॥ उपायत्वमिति । अनुमितिजननोपयोगित्वंनिषेधामइत्यर्थः । तत्रव्यतिरेकव्याप्ति रेवानुमित्युपयोगिनीतिभावः । यथाहुरित्युक्तानामेववाक्यांतरंचसंवादयति ॥ तथेति ॥ गमकत्वभंगादिति । व्याप्ति विशिष्टपक्षधर्मतायाएवगमकतोपयोगादितिभावः ॥ यद्यत्कार्यवदिति । प्राणादिकंचात्मकार्यमितीत्यव्याप्त्युक्तिर्नासंगते तिभावः ॥ यद्यदसाधारणेति । यद्वस्तुभ्योव्यावृत्तिधर्मवत् तत्तेभ्योभिद्यतइत्यर्थः ॥ अबादिकंचाप्त्वादियोगात्पृथिव्या दिभ्यःभिद्यतइतिभावः ॥ एवमन्यत्रापीति । पृथिवीतरेभ्योभिद्यतेइत्यादावपित्रयोदशान्योन्याभावाःक्वचिद्धर्मिणिस्थि ताःधर्मत्वाद्रूपवदित्यादिरूपेणोह्यमित्यर्थः ॥ अभावोवेति । पृथिवीइतरान्योन्याभाववतीत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ अभा

वाभावस्यभावत्वेनेति । इतरान्योन्याभावाभावइतरत्वं यत्रेतरत्वंतत्रगंधवत्त्वाभावोयथाबादाविति व्याप्तिनिरूपणसं
भवादितिभावः ॥ [४७२।१५] एवंमन्येप्युक्तिविशेषप्रकाराइति । साध्याप्रसिद्धिनिरासकोक्तिविशेषप्रकाराइत्यर्थः । ज्ञानंक्वचित्स
मवेतंगुणत्वात्शब्दःक्वचिदाश्रितःगुणत्वाद्रूपवदितिज्ञानाद्याश्रयस्यसामान्यतःसिद्धौतस्यपरिशेषतोष्टद्रव्यान्यत्वेसिद्धेजीव
च्छरीरंसात्मकमितिसाध्यंतथाभूरितरभिन्नेत्यादौत्रयोदशान्योन्याभावानांत्रयोदशस्वधिकरणेषुप्रसिद्धिमादायपृथिव्यांसाध
नीया(स्त)इत्यादि(प्रमाण)प्रकाराइत्यर्थः । अन्येचचिंतामण्याद्युक्तप्रकाराज्ञेयाः । शंकते ॥ [४७२।१३] अस्त्येवोक्तिविशेषस्येति।
[४७२।१४] विपक्षइति । साध्यसाधनाभाववतिस्थलइत्यर्थः । प्रतियोगिधीरावश्यकेतिप्रदर्शनायतदभावाभ्युपगमनीयंदर्शयति ॥
[४७२।२०] नसंतिपरमाणवइतीति ॥ [४७२।२२] सामान्यतोदृष्टस्वार्थानुमानेनेति । द्व्यणुकंसोपादानकंकार्यद्रव्यत्वाद्घटवदितिसामान्यतो
दृष्टानुमानेनद्व्यणुकाद्युत्पादानत्वेनपरिशेषसहकृतेनावगतंपरमाणुप्रधानादिकमित्यर्थः ॥ [४७२।२६] असाधारणधर्माविति । सात्म
कत्वप्राणादिमत्त्वादिरूपावित्यर्थ ॥ [४७३।२] प्रागुक्तरीत्येति । व्याप्तिश्चव्यतिरेकेणतत्रतैश्चावगम्यतइतिप्रागुक्तरीत्येत्यर्थः । ननु
कथंनास्तिविमतंसदसद्विलक्षणमित्यादेरपिसाधुत्वप्रसंगोस्तीत्यतआह ॥ [४७३।५] स्वव्याहत्यादिनेति । आदिपदेनबाधव्यभिचा
रग्रहः ॥ [४७३।६] अपरस्येति । सदसद्वैलक्षण्यादिसाधनस्येत्यर्थः ॥ अनेनेति । साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ विशि
ष्टव्यतिरेकमिति । विशिष्टस्यव्यतिरेकोविशिष्टव्यतिरेकस्तमित्यर्थः । यथाजिज्ञासानयेप्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मइत्यादौवेदा
पौरुषेयत्ववादव्याख्यावसरेसमवायनिरासप्रस्तावेचतत्रतत्रोक्तानुमानेषुअयंकालोवेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वरहितपौरुषेयवान्

कालत्वादन्यकालवदित्यादौवेदरूपपौरुषेयवानित्याद्युक्तौसाध्याप्रसिद्धिदोषोस्ति अतःवेदव्यतिरिक्तत्वविशिष्टंयदिदानींतन
त्वंतद्रहितपौरुषेयवानितिविशिष्टव्यतिरेकरहितपदादीन्याश्रित्यमहाविद्योनामकश्चित्तदादिभिःकैश्चिद्वादिभिःकल्पितावक्र
रीतिःपरास्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ **साध्याप्रसिद्धेरदोषत्वं** ॥ ६ ॥ [४७३।१०] **द्वितीयमिति** । केवलव्यतिरेकिप्रमाणंनेतिपक्षमित्यर्थः ॥ [४७३।११] **उ
त्पत्त्यादिकमिति** । ज्ञप्तिरादिपदार्थः । उत्पादकादीत्यत्रज्ञापकआदिपदार्थः । हेतुनेतिशेषोक्तिः । हेत्वर्थक
तृतीयांतानांप्रतिज्ञादिपंचावयवभ्रांतिंनिराह ॥ [४७३।१३] **पंचरूपोपपन्नतामिति** । अंगीकार्याइत्यत्रापेक्षितंपूरयति ॥ **अनुमा
नत्वेनेति** । परिशेषादिषुहेतोःसपक्षवृत्तित्वंनास्तीतिप्रदर्शनायप्राप्तमसिद्धसाधकत्वेनेतिपदमितिभावेनाह ॥ **तानिचा
सिद्धस्यैव**[४७३।१५]**साध्यस्यसाधकानीति** । तद्व्यनक्ति ॥ **शब्दस्येत्यादिना** ॥ [४७३।२०] **सामान्यतःप्रसिद्धिस्त्विति** । शब्दःक्व
चिदाश्रितःगुणत्वात्विमतंकार्यंसकारणकंकार्यत्वादित्यादिरूपेतिभावः ॥ **समानेति** । प्राक्प्रदर्शितप्रकारेणेतिभावः ॥
[४७३।२३] **अप्रयोजकोयमिति** । पंचरूपोपपन्नतावैधुर्यादित्ययमित्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादिति** । सपक्ष(त्व)
स्यसाध्यसहचारंप्रतिविपक्षात्व्यावृत्त्यादिरूपत्रयस्याव्यभिचारंप्रत्युपयुक्तत्वात्रूपचतुष्टयंव्याप्त्युपयोगिपक्षधर्मतोपयोगित्व
मन्यस्यव्यक्तं ॥ **असिद्धादीति** । असिद्धविरुद्धानेकांतिकत्वबाधप्रतिपक्षरूपहेत्वाभासपंचकेत्यर्थः । कथंविपक्षेबाधका
भावइत्युक्तंबाधकद्वयंप्रदर्शनेनव्यनक्ति ॥ [४७३।२४] **उक्तप्रयोजनेति** ॥ **सपक्षेसत्वंविनेति** ॥ [४७३।२६] **आभासत्वासंमतेरिति** । व्या
प्तौसत्यांतस्याबाधकत्वादितिभावः ॥ **भेदसिद्धेरिति** । आभासानाभासयोरितियोज्यं । सतिसपक्षेपक्षमात्रवृत्तिर्हेतुराभा

सःसपक्षाभावेतुनाभासइत्युक्तावतिप्रसंगाभावादितिभावः ॥ [४७४।४] **वस्तुनिविकल्पेति** । एकस्यालिंगस्यव्याप्यत्वाव्याप्यरूपवि
रुद्धस्वभावत्वायोगादित्यर्थः ॥ [४७४।५] **अव्याप्तिमात्रेति** । व्याप्त्यभावमात्रोपलक्षणमित्यर्थः । तथाचविरुद्धत्वादिहेत्वाभासच
तुष्टयस्यापिसंग्रहःकृतोभवति । तत्रसर्वत्रापिव्याप्त्यभावसत्त्वात् । तावताकथमहेतुत्वंसमीचीनस्येत्यतआह ॥ [४७४।७] **हेतुसामर्थ्य
संदेहइति** । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्यसंदेहइत्यर्थः । सिद्धेसत्यारंभोनियमार्थइति । साध्यवैकल्यसाधनवैकल्ययोर्दूषण
त्वेसर्वजनसंमतेपिपुनरहितद्वचनंनियमार्थं । यथाव्रीहीनवहंतीतिवचनं । अवघातेनैवतुषवियुक्तान्कुर्यादितिनियमोयंतथेति
भावः ॥ [४७४।१६] **प्रागेवेति** । युक्तिपादीयोद्ग्रंथेव्याप्तिरेवयदोदितेत्येतद्व्याख्यावसरेप्रपंचितमित्यर्थः ॥ [४७४।१८] **अप्रतिहतेरिति** । शब्दो
नित्यस्सामान्यवत्त्वेसतिकृतकत्वादित्यादौतयोरुपलंभादितिभावः ॥ व्या(प्त)[४७४।११]**र्थत्वाभावादिति** । व्यर्थविशेषणावच्छेदव्या
प्तिग्राहकप्रमाणस्याप्रसंगादित्यर्थः । यत्तुतत्वनिर्णयटीकादौविमतमकर्तृकंशरी(रा)र्येजराजन्यत्वादित्यत्रहेतोर्व्याप्यत्वमुपेतंतत्
अखंडाभावेनावैयर्थ्यमुपेत्यवाऽसिद्धिवारकत्वेनसार्थक्यमुपेत्यवेतिध्येयं । प्रपंचितमेतत्तर्कतांडवे ॥ [४७४।२६] **इतिसूचनार्थमिति** । अ(प्र)
सिद्धिशब्देनाज्ञानस्यापिप्रतीतेरितिभावः ॥ **इत्युक्तइति** । नैयायिकेनशब्दानित्यत्वार्थमित्यत्रानुमानेकथितेसतीत्यर्थः । परःश
(ब्दानि)ब्दनित्यत्ववादीसामान्यनित्य(त्ववादि)त्वादिविषयप्रश्नकर्तेत्यर्थः । नन्वतन्निग्रहप्राप्तौतन्निग्रहोद्भावनंनिरनुयोज्यानु
योगः । तथाचेहवै(क)फल्यस्याप्राप्तौतस्योद्भावनेतिनिरनुयोज्यानुयोगेननिग्रहस्थानेनशब्दनित्यत्ववादीनैयायिकंनिगृह्णीयात् ।
पराजयेकथंवै(क)फल्यस्याप्राप्तिरित्यतआह ॥ [४७५।३] **सामान्येति** । परेणप्रश्नकर्त्रेत्यर्थः ॥ **तत्रैवप्रयोगइति** । शब्दानित्यत्वप्रयो

गइत्यर्थः ॥ अनेनैवन्यायेनेति । यद्यपीत्यादिनोक्तेनवै(क)फल्योद्भावनस्यसमर्थनन्यायेनेत्यर्थः ॥ [४७५।८] सर्वथेति । उपोद्धा तबुध्द्याप्रकृतान्वयानुपलंभइत्यर्थः ॥ [१७५।९] प्रागुक्तेति । युक्तिपादीयोद्ग्रंथेअनुप्रमाणमेतानित्वक्षयुक्तिवचांस्यतइत्युक्तेत्यर्थः ॥ [१७५।१०] सर्वयसंभवइति । ग्रहस्थितस्याभावस्येदंसत्वमित्यर्थः ॥ [१७५।१४] व्याप्तिरेवसेति । अविनाभावोव्याप्तिरितिप्रागुक्तानुपपत्ति (व्याप्ति)र्व्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ प्रमाणद्वयविरोधइति। तथाचनानुपपत्तिरूपाव्याप्तिरर्थापत्तिरितिभावः । यथामृदब्रवीदित्या दिकंप्रमाणंमृन्नवक्त्रीजडत्वादित्यनुमानमपरंतयोर्विरोधशांत्युपपादकंदेवतारूपंवस्तुकल्प्यतइति यथावायजेतस्वर्गकामइत्येकं प्रमाणंयागोनकालांतरभाविस्वर्गहेतुःआशुविनाशित्वात्संमतवदित्यपरंतयोरविरोधोपपादकमपूर्वकल्प्यतइत्याद्युदाहरणंज्ञेयं ॥ [४७५।१६] अन्यथाभावेति। प्रा गुक्तान्यथाभावस्यजीवतोपिगृहेअभावस्यगृहेअसतोपिस्वस्यजीवनस्यदर्शनादित्यर्थइतियोज्यं। प्रकृ तेप्यस्तिप्रमाणद्वयविरोधइतिभावेनशंकते ॥ योहीति । सत्वमेवार्थमित्यनंतरंगृहेनास्तीत्यस्यनजीवतीतिचार्थइतियोज्यं ॥ [१७५।१७] संदिहानइति । जीवंश्चैत्रोगृहेनास्तीतिवाक्यद्वयदर्शना(दिनासं)त्संदिहानइत्यर्थः ॥ [४७५।१८] अन्यथेति। विरुद्धतयावगतप्रमाण द्वयेनापिनिश्चयेसतिप्रकरणसमशब्दितसत्प्रतिपक्षहेतुद्वयेनापिकिंचित्प्रमेयमवधारयेदित्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । गृहे स्थितेमृतेचयथाक्रमंहेतुसत्वेपिसाध्याभावादितिभावः ॥ एतेनेति । अर्थापत्तेरनुमानत्वसमर्थनेनेत्यर्थः । प्राक्सन्निकर्षदशा यांअपरोक्षानुभवएवायंभवत्वित्यतआह ॥ [४७५।२४] नहिसामाग्र्यभावइति । तमेवव्यनक्ति ॥ [४७५।२५] प्रतियोगीति । अवधृतमेवेत्य नंतरंतज्ज्ञानंप्रकृतेनास्तीत्युक्तमितियोज्यं । ननुसंनिकृष्टगोपिंडविषयकनिर्विकल्पकज्ञानंसादृश्यविषयकमस्तु । तत्रप्रतियो

गिज्ञानानपेक्षणादित्यतआह ॥ [४७५।२९] **निर्विकल्पकेति** ॥ **तथापीति** । स्मृतित्वापरोक्षानुभवत्वयोरयोगेपीत्यर्थः । विमतागौर्ग वयसदृशीगवयस्यगोसदृशत्वादितिप्रयोगंहृदिकृत्वाह ॥ **योयत्सदृशइति** ॥ [४७६।१] **शक्यसंपादनत्वादिति** । गवयनिष्ठसा दृश्य प्रतियोगित्वादित्येवंरूपेणेतिभावः ॥ **वैसादृश्येति** । गवादौमहिष्यादिवैसादृश्यदर्शनंयथानपृथक्प्रमाणंतथेत्यर्थः । मीमांसकोपमानमंतर्भाव्यतार्किकोपमानमप्यनूद्यांतर्भावयति ॥ [४७६।२] **अन्येत्विति** ॥ **संज्ञासंज्ञीति** । वाचकवाच्यसंबंधप्रमिति फलकमव्यु(त्पन्नवा)त्पादनवाचकपदस्मरणोपेतंगोसदृशोगवयइत्यादिरूपातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानंगोसदृशोयंगवयइत्येवं रूपमित्यर्थः ॥ [४७६।७] **प्रयोगादिनालिंगेनवेति** । गवयशब्दःअस्यपिंडस्यवाचकःवृद्धैस्तत्रप्रयोगादितिप्रयोगरूपलिंगेनगवयपदात् झटितिप्रतीयमानत्वादिलिंगेनापिआदिपदोपात्तेनेत्यर्थः ॥ [४७६।८] **साधर्म्यादिनेति** । वैधर्म्यादिरादिपदार्थः ॥ **भविष्यतीति**। संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतीतिरित्यनुषंगः ॥ **एतस्यांदशायामिति** । गवयादिदर्शनोत्तरकालइत्यर्थः । अयंगवयपदवाच्यःगोस दृशत्वादितिप्रयोगवेलायांवेत्यर्थः । योगोसदृशःसगवयसंज्ञिकोयथाअमुकइतिदृष्टांताभावेपिअतिदेशवाक्यमाप्तवाक्यतया ब्राह्मणोनहंतव्यइतिवाक्यमिवग्राहकत्वेनोपयुज्यतइत्यर्थः । धर्ममात्रपरातिदेशवाक्यंव्याप्तिग्राहकमित्येतदृष्टांतेनव्यनक्ति ॥ [४७६।९] **यथाहीति** । वाक्यत्रयपक्षेपितथाहीत्यादिदृष्टांतोपपादनमित्यप्याहुः ॥ [४७६।११] **अनुपलब्धिलक्षणमिति** । (नोप)उपलब्ध्यभा वरूपमित्यर्थः । इहघटोनास्तियोग्यत्वेसत्यनुपलभ्यमानत्वात्संमतवदिति ॥ **अभावोपीति** । उपलब्ध्यभावरूपमभावप्र माणमपीत्यर्थः । सुखादेरभावइत्यभावपदस्यविषयपरत्वेध्याहारेणयोजनामाह ॥ [४७६।१४] **साक्षिप्रत्यक्षेणैवग्राह्यइति** । प्रत्यक्षां

तर्गतइत्यनेनान्वयार्थमाह ॥ **यद्वेति** । उपलब्ध्यभावरूपप्रमाणमित्यर्थः ॥ [४७६।१५] **परंपरयेति** । सुखादेरुपलब्ध्यभावइतिवासुखादेरभावग्राहकोभावइतिवापरंपरयेत्यर्थः ॥ [४७६।१६] **स्वतंत्रेति** । परस्परनिरपेक्षंयत्करणद्वयंप्रत्यक्षानुमानादिरूपंतादृशद्वयेनजन्यत्वायोगादित्यर्थः । मनोरूपंकरणंतुसर्वत्रसहकारित्वान्नस्वतंत्रमितिसर्वस्यकरणद्वयजन्यत्वेपिनस्वतंत्रकरणद्वयजन्यत्वमितिभावः ॥ [४७६।१७] **अन्यत्रेति** । अधिकरणज्ञानेइत्यर्थः । इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानस्येतियोज्यं ॥ [४७६।२२] **अन्यथेति** । इंद्रियान्वयानुविधानस्यान्यत्रोपक्षयकल्पनयानुपलब्धिरूपमानांतरकल्पनइत्यर्थः ॥ [४७६।२५] **नतत्रप्रत्यक्षस्येति** । सन्निकर्षाभावादितिभावः॥ [४७६।२६] **अनुपलब्धिलिंगकेति** । प्रातस्तत्रगजोनासीदननुभूतत्वादित्यादिलिंगकेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अर्थापत्त्युपमानाभावानांयथायोगंप्रत्यक्षादिष्वंतर्भावः ॥ ७ ॥ [४७७।४] **योयत्रेति** । व्याप्तिवाक्येअबाधेसतितत्रप्रतिपाद्यइतियोज्यं । तेनह्वयाम्यग्निंप्रथमंस्वस्तयइतिसावित्रसूक्तेअग्निप्रारंभेपितस्याप्रतिपाद्यत्वात्व्यभिचारइतिनशंक्यं ॥ **एतेनेति** । व्याप्तिसापेक्षत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **योगविभागइति** [४७७।७]। अंतर्भावव्युत्पादनपरोवाक्यभेदइत्यर्थःअन्यथाअर्थापत्युपमाभावाःप्रारंभाद्याश्चयुक्तयइत्येवब्रूयादितिभावः॥ [४७७।१०] **इत्यादाविति** । दशमस्कंधादिवाक्यइत्यर्थः । लिप्यक्षरेत्येकं रेखारूपाक्षरेत्यर्थः ॥ [४७७।११] **चेष्टेति** । करनेत्रादिचेष्टेत्यर्थः ॥ [४७७।१२] **नविलक्षणाधिकरणइति** । यथाद्रौणेरुलूकेनकृतमप्यासबोधकमित्यादाविति भावः ॥ [४७७।१७] **प्रमाणविषयेति** । प्रमाणस्ययोविषयस्तस्येस्यर्थः ॥ **संभावनादीति** । विपरीतशंकाव्यभिचारशंकादिनिवृत्तिरादिपदार्थः । प्रत्यक्षानुमानागमरूपप्रमाणानुग्राहकत्वंक्रमेणतस्यव्यनक्ति ॥ **भूतलेघटइति** ॥ **एवंकचिद्व्यभिचारशंकेति** [४७७।२] । स्वर्गकामोयजेतेत्यत्रैवप्रकारत्रयेण

भट्टादिरीत्योपपादयति ॥ [४७७।२३] **प्रतीयमानायाइति** । भावनानामांतरादन्यःप्रयत्नविशेषः । साचसकर्मिका भाव्यापेक्षायां (तस्य)स्वस्यकर्मकारकाकांक्षायामित्यर्थः ॥ **किंभाव्यइति** । या(गंभावये)गमुत्पादयेदित्यर्थःअथवास्वर्गंभावये(त्स्वर्गमुत्पादयेदि)दितिसंदेहइत्यर्थः ॥ **समानेति** । लिङ्प्रत्ययोपात्तभावनांप्रतिप्रकृतिप्रापितोयागःप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपेणैकेनपदेनोपात्तत्वात् भावनांप्रतिकर्मत्वेनान्वेति । स्वर्गस्तुपदांतरोपात्तत्वात्पदांतरसमभिव्याहाररूपवाक्यार्थतोबहिरंगत्वाद्विलंबितइतिभाव्यत्वेननान्वेति । इतिषष्ठाद्यसूत्रस्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षानुवादः ॥ ७ ॥ [४७७।२४] **विधेरिति** । लिङाद्यर्थभूतभावनायाइत्यर्थः ॥ **तद्बोधकत्वमिति** । यजतेतिभावनायाइष्टाभ्युपायत्वबोधकत्वंइत्यर्थः ॥ [४७७।२५] **एवंनानाविधइति** । तत्रतत्रागमवाक्येषुविपरीतार्थकत्वशंकानिवर्तकस्तत्तद्वाक्यतात्पर्यार्थानुकूलोमीमांसाधिकरणेषूक्तरीत्याबोद्धव्यइत्यर्थः । विश्वजितायजेतेत्यादौस्वर्गकामइतिफलपदाध्याहारो(यदि)नस्यात्तदालिङ्शब्दोक्तभावनायायष्टुर्भा(भाव्यंन)व्यत्वंनस्यात् । उद्भिदायजेतेत्यादौउद्भिच्छब्दोयागनामधेयोयदिनस्यात् । तदोद्भि(द्व)तायागेनभावयेदित्यर्थोनस्यादित्यादिरूपंआगमेप्रत्यक्षेचघटोयदिद्रव्यंनस्यात्तदागुणाश्रयोनस्यादित्यादितर्केणाद्रव्यत्वशंकापगमेप्रत्यक्षणेद्रव्यत्वधीरित्यादिरूपोध्येयइतिभावः ॥ [४७७।२६] **तस्येति** । आपादकज्ञानस्येत्यर्थः ॥ [४७८।१] **नतत्करणमिति** । आपादकज्ञानकरणमित्यर्थः । प्रमाफलत्वेति आरोपितविषयत्वादितिचबहुव्रीहिः । वह्न्यभावधूमाभावादेरस(त्य)त्वेनारोपितततयातद्विषयकत्वादापाद्यापादकयोःप्रसंजनांगीकारयोरित्यर्थः । तथाचस्वार्थस्यारोपितत्वात्तद्विषयेकथंप्रमाणंस्यादितिभावः । नन्वस्तिचधूमःअतोग्निमानित्यापादकविपरीता

र्थेप्रमाणमस्त्वित्यतआह ॥ **विपर्ययइति** ॥ **तेनास्येति** । अन्यविषयकापादनेनास्यविपर्ययस्येत्यर्थः । ननुयद्यग्निर्नस्यादि त्यादौप्रतियोग्यनुयोगितासंबंधोनियामकइत्यतउक्तंनियामकइति । यदिधात्वर्थोभाव्यःस्यादित्यादौतदभावेनतस्यानियाम कत्वादितिभावः ॥ [४७८।१२] **अतिप्रसंगइति** । धूमवत्त्वमपिशब्दानित्यत्वंगमयेदित्यर्थः । सिद्धांत्यभिमतानुमानांतर्भावेबाधका न्याह ॥ **अनुमानवत्त्वेचेति** ॥ [४७८।१३] **बाधितत्वादिति** । अविद्यमानस्यैवापाद्यत्वेनतस्यसाध्यत्वस्यबाधितत्वादित्यर्थः ॥ [४७८।१५] **बहुलमिति** । यद्यूर्ध्वदेशेवृष्टिःस्यात्तर्ह्यधोदेशेनदीपूरःस्यात् । यदिसूर्योदयस्यात्तर्हिकमलविकासःस्यात्यदिधात्वर्थोभा व्यःस्यादित्यादावुपलभ्यतइत्यर्थः ॥ [४७८।१६] **विपर्ययेति** । विपर्ययपर्यवसानाधीनत्वादितिभावः । किमर्थंतर्हिशास्त्रेतर्कव्युत्पादन मित्यतआह ॥ **प्रमाणानामनुग्राहकइति** । **द्विविधंहिकार्यकर्थकस्येति** [४७८।१७] । वैतंडिकव्यतिरिक्तकथकाभिप्रायमेतत् । व्यंजकप्रयत्नानंतरमुपलभ्यमानवस्तुन्यव्यभिचारायाव्यंजकप्रयत्नानंतरमुपलब्धेरित्युक्तं ॥ [४७८।१४] **उद्भावनइति** । इदानींशब्दइ त्यादिप्रतीतिमनुरुध्यकालस्यषडिंद्रियवेद्यत्वमंगीकृत्योद्भावनेकृतेसतीतियोज्यं ॥ **तस्यातींद्रियत्वसाधनमिति** । शब्द द्रव्यत्ववादिनातस्या(पी)प्यतींद्रियत्वोक्तौ श्रोत्रादींद्रियवेद्यत्वसाधनमित्यर्थः । एवंहिस्वमात्रसिद्धेत्यादिपूर्ववाक्यंसमंजसं ध्येयं ॥ [४७८।१६] **तदतिरिक्तांगानांत्विति** । व्याप्तितर्काप्रतिहत्यादीनामित्यर्थः ॥ [४७८।१८] **शक्यसंपादनमिति** । देशका लादिप्रवेशेनेतिभावः । अनुमान(मर्यादा)वैलक्षण्यात्कथंतर्कस्यानुमानत्वमित्यतआह ॥ **अवश्यंचैतदिति** ॥ इत्यपि [४७८।२०] **सामान्यलक्षणेनिवेश्यमिति** । तथाचनानुमानसामान्यलक्षणंतर्कइतिभावः ॥ [४७८।२१] **निवेश्यतामिति** । अनुमानसामा

॥३८२॥

प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरन्यतराभावेन्यतरावश्यंभावादितिभावः । अनुयोगित्वपर्यंतोपादानंचानुयोगिनोस्वाप्नस्यस्वा
प्नाद्वैलक्षण्यंयथानास्तितथेतिव्याप्तिसूचनायेतिभावेनाह ॥ तथाचेति । अनुयोगित्वेसतीत्यर्थः । स्वाप्नाद्यथानास्तितथात
तोब्रह्मतोवैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ [४८१।२३] असाविति । जिज्ञासेत्यर्थः ॥ अंगीकारेचेति । निर्धर्मकेब्रह्मणिव्याप्यधर्मदर्शनरू
पजिज्ञासांगीकारेचेत्यर्थः ॥ [४८१।२३] वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानमिति । धर्मिस्वरूपमात्रज्ञानमित्यर्थः ॥ [४८१।२४] प्रागेवेति । व्याप्यदर्शना
त्प्रागित्यर्थः ॥ असिद्धौ(वेति)चेति । उक्तरूपज्ञानस्येतियोज्यं ॥ [४८१।२५] एतेनेति । ब्रह्मतुसकलधर्मविकलमिति कथंतत्रापादन
मितिब्रह्मणिमिथ्यात्वापादनानवकाशनिरासेन स्वप्नेपिनोक्तप्रसंगावकाशइतिप्रागुक्तप्रसंगानवकाशोनिरस्तइत्यर्थः । ननुजि
ज्ञास्यतान्यथानुपपत्त्याब्रह्मणःसधर्मत्वमुपपादितं । स्वप्नस्यसद्धर्मत्वेकायुक्तिरित्यतःसौत्रप्रतिज्ञाहेत्वोरुत्त्यन्यथानुपपत्तिरेवेति
भावेनाह ॥ [४८१।२६] तथासतीति । स्वाप्नस्यनिर्धर्मत्वइत्यर्थः । शंकते ॥ [४८२।१] यद्यपीति । व्याप्यदर्शनरूपजिज्ञासायाव्यापकधर्मवि
धानमिवव्यापकधर्मनिवृत्तिदर्शनेनव्याप्यनिवृत्तिबोधनमपिजिज्ञासाफलं । तत्राद्यस्यासंभवेप्यंत्यस्यसंभवात्जिज्ञास्यतायुक्ते
तिशंकार्थः ॥ [४८२।२] ज्ञाप्यतइति । जिज्ञासयेतियोज्यं ॥ सिद्धंत्विति । जिज्ञासायाःनिवर्तकत्वात् धर्मांतरनिवृत्तिबोधकत्वादे
वब्रह्माखंडंसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ अलौकिकत्वादिति [४८२।४] । अव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठयेति । व्यावृत्त्येत्यनुषज्यते । व्यावृ
त्तिरितिचोत्तरत्रेतिज्ञेयं । धर्मोस्यनचेन्नप्रतियोगितेत्येववाच्येइत्थंभावोहिधर्मइतिइत्थंभावपदानुवादेनधर्मइतिव्याख्यानबी

जमाह ॥ **इत्थमितिज्ञानमिति** ॥ **इदमुक्तमिति** । इत्थंभावोहीतीदमनूदितमित्यर्थः । तस्यतात्पर्यमाह ॥ **नविधीति** । तथाचव्यावृत्तिमत्तापीत्थंभावइतिभावः ॥ **जिज्ञास्यत्वादिति** । व्याप्यधर्मधीजन्यव्यापकधर्मधीविषयत्वादित्यर्थः । **इत्यतउक्तमिति** । सत्यकामस्सत्यसंकल्पइत्यादिश्रुतीनांविधिरूपधर्मवादित्ववत् सआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरित्यादिश्रुतीनामपिनिषेधरूपधर्मवादित्वमस्तीतिवक्तुंविधिनिषेधरूपधर्मसाधारण्येनेत्थंभावात्मकानित्यवादीत्यर्थः ॥ **अखंडनिष्ठताविति** । श्रुतीनांलक्षणयानिर्धर्मिकब्रह्मपरत्वंतु प्रथमाध्यायेसत्यज्ञानादिकेप्येवमित्यादिना जन्माधिकरणेईक्षत्यधिकरणादौतत्रतत्रपूर्वाध्यायेचपृथगुपदेशादित्यत्रनिराकृता । निराकरिष्यतेचोभयव्यपदेशादित्यत्रेत्यर्थः ॥ **इत्थंभावमात्रमिति** । भावाभाव(मात्र)साधारणधर्ममात्रमित्यर्थः । रूपादिचतुर्विंशतिगुणेषुप्रसिद्धगुणपदप्रयोगात्कथमयंप्रयोगइत्थंभावमात्रेप्रमाणमित्यतआह ॥ **गुणशब्दश्चेति** । तार्किकपरिभाषितरूपादिधर्मवचनोनेत्यर्थः ॥ **अर्धचरतीयस्येति** । एतदर्थोजिज्ञासानयेविवृतः । ननुविषयतयायेन्यानपेक्षंते तएवान्यापेक्षाइतिविवक्षितं नान्येइत्यतआह ॥ **विषयतयेति** । निर्निबंधनमेतद्वैषम्यमितिभावः । ननुस्युष्टइतिकथं । नचविसर्जनीयस्यसइत्यादेशसकारत्वेनादेशप्रत्यययोःइण्कवर्गाभ्यांपरस्यादेशसकारस्यप्रत्ययसकारस्यचषत्वंभवतीतिसकारस्यषत्वेष्टुनाष्टुरितिष्टुत्वेस्युष्टइतिसिद्धमितिवाच्यं । अष्टमस्यतृतीयपादेअपादांतस्यमूर्धन्यइत्यधिकृत्यइण्कोःनुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपिआदेशप्रत्यययोरितिसूत्रणात् अस्यचपदांतत्वादित्यतआह ॥ **स्युष्टंइति सुषामादिषुद्रष्टव्यमिति** । तत्रैवषत्वप्रकरणेसुषामादिषुचेतिसूत्रेसुषामादिषुशब्देषुसकारस्यमूर्धन्यादेशोभवतीतिशो ॥३८५॥

भनंसमयस्यासौसुषामादुःषामेत्याद्युक्त्वाअविहितलक्षणोमूर्धन्यःसुषामादिषुद्रष्टव्यइतिवृत्त्यादावुक्तत्वात् अयमपिशब्दस्तेन सूत्रेणषत्वंप्राप्तःसाधुरेवेतिभावः ॥ **स्वरूपसत्तापिनस्यादिति** । देशकालरूपान्यापेक्षत्वादितिभावः । अन्यापेक्षत्वेपि स्वरूपसत्तायाअभावएवकुतइत्यतआह ॥ **नहिमिथ्याभूतेति** ॥ **देशकालव्यतिरेकेण(सच्छ)तच्छब्दार्थोनिर्वचनादिति** । त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगित्वरूपत्वात्सत्तायाइतिभावः॥७॥ ब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेजिज्ञास्यत्वाभावोक्तिः॥७॥

संसर्गभेदयोरेवेति । प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रमाइत्यादिवाक्येषुप्रकृष्टप्रकाशत्वाद्यसाधारणधर्मसंसर्गोनक्षत्राद्यप्रकृष्टप्रकाशतोव्यावृत्तिरूपोभेदोबोध्यतेयथा तथासत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादावपितावेवार्थौवक्तव्याविततियोरभावे किंशास्त्रेणबोध्यमित्यर्थः । सांप्रतमित्यनंतरंब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वइत्यनुषज्यते ॥ **निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति** । आदिपदेनवक्ष्यमाणविपरीतबोधकत्वादिग्रहः । अतोनपूर्वोत्तरग्रंथयोःपौनरुक्त्यमितिभावः । एवशब्दान्वयमाह ॥ **अप्रमाणतैवेतिसंबधइति** । शंकते ॥ **भवेदिति** ॥ **पूर्वोक्तइति** । परस्परविरुद्धत्वेनेत्यादिनोक्तोदोषइत्यर्थः ॥ **प्रथमाध्यायइति** । शास्त्रयोनिसूत्रसमन्वयसूत्रयोःसमर्थनेपितत्प्रपंचत्वात्प्रथमाध्यायइत्युक्तं ॥ **विनापिवैदिकेनेति** । तस्याआनुमानिकप्रतीतेरित्यर्थः । नेहनानास्तीत्यादिवेदबोध्यनिषेधेनविनैवशास्त्रयोनिसूत्रानुव्याख्यानेप्रदर्शितप्रत्यनुमानातिप्रसंगानुमानादिनैवाऽपास्तत्वादित्यर्थः । तथाप्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मोवस्तुत्वादितिचोदिते । नबुद्धोधर्मदर्शीस्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरि

परिमळ०

॥ १७ ॥

अ.३पा.२

अधि. १

तिजिज्ञासानयेवेदापौरुषेयत्ववादेऽपास्तत्वादितिभावः ॥ [४८३।२१] अन्यथेति । अनुमानप्राप्तस्यवेदेनैवनिषेधनियमेसतिमीमांसायां प्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतयुक्तिप्राप्तानांसिद्धांतेयुक्तिभिरपाकरणंनस्यादितिमीमांसाभंगप्रसंगादित्यर्थः । तदित्यस्यार्थद्वय माह ॥ [४८३।२३] तत्तर्हीति ॥ तत्मिथ्यात्वमितिवेति ॥ [४८३।२६] इत्युपपादितमिति । पूर्वश्लोकव्याख्यानेउपपादितमित्यर्थः ॥ अहिंसादिश्येनादिविधिवदिति । नहिंस्यात्सर्वाभूतानि नकलंजंभक्षयेदित्यादिविधिःविद्धद्विषयः । श्येनेनाभिचरन्य जेत अभिचरन्अभिचरितुंशत्रुंहंतुं लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिशतृप्रत्ययः ।श्येननामकोयागःशत्रुहिंसारूपेष्टसाधनमित्याद्यर्थकः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादिविधिरविद्धद्विषयइत्यादिव्यवस्थावत् तत्वावेदकातत्वावेदकयोर्विद्धदविद्धद्विषयतया व्यवस्थास्त्वि त्यर्थः । ननुनरकाद्यनर्थहेतौयागेइष्टोपायत्वबोधकःश्येनादिविधिःकथमत्रप्रमाणमित्यतआह ॥ [४८४।१] तात्कालिकेति ॥ आत्यं तिकेति । नरकाद्यनिष्टासंभिन्नेत्यर्थः । ननुसार्वज्ञादेःप्रातिभासिकत्वेहितद्बोधकवेदस्याप्रामाण्यं । व्यावहारिकसत्यत्वोपग मात् नाप्रामाण्यमितिचेन्न । सत्तात्रैविध्येमानाभावात् । व्यावहारिकसत्यस्यापिबाध्यतयातत्प्रतिपादनस्यतत्वजिज्ञासुंप्रति व्यर्थत्वादनुवादलिंगाभावेपिनिषेधायानुवादेनेहनानेत्यादिवाक्यमेवसार्वज्ञादिधर्मविधानार्थंनिर्धर्मकत्वानुवादइतिस्यात् । निर्धर्मकत्वस्याप्राप्तत्वेसार्वज्ञादिरप्यप्राप्तएवेत्याद्यभिप्रेत्याह ॥ [४८४।३] एषादिगिति । विवृतमेतन्न्यायामृते । (ननुब्रह्मणिधर्मभ्रां तिस्तदाभवेत्यदिब्रह्मरूपधर्मिज्ञानंभवेत् । नचतत्संभवति । तस्यागमैकगम्यत्वात् । तथाचधर्मिज्ञानाभावात् तत्रभ्रांत्याप्रा प्तस्यधर्मस्यानुवादेनायंवैदिकोनिषेधइतिनयुक्तमित्यतआह) ॥ धर्मिज्ञानसाध्यत्वाद्भ्रांतेस्तदाह ॥ [४८४।४] आत्मैवहीति ॥

[४८४।५] प्रधानाभावाच्चेति । यदनुभवजन्यसंस्कारोभ्रमकारणंतत्प्रधानमित्युच्यते । प्रकृतेतदभावादित्यर्थः ॥ [४८४।८] भावप्रधानइ
ति । इदंत्वंतत्वमितिभावप्रधानोनिर्देशइत्यर्थः ॥ धर्मित्वे इदंत्वादिधर्मवत्त्वेदृष्टइतियोजनेतिभावः । अत्रेत्यनुवादःलो
कइतिव्याख्या । इदंत्वादिशब्दार्थमाह ॥ [४८४।१०] पुरोवृत्ति(र्ति)त्वादेरिति । व्यवहितत्वमादिपदार्थः । इदंतदादीत्यत्रादिपदो
पात्तसाधारणधर्ममाह ॥ साधारण(धर्म)स्यचेति । स्मर्यमाणारोपस्थलमुक्त्वागृह्यमाणारोपस्थलमाह ॥ तथास्फटिकइ
ति ॥ आरोपोपीति । परराीत्येदं । स्वमतेत्वत्रारोपाभावात् ॥ धर्मा[४८४।१६]भावलिंगकमिति । ब्रह्मनधर्मारोपाधिष्ठानंनिर्ध
र्मकत्वाद्व्यतिरेकेणशुक्तिकाशकलवदित्यनुमानंत्वित्यर्थः ॥ [४८४।१६] भवतामिति । सिद्धांतिनामित्यर्थः । तैःसार्वज्ञादिस्वीकारादि
तिभावः ॥ आयततइति । धर्माणांप्रधानस्यचयाप्रतीतिःतदधीनोभवतीत्यर्थः ॥ [४८४।१७] नतुसत्तायामिति । आयततइत्यनु
षंगःसत्वाधीनोनेत्यर्थः ॥ [४८४।१९] अतिप्रसंगइति । रजताज्ञानिनोपिइदंरजतमितिभ्रांतिप्रसंगइत्यर्थः ॥ उभयेति । सत्ताप्रती
त्योरित्यर्थः । वस्तुस्थितिमभिप्रेत्याह ॥ [४८४।२३] सिद्धत्वेपीति । धर्मारोपोपीत्यादेरुपयोगंदर्शयन्यदिधर्मानकेचन ब्रह्मणइत्या
दिनोक्तमुपसंहरति ॥ [४८४।२४] तदेवंब्रह्मणीति ॥ ७ ॥ ब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वनिरासः ॥ ७ ॥ [४८४।२६] वक्ष्यमाणत्वादिति । सत्यत्वमक्षज
प्राप्तमनुमागमेत्यादिनेतिभावः ॥ [४८५।१] निरस्तत्वादिति । नासतोदृष्टत्वादित्यधिकरणे दृश्यत्वाद्धिमतंमिथ्यास्वप्नवच्चेदियंचमा।
मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्नव्यभिचारोनचेद्भवेदित्यादिनानिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ [४८५।४] इत्यादिविशेषेति । निरतिशयसातिशयत्वा

दिरादिपदार्थः । ननुवेदानुमानपदाभ्यांभावकरणव्युत्पत्त्याकार्यकारणयोरभेदोपचारेणवाफलकरणयोर्ग्रहणप्राप्तावपिअक्षज
पदेनफलमेवप्रतीयते नकरणमित्यतआह ॥ [४८५।१५] **अक्षजत्वमिति** । संनिकर्षस्यैवकरणत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । ननुबहुव्रीहिपक्षेमा
तृपूर्वस्येतिभाव्यमित्यतोनायंबहुव्रीहिरित्याह ॥ [४८५।१६] **पूर्वशब्देनेति** । ईशादयश्चतेपूर्वाश्चईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्वाःते
अस्यसंतीतिमत्वर्थेअतइनिठनावितीन्प्रत्ययइत्यर्थः । विशेष्याकांक्षायामाह ॥ [४८५।१०] **प्रत्ययार्थस्त्विति** ।कोकप्रीतिचकोरपारणपटु
ज्योतिष्मतीलोचनेइत्यादिबहुप्रयोगदर्शनान्नकर्मधारयान्मत्वर्थीयइतिनशंक्यंइतिभावः ॥ [४८५।११] **अन्यत्रेति** । तत्वोद्द्योततत्वनि
र्णयादावितिभावः । असत्यमितिगीतास्थवाक्येमिथ्यात्ववादिनांनिंदनेनजगत्सत्यतावगतेः । अपरोक्षदृशोमिथ्यादर्शनंने
तिवाक्येईशज्ञानेनविश्वसत्यत्वप्राप्तेःविश्वंसत्यमित्यादिवेदेनतत्रोक्तपटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षादिनाचसत्त्वस्यप्राप्तेरितिभावः ॥
[४८५।१३] **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । व्यक्तिबहुत्वेप्येकजातीयतयाअनुमानत्वेनैकत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तं ॥ **गौडपादादीति** [४८५।१४] । तेचतदी
यपूर्वतनवृद्धाः । फलितार्थमाह ॥ [४८५।२६] **नकेवलमित्यादिना** ॥ [४८६।१] **आद्यादिभ्यइति** । पंचमाध्यायचतुर्थपादेप्रतियोगेपंचम्यास्त
सिरितिसूत्रवार्तिकमतेआद्यादिभ्यःपरेषांप्रथमाविभक्तिप्रभृतीनांतसेरुपसंख्यानंसंग्रहःकार्यइति । तथाचतृतीयार्थेतसिरिति
भावः ॥ [४८६।३] **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चेतनानात्मकज्ञानस्येत्यर्थः ॥ [४८६।७] **व्युत्पादितेदौर्बल्यप्राबल्येइति** । तात्कालिकप्रमाण
त्वतदभावाभ्यांप्राग्व्युत्पादितेइत्यर्थः ॥ [४८६।१२] **ऐक्ययोगमस्यापीति** । तज्जन्यज्ञानस्येत्यर्थः । (एवंगुणव्यत्ययजइति)गुणव्यत्यय

जःसत्वरजस्तमोगुणविषमभावेनजातोवेदःस्वकारणस्यशांतिमापाद्यस्वयंशाम्यतीत्यर्थः ॥ [४८६।२१] **तात्कालिकमेवगृह्यतइति** ।
मिथ्याभूतमेवेत्यर्थः । तात्कालिकशब्दस्यमिथ्यात्वार्थकत्वेनव्याख्यानात् । नन्वद्वैतवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेकथमद्वैतहा
निरितिचेत् । तद्वाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थानांसत्यत्वप्राप्तेरितिभावेनाह ॥ [४८६।२३] **नहिवाक्यंवेति** । येनाद्वैतहानिःस्यादितिचवाक्य
शेषः ॥ [४८६।२५] **प्रमाण्यंधर्मीति** । प्रामाण्यरूपधर्मिअधिकरणतयाविवक्षितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोराधेयाधिकरणभावस्यप्रसिद्ध
त्वद्योतनायधर्मधर्मिशब्दप्रयोगः तथाचात्रसप्तम्यधिकरणेचेतिसप्तम्युपपत्तिरितिभावः। अन्यथाषष्ठीशेषइतिसंबंधार्थकषष्ठ्या
भाव्यमितिभावः । तात्कालिकशब्दस्येदानींप्रामाण्यमस्तिकालांतरेतुनास्तीतिअर्थमन्वानश्चोदयति ॥ [४८७।३] **स्यादेतदित्यादि
ना** ॥ [४८७।४] **अस्यांव्यवस्थायांनियामकाभावस्योक्तत्वादिति** । तात्कालिकंप्रमाणत्वमित्यादिवाक्यव्याख्यानेउक्तत्वादि
त्यर्थः ॥ **कपोणिगुडायतइति** [४८७।१०] । व्याख्यातमेतज्जिज्ञासानये बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षतइत्यत्र ॥ [४८७।१३] **काकेति** । स्वर
विशेषस्यकाकुरितिसंज्ञा ॥ [४८७।१४] **अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्षइति** । अबाधितत्वंस्वरूपप्रामाण्ययोर्विशेषणं । कुतःपुनराप
त्तिरित्यतआह ॥ **नास्तित्वप्रमाणबाधस्येति** [४८७।१७] । नास्तित्वप्रमाणस्यबाधकप्रमाणस्यबाधःअस्तित्वाविनाभूतइत्यर्थः ॥
[४८७।१८] **अपनीतमिति** । मिथ्यात्वमानेनबाधितमित्यर्थइतिभावः ॥ [४८७।१९] **उभयमपिबाधितमिति** । कतकरजोन्यायेनेतिभावः ॥
उत्तरत्रेति । किंचभ्रांतत्ववादीसभ्रांतत्वंस्वमतस्यच । अंगीकरोतिनियतं तत्रसंप्रतिपन्नता । वादिनोस्तेनचाभ्रांतंविश्वमेव
भविष्यतिइत्येतद्व्याख्यावसरेबाधस्यापिबाधेजगदबाध्यंस्यादितिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ [४८७।२६] **कुतउक्तलक्षणत्वमिति** ।

मोक्षस्येतियोज्यं । अनिर्वचनीयतापरिहारादित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [४८८।१] नहीत्यादिना ॥ [४८८।२] एतत्संग्रहायेति । पंचमप्रकारताप
क्षदूषणसंग्रहायेत्यर्थः ॥ तदेति । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयेत्यादौतदाशब्दात्यावन्नविमो(क्षेअ)क्ष्येअथसंपत्स्यतइत्यादाव
थादिशब्दात्सिद्धइत्यर्थः ॥ [४८८।६] दृष्टैवेति । श्रुतौदृष्टयनंतरका(लतामुक्तेःस्प)लेमुक्तिःस्पष्टैव ॥ [४८८।११] नचबंधमिथ्यात्वंप्रामाणि
कमित्युक्तमिति । अत्रैवप्रकरणेपूर्वतनग्रंथेपृथगधिकरणेशून्यसमयापाकृतिप्रस्तावेप्रकृतिनये(च) इत्युक्तेर्बंधमिथ्यात्वंनैव
मुक्तिरपेक्षतइत्यादिजिज्ञासासूत्रव्याख्यावसरेचेतिभावः ॥ ७ ॥ सिद्धप्रत्यक्षस्यानुमानादितउपजीव्यत्वेनप्राबल्यं ॥ ७ ॥ क्व
चप्रत्यक्षतइतिवाक्येप्रत्यक्षानुमानागमशब्दःनप्रमाणभूतप्रत्यक्षादिपरःकिंतुभ्रमसाधारणप्रत्यक्षादिपराइत्याह ॥ [४८८।१५] साक्षात्का
रसिद्धमित्यादि । कुतइत्यतोहेतुमाह ॥ प्रामाण्येति । बलाबलविचारणेनेदानींप्रमाणनिर्णयस्यक्रियमाणत्वात् । प्रागे
वप्रमाणतयानिर्देशोनयुक्तइतिभावः ॥ [४८८।१७] वक्ष्यामइति । अवतारादिदृष्टौस्यादागमस्योपजीव्यतेत्यादिनाज्ञानपादेवक्ष्यामइ
त्यर्थः । नन्वेवमपितत्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवाक्यविरोधइत्याशंकांविषयभेदेननिराह ॥ प्राबल्यमिति ॥ [४८८।१८] त्रिष्विति । प्रत्य
क्षादिषु ॥ वैदिकार्थेति । वेदैकसमधिगम्यार्थेत्यर्थः । स्वभावतएवप्रबलंसत्तत्रबाधकंनतूपजीव्यत्वेनेतिभावेनाह ॥ दृष्ट
नशैत्यानुमानस्येति ॥ [४८८।२०] धर्मीति । धर्म्यादिचतुर्षुअन्यतमस्याप्यग्राहकत्वादित्यर्थः । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तंव्यनक्ति ॥
[४८८।२१] अनुष्णतासाधनइति । स्वभावप्राबल्येनैवतत्रबाधइत्येतत्प्रकारांतरेणाह ॥ [४८८।२२] यदाचेति । एवंप्रत्यक्षस्यानुमानाद्यविषय
रेखोपरेखादिविषयकत्वेनानुमानानिवर्तित(तदीयमोहानि)दिङ्मोहादिनिवर्तकत्वादिनापिप्राबल्यंप्रत्यक्षस्यध्येयमितिभावेना

न्यलक्षणइतियोज्यं । तथाचकेवलान्वयिनःकेवलव्यतिरेकिणोवानानुमानत्वंस्यादितिभावः ॥ प्रकृतेपीति । विद्यमा
नइत्यादिविशेषणप्रक्षेपेपीतिभावः ॥ [४७८।२२] समंप्रकृतेपीति । तर्कनिरासोपिनिर्निबंधनइत्यर्थः । अतिप्रसंगरूपनिबंधनमा
शंकते ॥ साधनेपीति । [४७८।२३] तद्विशेषलक्षणएवेति । विपक्षवत्त्वंसपक्षसत्वंअन्वयव्यतिरेकिलक्षणं । विपक्षहीनत्वं
केवलान्वयिलक्षणं । व्याप्त्यपेक्षयागमकत्वरूपसामान्यलक्षणस्योभयत्रसत्वेपिविशेषलक्षणस्यव्यवस्थितत्वान्नसांकर्यमितिभा
वः ॥ समानमत्रापीति । व्याप्त्यपेक्षयागमकत्वस्यसाधनदूषणानुमानयोःसमत्वेपिअसिद्धंसत्साधकत्वरूपं(तर्करूप)
दूषणानुमानलक्षणं सिद्धंसत्साधकमितिसाधकानुमानलक्षणमितिविशेषलक्षणएवविशेषणंप्रक्षेप्तव्यमित्येतत्समाधानंसमानमि
त्यर्थः ॥ अतएवेति । अतिप्रसंगनिरासार्थत्वादेवस्वन्यायैःस्वस्यापिसिद्धैःपक्षलिंगादिभिःसाधनंकार्यंपरन्यायैःपरमात्रसिद्धै
लिंगादिभिस्तर्करूपदूषणानुमानंकार्यमितिव्यवस्थादर्शितेत्यर्थः ॥ [४७८।२४] अत्रेति । तर्केदूषणत्वंमाभूदित्यर्थः ॥ [४७८।२५] साधनेदूषणवि
शेषयोरिति । साधनंचदूषणविशेषश्चतयोरित्यर्थः । पूर्वमनूद्यपरिहारांतरमितिभ्रमनिरासायाह ॥ इत्यतिप्रसंगनिरा
[४७८।२६] सायपरिहारांतरमाहेति ॥ [४७९।५] यद्यलंकृतस्येति । यदिशब्दोपेतस्येत्यर्थः ॥ इति[४७९।७]व्याख्यातवानिति । मांडूकभाष्यइ
तियोज्यं । विवृतमेतत्तर्कतांडवे । एतत्परिहारोक्तेरतिशयमाह ॥ [४७९।८] अस्मिन्परिहारेसतीति ॥ पूर्वोक्तेति । परन्यायै
स्तुदूषणमित्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ [४७९।९] दुष्टिप्रमाजनकमिति । दोषयुक्तत्वप्रमाजनकमित्यर्थः ॥ [४७९।११] दुष्टत्वमूलेति । दुष्टप्रमाज
नकत्वबीजव्युत्पादनेनेत्यर्थः । व्याहतिशब्दांतरशब्दाभ्यांविरोधासंगतीग्राह्येइत्याह ॥ [४७९।१२] यद्वेति । अंतरशब्दस्यान्यपदार्थे

पिप्रयोगादंतरमित्यस्यप्रतिपदमन्यदिति । तस्यार्थोक्तिरसंगतंचेति । व्याहतिश्चांतरंचव्याहत्यंतरंइत्येकवद्भावइतिभावः । यथा योगमन्वयोनयथाक्रममित्याह ॥ **छलमसंगमिति** ॥ **उत्तरत्वविशेषणमिति** । स्वव्याहतिर्जातिरित्येवजातिलक्षणं । नतुस्वव्याघातमुत्तरंजातिरितिपरोक्तरीत्याउत्तरत्वविशेषणंदेयमित्यर्थः । कुतइत्यतस्तथात्वेऽव्याप्त्यापत्तेर्लक्षणस्येत्याह ॥ **साधनेपीति** । प्रत्युक्तेःप्रागेववादिनोक्तेस्थापनानुमानेपीत्यर्थः । ननुस्वव्याघातमुत्तरंजातिःस्वव्याघातकंसाधनंतुअन्यदितिप्रभेदःपरिकल्प्यतांइत्यतआह ॥ **वृथाप्रभेदेति** । त्रिविधेतिवाक्यस्यानंतरंसूचयतीतियोज्यं । एतत्समानयोगक्षेममित्युक्तंव्यनक्ति ॥ **अयंभावइति** ॥ **द्वयोरपीति** । छलजात्योरपीत्यर्थः । अतएव(स्व)व्याहत्यंतरमित्यस्यव्याहतिप्रभेदइत्यपि व्याख्यानंकृतं । पर्वतोग्निमानित्युक्तेधूलिकाभिप्रायेणनास्तिपर्वतेग्निरितिछलोत्तरेपिनापुमानस्तिपर्वतेग्निरितिछलोत्तरेत्यसंगतमितिछलवाक्येप्यर्थांतरकल्पनेनदूषणोक्तिसंभवेनस्वन्यायविरोधेछलस्यांतर्भावसंभवादितिभावः । विवृतमेतत्प्रमाणलक्षणटीकायांगृष्टिविवक्षयेत्यत्र ॥ **प्रयुंजानइति** । स्थापनवादिनंप्रतिजात्युत्तरंवदन्प्रतिवादीकथंप्रतिपादनीयः । त्वयोच्यमानमुत्तरमसमीचीनमितिकथंबोधनीयइत्यर्थः । दूषणीयइत्यनंतरंप्रतिब्रूयादेवेतियोज्यं ॥ **ताविति** । जातिवादीछलवादीचेत्यर्थः । दुष्टत्वंतदुक्तोत्तरस्येतियोज्यं ॥ **दुष्टिबोधनीयइति** । दुष्टत्वंबोधनीयस्तद्वादीस्थापनवादिनेत्यर्थः । ततोपिशंकायांकिंकार्यमित्यतआह ॥ **ततःपरंत्विति** ॥ **प्रामाणत्वेनेति** । स्वाभिमतप्रमेयसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृतेपीति** । तर्केपीत्यर्थः । प्रमाणतयानिर्धूमत्वसाधकतयेत्यर्थः ॥ **स्वविरुद्धतापत्तिरिति** । धूममंगीकृत्याग्न्यनंगीकारेस्वक्रियाविरुद्धता

स्यादेवकार्योद्देशेनकारणएवस्वस्यप्रवृत्तिदर्शनात्धूमवन्ह्योश्चकार्यकारणभावभावादितिभावः । ततइत्युक्तेःतार्किकोक्तिसंवादयति ॥ **यथोक्तमिति** । यस्मिन्शंक्यमानेव्याघातोभवतितच्छंकानकार्येतिव्याघातावधिरित्यर्थः । यावत्पर्यंतंशंकातावत्तर्कानुसंधानमितिशंकावधिस्तर्कः । शंकाचव्याघातावधिरित्यर्थः ॥ ततःस्वविरुद्धेत्युक्तमितिज्ञेयं ॥ **भाष्यादाविति** । अथरथान्रथयोगान्पथःसृजते । मनोगतांस्तुसंस्कारान्स्वेच्छयापरमेश्वरइत्यादिरूपउदाहृतइत्यर्थः । आदिपदेनतत्त्वनिर्णयभागवततात्पर्यादिग्रहः । अनित्यत्वविकारित्वपारतंत्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यंजगतोनतुबोधनिवर्त्यताइत्याद्युक्तेरितिज्ञेयं । ननुपरेणस्वप्नस्यमायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वमेवप्रतिज्ञातंनसदसद्वैलक्षण्यं । अतोनस्वव्याहतेयंप्रतिज्ञेतिचेत् । सत्यं । अनिर्वाच्यशब्देनसदसद्वैलक्षण्यस्यैवाभिप्रेतत्वादितिभावेनाह ॥ **अनिर्वाच्यमिति** । स्वक्रियाविरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ **तृतीयेति** । सत्वमेकःप्रकारः । असत्वमपरः । तदुभयवैलक्षण्यंतृतीयःप्रकारइत्युपेत्योक्तं । तृतीयप्रकारांगीकारिणामिति ॥ **अनर्थांतरभावस्योक्तत्वादिति** । अन्यत्सदसतोर्विश्वमितिचव्याहतेरमेत्येतद्व्याख्यावसरेउक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । तृतीयप्रकारांगीकारेणसमाधानेसतिवंध्यात्वप्रतिक्षेपरूपंनमातृत्वंनापिजनकस्त्रीप्रतिक्षेपरूपंवंध्यात्वं किंतुतयोःप्रतिषेधस्तृतीयःप्रकारइत्युपेत्यव्याहतिःसमाहितास्यादित्यर्थः ॥ **दोषांतरेति** । प्रागुक्तव्याहतितोपसिद्धांतादिरूपदोषांतरेत्यर्थः ॥ **साध्यहेत्वोरिति** । मायामात्रमितिसिद्धांतसूत्रेसंध्यंमायामात्रंबाध्यमितिसाध्यं । कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिहेतुः । देशकालसंपत्तिरबाधःकात्स्न्र्यशब्दार्थः । तेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्तदधीनत्वादित्यत्रोक्तेःउभयोर्भेदोनस्या

दित्यर्थः ॥ **ब्रह्मपक्षोपीति** । सच्छब्दार्थोब्रह्मवैलक्षण्यंचब्रह्मत्वानाधिकरणत्वंइतिपक्षोपीत्यर्थः । निर्धर्मकस्यब्रह्म
त्वरूपधर्मांगीकारप्रसक्तेरितिभावः । असत्वमेवसिद्धांत्यभिमतमितिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [४८०।२६]**नह्यसत्वमिति** । बाध्य
त्वादिधर्मांतरंस्वाप्नस्येतियोज्यं । ततइत्यनुवादोब्रह्मणइतिव्याख्या ॥ [४८१।१३]**उक्तविधमिति** । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्वादि
रूपमित्यर्थः। ननुमिथ्याचेत्प्रतियोगित्वमित्यत्रमिथ्याशब्दस्यासत्वमर्थोनभवतिकिंत्वनिर्वचनीयत्वंअतोनोक्तदोषइत्यतआह॥
[४८१।१४]**मिथ्याशब्दोनिर्वचनीयवचनइति** ।नन्वविलक्षणत्वंनामसालक्षण्यं । तस्यसत्यत्वेतन्निष्ठमिथ्यात्वसत्यत्वरूपधर्मांतर
साम्येनापिभाव्यमितिकुतइत्यतोव्याप्तिबलेनेतिभावेना(तामांह)ह ॥ [४८१।१०]**उपलंभंहीति** । ननुब्रह्मस्वप्नयोर्वैलक्षण्यस्यमिथ्यात्वे
नअविलक्षणत्वंस्यात्सालक्षण्यंस्यादितियावत् इतिवासत्यत्वेनसालक्षण्यंस्यादितिवापादनेआपाद्यापादकयोरविशेषइत्यत
आह ॥ **सामान्येनेति** । सालक्षण्यसामान्येनसत्यत्वमिथ्यात्वरूपसालक्षण्यविशेषापादनादित्यर्थः । यद्वाव्याप्यधर्मसाल
क्षण्येतद्व्यापकसत्वादिधर्मसाम्यापादनादित्यर्थः । घटस्यघटत्वादिनाघटांतरसालक्षण्येपार्थिवत्वादिसाम्यस्यदृष्टत्वादितिज्ञेयं।
अतएवाहभावत्वेद्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरितियथेति ॥ **इतिव्यासेः**[४८१।१२]**सुग्रहत्वादिति** । यथाघटोघटांतरेणपार्थिवत्वादिसधर्मे
तिदृष्टांतसंभवादितिभावः ॥ [४८१।१३]**प्रसंगांतरमिति** । अनिर्वाच्यस्यसत्वंवेतिप्रसंगांतरमित्यर्थः । उत्तरमूलग्रंथसंगमयितुमाह ॥
स्यादेतदित्यादि । मिथ्याचेत्प्रतियोगित्वंवैलक्षण्यंततोनहीत्युक्तंप्रसंगंपरिष्कृत्यानुवदति ॥ **ब्रह्मणइति** । स्वाप्ननिष्ठांवै
लक्षण्यंप्रतिब्रह्मप्रतियोगिस्वाप्नस्तुअनुयोगीतत्रवैलक्षण्यंप्रतिब्रह्मणःप्रतियोगित्वाभावेस्वाप्नस्येवानुयोगित्वंस्यात् । प्रसक्तयोः

ह ॥ एषांदिगिति । प्रपंचितमेतन्न्यायामृतेप्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्तावे ॥ तंस्वाच्छरीरादिति । तमात्मानंजीवंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेत् विवेकेनजानीयादित्यर्थः । एतच्चपररीत्या । अन्यथा स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तुप्रवृहेद्विष्णुमव्ययमितिकाठकभाष्यविरोधः ॥ अनुमानेति । देहएवात्मातद्व्यतिरेकेणानुपलंभादित्याद्यनुमानाभासेनतदीयपूर्वपूर्वाचार्यवाक्यरूपागमाभासेनचजन्यैवेत्यर्थः ॥ पंडितरूपाणामिति । प्रशंसायांरूपप् । प्रशस्तपंडितानामित्यर्थः । नदेहोहमित्यत्रापिप्रमापदान्वयात्तत्रप्रमानेत्युक्तेदेहोहामितिभ्रांतिरस्तीतिप्राप्नोतीत्यतःप्रमापदानुवादेनतस्यार्थमाह ॥ प्रमाप्रतीतिरिति । प्रतीतिपदाध्याहारेणयोजनांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ आरोपासंभवस्योक्तत्वादिति । योहिवस्त्रस्यशौक्ल्यमित्यादिपूर्वग्रंथेनेतिभावः ॥ कुंकुमगंधादिवदिति । कुंकुमगंधोयथाव्यज्यतेतथेत्यर्थः । आदिपदेनव्यजनपवनादिनांगसंगिसलिलशैत्यादिगृह्यते । स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यांअविरोधोस्त्वित्यतःअतऔपाधिकान्ययोःसत्यत्वात्कोविशेषःस्यादितिवैशेषिकनयोक्तमाह ॥ औपाधिकस्यापीति ॥ नचोक्तव्यभिचारेति । कृष्णोहमितिव्यवहारस्तादृशप्रतीतिपूर्वकःव्यवहारत्वादित्यस्यकृष्णंवस्त्रमितिव्यवहारेयोव्यभिचारोमतःतत्परिहारोभ्यर्थ्यतइतिनचवाच्यमित्यर्थः । तत्ररूपसत्वेप्रतीतेरवर्जनेनसाध्यस्यापितत्रसत्वादितिभावः ॥ इदंमानिदमिति । चिदचिद्रूपवस्तुविषयकइत्यर्थः । अचिद्भागश्चदेहेंद्रियांतःकरणादिसंघातइतिभावः ॥ अस्तुवाममदेहइति भेदप्रतीतिः । तथापिकृष्णोहमित्यभेदभ्रमोयुज्यतइ(त्यतआह)त्याह ॥ नखलुकेवलेदेहेआत्मत्वप्रतीतिरिति । अहमित्युल्लेखनंआत्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ संबंधप्रतीतिरपीति । ममदेहइतिजायमानेतिभावः । म

मेत्यस्यचिदचित्संघातविषयत्वात् । तत्तदनुगुणदृष्टांतमाह ॥ [४१०।१३] प्रासादस्येति ॥ [४१०।१६] भेदादिप्रतीत्यभावादिति । आदिपदेनसंसर्गाभावादिप्रतीत्यभावादितिगृह्यते ॥ उभयीप्रतीतिरिति । अहमितिदेहात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपकृष्णोहमित्यादितद्धर्मसंसर्गप्रतीतिरूपाचेत्युभयीप्रतीतिरित्यर्थः ॥ यथाहेति । अध्यासभाष्यकारइतियोज्यं ॥ [४१०।१८] तद्धर्माश्चेति ॥ गृह्यंतइत्यनुषंजनीयं । पदद्वयस्यापिपाक्षिकविभक्तिद्वयांतत्वेनयोजनायांहेतुमाह ॥ [४१०।१९] अन्योन्येति ॥ [४१०।१४] दृष्टांतेधर्मिणइति । अन्वयव्यतिरेकिग्रहस्थलस्येत्यर्थः ॥ उपदेशइति । इदंभयकारणमित्याद्युपदेशइत्यर्थः । योग्यताबलात्समस्तेनापिविस्मृतिपदेनान्वयइत्याह ॥ [४१०।१५] विस्मृतावितिसंबंधइति । यद्वासांतमहतःसंयोगस्येतिव्याकरणसूत्रेसांतपदमिवानुसंधानपदमविभक्तिकंलुप्तषष्ठीकंविभिन्नंपदमित्युपेत्योक्तंविस्मृतावितिसंबंधइति अनुसंधानस्यचेतिच॥ [४१०।१८] अनुमानोपदेशसाध्यमिति । अनुमानोपदेशान्यतरसाध्यमित्यर्थः ॥ [४१०।२०] यद्वानुमानमिति । अस्यनमृगादीनांसंभवतीत्यनेनान्वयः ॥ पूर्वपूर्वहेत्वभावादिति । भावेनतद्धेतूनव्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ नचतदित्यादिना ॥ [४१०।२३] समानयोगक्षेमत्वादिति । तद्देहावच्छेदेनैवोपदेशस्यान्वयव्यतिरेकयोश्चगृहीतत्वादितिभावः ॥ [४१०।२५] दृष्टातिक्रमदोषादिति । इष्टोपायताज्ञानस्यैवप्रवृत्त्यादिहेतुतयासर्वसाक्षिसिद्धत्वेनतत्परित्यागदोषापातादित्यर्थः ॥ [४११।५] देहाद्यारोपेति । देहेंद्रियाद्यैक्यारोपनिबंधनत्वाभ्युपगमाद्धर्मसंसर्गारोपस्येत्यर्थः । यदुक्तमहमितिप्रतीतेरेवतत्प्रतीतित्वात् इदमनिदंरूपवस्तुगर्भोह्यहंकारइत्यादितत्राह ॥ अहंप्रत्ययस्त्विति ॥ प्रागेवेति । अध्यासभाष्यनिरासपरयोःइत्युक्तेर्बंधमिथ्यात्वमित्यनुव्याख्यानसुधयोर्मिथ्यात्वंयदिदुःखादेरित्येतद्व्याख्याव

सरेचजिज्ञासाधिकरणएवोक्तमित्यर्थः ॥ [४११।७] उपचारोलभ्यतइति । कृष्णोहमितिव्यवहारइतियोज्यं । उपचारशब्दस्यगौणार्थत्वं(लाक्षणिकार्थत्वंचो)लक्षणार्थकत्वंचोपेत्याह ॥ सादृश्येसंबंधेवेति । प्रयोगयुक्तसादृश्यंसंबंधोवाप्यमुख्यतः । वृत्तिहेतुरितिज्ञेयइत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानोक्तेरितिभावः ॥ [४११।११] अंगारव्यासवह्नाविवेति । अंगारपदेनदग्धदारुग्रहः ॥ [४११।१७] विवेकार्थानामिति । देहात्मनोर्विवेकार्थानांदेहिनोस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा । तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यतीत्याद्युपदेशानामित्यर्थः । तदुक्तंगीताभाष्ये । देहिनोभावएतद्भवतितदेवासिद्धमितिचेन्न । देहिनोस्मिन् यथाकौमारादिशरीरभेदेदेहीतदीक्षितासिद्धः एवंदेहांतरप्राप्तावपिईक्षितृत्वादित्यादि ॥ औत्पत्तिकइति । स्वभावसिद्धोजातमात्रइत्यादिनाप्रदर्शितइत्यर्थः ॥ [४११।२२] अन्यत्रेति । नहिदृष्टेर्बलवत्किंचित्प्रमाणमित्यादिनातत्वोद्द्योते । नचप्रत्यक्षदृष्टस्यबलवत्प्रत्यक्षमागमंविनाअनुमानादिनैवबाधोदृष्टइत्यादिनातत्वनिर्णयेचेत्यर्थः । ततइत्यस्यार्थचतुष्टयमाह ॥ क्वचित्प्रतीतेरेवेति । देहात्मैक्यकृष्णवस्त्रादिविषयइत्यर्थः ॥ क्वचित्प्रतीति([४११।२३] सद्भावे)भावेपीति । प्रागुक्तदिशाचार्वाकस्यदेहात्मविषये । यथार्थत्वादिति । स्वतःशुक्लत्ववत्कार्ष्ण्यमित्युक्तदिशाजिज्ञासानयोक्तदिशाकृष्णोहमितिप्रतीतेर्यथार्थत्वादित्यर्थः ॥ अयथार्थत्वेपीति । इदंरजतमित्यादिप्रतीतेरितिभावः । क्वचित्प्रत्यक्षतःप्राप्तमित्यादिनोपपादितंप्रत्यक्षप्राबल्यस्योपयोगंदर्शयति ॥ [४११।२४] तदेवमिति । ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमेत्याद्यवतारिकायांशंकितावद्वैतानुमानागमावित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्यस्वतःप्राबल्योक्तिः ॥ ७ ॥ [४१२।२] संबद्धमिति । संनिकृष्टमित्यर्थः ॥ [४१२।४] वर्तमानेमे

वेति । नास्तीतिवर्तमानार्थकलेंट्प्रयोगश्रवणादितिभावः ॥ [४९२।१५] त्रैकालिकसत्तानिषेधइति । त्रिकालवर्तीयःसत्तानिषेधःसइ
त्यर्थः ॥ [४९२।१६] विरुध्यतएवेति । त्रिकालस्थस्यसत्तानिषेधस्यविरहोहिकालत्रयेसत्वंघटादिनिष्टंएककालेसत्वंचभवति । तथाचैक
कालसत्वग्राहिणा(प्रत्यक्षेण)कालत्रयवर्तिनःसत्वनिषेधस्यबोधकआगमादिःविरुध्यतएवनात्रसंदेहइत्यर्थः । अतएवाहघटादि
सत्तानिषेधस्यबाधस्येति । उत्तरःकालइत्यस्यक्रियापेक्षायामाह ॥ [४९२।१०] गम्यतइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधइति । भूतकालागोचर
त्वलाभायाह ॥ [४९२।११] वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थइति ॥ प्रागेवेति । अतीतानागतौकालावपिनःसाक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तु
मशक्यत्वान्नानुमातत्रवर्ततइत्यादिनानुमानिकपादेदूषितत्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यद्युत्तरःकालोभवेत् । नचसोस्तितस्याखं
डत्वात्इत्यतआह ॥ [४९२।१२] येषांचेति । मतइतिशेषः ॥ सर्वाख्यातेति । भूतवर्तमानभविष्यदर्थकलकारादेशरूपतिङ्प्रत्यया
नामित्यर्थः । मूलपदानामर्थमाह ॥ [४९२।१८] यत्सामान्यमित्यादिना । यन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनंतरं । अभिलाषोपनीतंचत
त्सुखंस्वःपदास्पदमितिवाक्यार्थलभ्यःस्वर्गपदार्थोभवति । अतःप्रत्यक्षपदंप्रमाणमात्रपरमित्युपेत्याह ॥ प्रमाणांतरेणेति ।
एवशब्दान्वयंप्रदर्श्यतद्व्यावर्त्यमाह ॥ गमयेदित्येव [४९२।१९] नपुनःपदार्थानपीति । प्रागनवगतान्पदार्थानपीत्यर्थः । पदार्थेष्वि
त्येववाच्येअतीतेत्याद्युक्तिःकुतइत्यतआह ॥ [४९२।२२] अत्रातीतेति । शुकादयोमुक्ताअभूवन्अहमपिमुक्तोभविष्यामीत्याद्यवगति
रागमादेवभविष्यतीत्यतीतादिकालीनमुक्तिबोधकागमस्यागमोपीतिपूर्वपक्षेत्रप्रकृतत्वात्तदपेक्षमित्यर्थः । यद्वाप्रत्यक्षस्यातीत
विषयकत्वसमर्थनस्यतच्चेन्नोत्तरगोचरमित्यत्रप्रकृतत्वात्तदपेक्षमित्यर्थः । तदित्यनुवादः वाक्यमितिव्याख्या । अतीतानागता

र्थेष्वित्यस्यविवक्षितार्थानुवादःपदार्थेष्विति। पदसमूहइतिशेषोक्तिः ॥ [४१३।२५] प्रकृतवाक्यानांचेति। शुकादयोमुक्ताअभूव(न्न)मा
दृशोन्यःज्ञानेनमुक्तोभविष्यतीत्यतीतादिकालीनमुक्तिपरभागवताद्यागमवाक्यानामित्यर्थः ॥ [४१३।२] इत्युक्तस्याभिप्रायकथनमे
तदिति । तादृशागमवाक्यस्यागमोपिहीतिप्रकृतत्वात्तदपेक्षयातीतानागतग्रहणमितियोभिप्रायउक्तः तत्कथनमेतत्। वर्त
मानेचेत्व्युत्पत्तिःमुक्ताअभूवन्मुक्तोभविष्यतीत्यादिलुङ्प्रत्ययाद्यंतशब्दोपेतागमवाक्यंतमर्थंनबोधयेदित्येवंरूपेणप्रकृतापेक्ष
त्वाभिप्रायोव्यक्तीकृतइत्यर्थः।वाक्यमिति प्रकृतत्वात्कथमसावित्युक्तिरित्यतआह॥ [४१३।१०] प्रकृतेति । पुल्लिंगनिर्वाहायाह॥ शब्द
स्यपरामर्शइति । पदस्येत्युक्तावसावितिपुंल्लिंगायोगादितिभावः ॥ [४१३।११] सामान्यविशेषात्मकमिति । अनुगताननुगतरूप
मित्यर्थः। अनुगतजात्याधारतयानुगतंव्यक्त्यात्मनाऽननुगतमितिभावः ॥ निष्टंकितंनिर्णीतं। पूर्वतंत्रीयाद्याध्यायतृतीयपा
दीयाऽऽकृत्यधिकरणइतिभावः ॥ [४१३।१९] सर्वसामान्यानांवस्तुस्वरूपाबहिर्भावादिति। द्रव्यत्वघटत्वपटत्वादिजातीनांघटप
टादिवस्तुस्वरूपगतत्वादितिभावः॥ तत्रेत्यनुवादः वस्तुनीतिव्याख्या। अत्यंतव्यावृत्ताःव्यावर्तकांतरंविनाव्यावृत्ताःअंत्याः ।
द्रव्यगुणकर्मसामान्येभ्योव्यावर्तकेभ्यःपश्चात्तनाइत्यर्थः ॥ [४१३।२५] व्यावृत्तमितिप्रश्नइति । अनुगतव्या(वृत्तध)वर्तकधर्मंविना
स्वभावतएवान्योन्यभेदयुक्तंकिमितिप्रश्नइत्यर्थः॥ [४१४।३] ननुभेदइति। स्वरूपेषुविद्यमानोभेदइत्यर्थः॥ [४१४।८] स्वरूपभेदादिशब्दाना
मिति। स्वरूपशब्दभेदशब्दव्यावृत्त्यादिशब्दानामित्यर्थः ॥ विशेषबलेनसामान्यंचेति। द्रव्यत्वप्रमेयत्वघटत्वादिसामा
न्योपेतमित्यर्थः। धर्मधर्मिणोरभेदात्कथमेतदित्यतोविशेषबलेनेत्युक्तं॥ [४१४।२१] समुदायव्यतिरिक्तानामिति। द्वित्वबहुत्वादिधर्म

व्यतिरिक्तानामित्यर्थः।नसर्वधर्मएकोस्तिसमुदायस्तुभिन्नगइतिवैशेषिकनयानुव्याख्यानोक्तेरितिभावः॥ प्रतिज्ञयोसंबध्यत इति। पदार्थानामेकधर्मतानेत्यनुवृत्तप्रतिज्ञयाएकधर्मतैवनेतिसंबध्यतइत्यर्थः॥ अन्यथैवेति। सादृश्येनैववैशेषिकनयेइति व्युत्पत्तिरपिहीत्यादिनाउपपादितत्वादित्यर्थः। विशेषबलेनेत्यादिपूर्वप्रबंधेउपपादितत्वादित्यर्थइत्यप्याहुः। अतःपदस्यचतुर्धा र्थमाह॥ अनुगतसामान्याभावेनेत्यादि॥ सर्वसामान्यज्ञानमिति। सर्ववस्तुविषयकसामान्याकारज्ञानमित्यर्थः ॥ आनंत्यादिति। प्रतिव्यक्तिग्रहेतत्रैवपुरुषायुषपर्यवसानंस्यादितिभावः॥ व्यभिचाराच्चेति। एकस्यांव्यक्तौशक्तिग्र हेशक्तिग्रहरहितव्यक्तिदर्शनेपिप्रतीतिप्रयोगादेर्भावेनशक्तिग्रहस्यस्वकार्यप्रतिव्यभिचाराच्चेत्यर्थः॥ (व्याख्यातप्रायमेत दिति) तदेतद्व्याख्यातप्रायमिति। इतिव्युत्पत्तिरपिहिसादृश्येनैवगम्यतइत्यादिव्याख्यानेनेतिभावः॥७॥ साक्षिणो तीतादिविषयकत्वोक्तिः॥७॥ उत्तरवाक्यइति। अतीतत्वविशेषितमित्यत्रेत्यर्थः॥ इतिचार्थइति। चशब्दार्थइत्यर्थः॥ सर्वानुभूतिगत्वंव्यनक्ति॥ सर्वेपीति॥ वक्ष्यमाण(णो)दोषश्चेति। उत्तरवाक्यव्याख्यानेवक्ष्यमाणक्षणभंगभंगासिद्धिरूप दोषश्चेत्यर्थः। एकतइतिपदंभावप्रधानमित्युपेत्यार्थमाह॥ ऐकत्वानुभवादिति॥ ग्रहग्रहणेनेति। ग्रहपदोपादानेने त्यर्थः॥ चित्ररूपारंभकत्वमिति। न्यायमतेचित्ररूपस्य(भिन्नजा)विजातीयरू(पांतरत्वां)पत्वांगीकारादितिभावः। सं स्कारस्यस्वतएवस्मृतिहेतुत्वात्कथम(स्यसा)न्यसाचिव्योक्तिरित्यतआह॥ नचसंस्कारस्येति॥ स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वेति।

मानसंतद्धिविज्ञानमितियुक्तिपादीयोद्ग्रंथां(तरा)नुव्याख्यानोक्तेरितिभावः॥ इतियदुक्तमिति। ईशतज्ज्ञानवेदेत्यादिग्रंथेने तिभावः। ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरेवघटादेर्ज्ञाततावत्त्वेमानमितिशंकते॥ अस्तितावदिति। प्रतीतिसमयेघटादेःसत्वेन वाप्रतीतिंप्रतिकारणत्वेनवाविषयविषयिभावनियमउपपद्यतइत्यतआह॥ अतिव्याप्तेरिति। ज्ञानहेतुसन्निकर्षादाविति योज्यं॥ असंभवादिति। ज्ञानार्थयोरैक्यस्या(संभवात्सारू)त्यंतसारूप्यस्यचबाधाद्यत्किंचित्सारूप्यस्यातिप्रसंजक त्वादितिभावः॥ सप्तम्यर्थेति। सामीप्याद्यर्थांतरस्यात्रायोगेनविषयत्वार्थस्यैववाच्यतयाआत्माश्रयत्वापत्तेरितिभावः॥ करणसंबंधादिति। शक्तिव्याप्तिसंस्काररूपाच्छब्दलिंगमनोरूपकरणसंबंधादित्यर्थः॥ तदापिकल्पनागौरवमेवेति। ज्ञाततान्यस्थलेस्वनिष्ठज्ञाततयाज्ञाततायांतुस्वेनैवेतिद्वैरूप्यकल्पनादितिभावः॥ गमनेवदिति। गमनंयथागम्येसंयोगरूपं किंचित्करोतीत्यर्थः॥ अतीतेति। अतीतमनागतंज्ञाततताचतत्रत्यविषयज्ञानेष्वित्यर्थः॥ अन्यथेति। अतीतादिज्ञाना न्यज्ञानपक्षीकारइतिभावः। ज्ञानगोचरं ज्ञानविषयइत्यर्थः। गोचरशब्दस्यनित्यपुंल्लिंगत्वेपित्रयीनश्रुतिगोचरेत्यादिप्रयोगा त्रिलिंगत्वमस्तीतिसाधुत्वंध्येयमितिभावः॥ आत्मगतमेवेति। परत्वीत्येयमुक्तिः। स्वस्वामिसंबंधाभिप्रायेणवा धनीतिव दियमुक्तिः॥ नचसहभावीति। आत्मविशेषगुणानांयौगपद्यायोगादितिभावः॥ अनुमातव्यमिति। घटोज्ञानविषयः ज्ञातताधारत्वादित्यनुमातव्यमित्यर्थः॥ साक्षिगमितीति। साक्षिविषयोज्ञानमेवेत्यर्थः। नन्वेवंज्ञानंज्ञातमित्यत्रापिसाक्षि गोचरज्ञानांतरस्वीकारेऽनवस्थेत्यतआह॥ सचेति। अनुपलंभबाधिताचेत्युक्तंज्ञाततागोचरज्ञानासंभवेनोपपादयति॥

[४१७।४]प्रथमेति । अयंघटइति प्रथमज्ञानानंतरंपुनर्घटोयमितिज्ञायमानेद्वितीयज्ञानेभासतइत्यतआह ॥ [४१७।५]नचेति ॥ [४१७।११]व्याख्यात प्रायमेतदिति । अत्रैवप्रकरणेभ्रांतिर्जाग्रत्त्वमेवहीतिपूर्वोक्तानुव्याख्यानेनेदंव्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥ यत्तूक्तमिति । अपव्याख्यानसिद्धांतानुवादप्रस्तावेरथोयमितिहिकदाचित्स्वप्नेनिर्धारितः क्षणेनमनुष्यःसंपद्यतइत्यादियदुक्तमित्यर्थः ॥ व[४१७।१३]क्ष्यतइति । ईशेच्छयांतर्दधातिव्यज्यतेचपुनस्तथेत्येतद्व्याख्यावसरएवेतिभावः । स्पष्टंचाभावंस्वप्नेरथादीनांश्रावयतीत्यादिनोक्तंनिराह ॥ नतत्ररथाइति ॥ [४१७।१५]अनेनैवहेतुनेति । स्वाप्नगजादयोमिथ्येत्यादिनाप्रागुक्तहेतुभ्यामित्यर्थः । स्वप्नेजागरितेतथेत्युक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ [४१७।१८]उभयपक्षीकारेणेति । स्वाप्नमात्रपक्षीकारेजागरितशुक्त्यादौभ्रांतिविषयत्वादिहेतोर्व्यभिचार उक्तः । स्वाप्नजागरितोभयपदार्थपक्षीकारेणोक्तहेतुनामिथ्यात्वसाधनेतुनव्यभिचारइतिशंकानिरासायएतावतानमिथ्यासावित्यु(क्ति)क्तेरितिभावः ॥ [४१८।६]वक्ष्यमाणेति । तेनचेत्यत्रेतिभावः ॥ [४१८।७]उक्तप्रमाणैरिति । एवंसंशोधितन्यायसदागमविरोधतइत्यादौसत्यत्वमक्षजप्राप्तमित्यत्रचोक्तप्रमाणैरित्यर्थः ॥ [४१८।१३]मंदमिति । अनुचितमित्यर्थः । सामर्थ्यविषयकइत्युक्तंने(समर्थदूषणविषयोने)त्यर्थः । सोल्लुंठंसोपहासं । विनोदसममित्यर्थः । उत्तरवाक्यंसंगमयितुमाह ॥ [४१८।१६]मायायाइति ॥ वक्ष्यतइति । निर्मितंत्रातमेवच ताभ्यामित्यत्रेतिभावः । मुख्येत्युक्तेरुपयोगंवक्तुमाह ॥ [४१८।१८]प्रज्ञाशब्दश्चेति । प्रज्ञात्मकंमनोयेनमनोरूपाश्ववासनाइत्यत्रवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ तच्चेति । मायाशब्दस्यवासनेश्वरप्रज्ञोभयपरत्वव्याख्यानमित्यर्थः ॥ तेनै[४१८।२३]तुशब्दोव्याख्या

तइति । मायामात्रंत्विति सौत्रः तुशब्दएवकारार्थोव्याख्यातइत्यर्थः ॥ [४९८।२१] धौतुंसमुदायादिति । मानिर्माणेत्रैङ्पालनइतिधा
तुद्वयादित्यर्थः ॥ [४९८।२२] आंतइति । आकारांतेभ्यउपसर्गासहकृतेभ्योधातुभ्यःकर्मण्युपपदेकप्रत्ययोभवतीतिसूत्रार्थः । धातु
द्वयात्सहप्रत्ययोत्पत्तावौणादिकंसूत्रंनिदर्शयति ॥ अदिभ्रूभ्यामिति । ननुकर्मण्युपपदेकर्त्रर्थेचकप्रत्ययविधानात्गोदः
कंबलदइतितथैवोदाहरणाच्च । प्रकृतेचनोपपदंकर्म नापिकर्तात्रप्रत्ययार्थःकिंतुकर्म । तत्कथमत्रतेनकप्रत्ययः ।
तस्यकर्तर्यैवविधानादित्यतआह ॥ [४९८।२३] सौत्रंत्वान्निर्देशस्येति । मायामात्रमितिनिर्देशस्येत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् ।
कर्मकारकोपपदाभावेपीतियोज्यं । सूत्राणांछंदस्तुल्यत्वात्तत्रसर्वविधीनांबाहुलिकत्वादितिभावः । इतिवेत्यनंतरंकप्रत्यय
इतिशेषः । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिसूत्रेकर्तृव्यतिरिक्तकारकंहिघञर्थउक्तः तस्मिन्नर्थइत्यर्थः । तथाचत्रैङ्धातोः
कप्रत्ययेपरतःआदेचउपदेशेऽशितीतिआकारादेशेलशक्वतद्धितइतिप्रत्ययककारस्य आतोलोपइटिचेतिधात्वाकारस्यचलोपे
मात्रमितिरूपमितिभावः । ननुधियःश्रुतावुपादानादस्तुतस्याएवमनउपादानत्वंनवासनायाःतस्याःश्रुतावनुपादानादित्यतआ
ह ॥ [४९९।१] श्रुताविति ॥ इतिशब्दइति । इत्येतत्सर्वंमनएवेत्यत्रत्यइतिभावः ॥ [४९९।२] एतेनेति । मनःकार्यत्वकथनेन ॥ वदं
तइति । तार्किकाइत्यर्थः । मायापदस्यवासनालक्षकत्वंकुतःमुख्यार्थःप्रज्ञैवास्त्वित्यतआह ॥ बाह्यार्थेति । सूत्रकृतोऽनौ
चित्यमाशंक्यसमाधत्ते ॥ [४९९।३] यदिचेत्यादिना ॥ [४९९।४] पृथगुभयेति । प्रज्ञावासनामात्रमित्युभयग्रहणइत्यर्थः । इदंशब्दप्रयोग
तात्पर्यमाह ॥ [४९९।६] सांसारिकीरिति ॥ [४९९।७] केचनेति । तार्किकादयः ॥ [४९९।८] अपरेत्विति । मायावादिप्रमुखाः । तेनेतिश्रवणादा

ह ॥ यदित्यध्याहार्यमिति ॥ [४९९।१०]एवंभावेति । कामःसंकल्पआनंदइत्यादिप्राक्तनश्रुत्युक्तकामाद्यात्मकत्वसर्वावस्थाप्रदर्शकत्वमित्येवंरूपभावस्यासंभवादित्यर्थः ॥ निराकृतत्वादिति । कथंचभेदोदेहादेरात्मनोनप्रतीयतइत्यादौनिराकृतत्वा(च्चेत्य)दित्यर्थः ॥ भवंतिचात्रागमाइति । चिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैवतु । तान्येवजडयुक्तानिह्यभिन्नानिस्वरूपतइतिद्वितीयस्कंधतात्पर्यादौतत्रतत्रोक्ताध्येयाइतिभावः । यावत्संसृतिमनसोवस्थानेयुक्तिमाह ॥ [४९९।११]तावदेवेति । ततःपरंकृत्याभावान्नेतिभावः । मनोविकाराइत्येतत्परंपरयेत्युपेत्यव्याचष्टे ॥ [४९९।१२]मनोजन्येति । अनुभवोत्पन्नेतियोज्यं । उद्देश्यविधेयव्यत्यासेनयोजनांतरमाह ॥ [४९९।१३]यद्वेति ॥ [४९९।१४]पुरस्तादिति । वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टतानचेत्यादिग्रंथव्याख्यावसरइतिभावः ॥ भागासिद्धिरिति । अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिसौत्रहेतोरितिभावः । स्युष्टइत्यत्रषत्वादिनिर्वाहस्त्वन्यापेक्षायदिस्युष्टइत्यत्रदर्शितइतिभावः ॥ द्वेधेति । बाह्यवन्नतेस्थूलाभवंतीतिग्रंथेनबाह्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्संवृतेदेशेऽवकाशानर्हत्वाभावादित्येवंरूपेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिहेतुर्द्वेधाव्याख्यातइत्यर्थः ॥ इति[४९९।१७]यदुक्तमिति । अपव्याख्यानानुवादप्रस्तावेउक्तंइत्यर्थः ॥ [४९९।१८]अन्यत्रेति । बृहद्भाष्येषष्ठाध्यायइतिभावः । अपव्याख्यानुवादावसरेअपरस्त्वेतदर्थमेवसूचकश्चेतिसूत्रंव्याख्यातवानित्यनूदितंनिराह ॥ [४९९।१९]स्वप्ननिर्माणेत्यादिना । प्राज्ञस्यस्वप्ननिर्मातृत्वेतस्यस्वप्नसूचितशुभाशुभयोगःस्यादित्यापादनमसंगतं । लोकेपुष्पवर्षरुधिरवर्षनिर्मातृषुदेवेषुतदभावादितिभावः ॥ पारमार्थिकत्वसमर्थनादिति । पृथगुपदेशादित्यधिकरणानुव्याख्यानइतिभावः ॥ [४९९।२०]तत्सत्यत्वेति । अत्रैवप्रकरणेपूर्वत्रचग्रंथेषुसत्यत्वोपपादनादित्यर्थः ॥ ॥३९३॥

॥छ॥ ३ । २ । १ ॥छ॥ पराभि[४९९।२१]ध्यानात्तु ॥ [४९९।२२]नान्यइति । जीवस्यब्रह्माभेदेपिज्ञानैश्वर्यसामर्थ्यैतिरोहितमित्यादिरूपोर्थोनेत्यर्थः । ईश्वरांशतायाईश्वरस्वरूपांशतायाः अंशोनानाव्यपदेशादित्यत्राप्रमाणिकत्वस्याभिधानादितिभावः । ब्रह्मणोपिज्ञानादिशक्तिर्नवास्तवी । येनतदभिन्नजीवस्यापितदाशंक्यतिरोधानंब्रूयादित्याह ॥ नचज्ञानैश्वर्येति । सोपि ज्ञानादितिरस्कारोपिजीवस्यदेहयोगादेवेतिपरेणसूत्रार्थकथनात्तत्रोपयुक्तांशमुक्त्वान्यदयुक्तमित्याह ॥ [४९९।२३]किंचदेहेति ॥ [४९९।२५]बाधककथनमिति । स्वप्नेदृष्टंवस्तुक्षणेनान्यथोपलभ्यतइतिबाधककथनमित्यर्थः । नीत्वेत्यनुवादेनार्थमाह ॥ [५००।१]कृत्वेति । धातूनामनेकार्थत्वादितिभावः । कुतएवंव्याख्येत्यतआह ॥ अन्यथेति । प्रापणार्थत्वेनीञ्प्रापणइत्यस्यद्विकर्मकत्वात्सुषुप्त्यादीन्जीवंनयतीत्युत्तरवाक्यइववासनामात्रतांनीत्वेतिद्वितीयास्यात् तस्येतिषष्ठीनस्यादित्यर्थः । नयतेःकृत्यर्थत्वाप्रसिद्धेःप्रकारांतरेणद्वेधायोजयति ॥ तस्यजीवस्येति ॥ छ ॥ ३ । २ । २ ॥ छ ॥ [५००।२]तदभावोनाडीष्वित्यादि ॥ [५००।३]अत्रायज्जीवब्रह्मणोरेकत्वमिति । तदभावःप्रकृतस्वप्नदर्शनाभावः सुषुप्तिरितियावत् । नाडीष्वात्मनि नाडीद्वाराआत्मनि । पुरीततिशेतइत्यादिश्रुतेः ॥ अतःप्रबोधोस्मात् । यतआत्मनिसुप्तिःअतःकारणादस्मादेवप्रबोधः ॥ मुग्धेमोहेऽर्धसंपत्तिःआत्मनीतिसूत्रार्थानुक्त्वाआत्मनिसंपत्तिस्तदैक्यमेवजीवस्येतिवर्णितमित्यर्थः ॥ सूत्राक्षराप्रतीतमिति । ऐक्याप्रतीतिर्व्यक्तैव विरुद्धत्वंतुआधाराधेयभावादिकथनादितिभावः ॥ [५००।४]कारणांतरेति । कालादिरूपकारणांतरेत्यर्थः ॥छ॥ ३ । २ । ४ । ५ । ७ ॥ छ ॥ तच्छब्दपरामृष्टंदर्शयति ॥ यः[५००।५]सुप्तइति ॥ कर्मशेषेति । पूर्वेद्युरुपक्रांतकर्मणोयःशेषःतस्यपरेद्युःसमापनात्योहंसुप्तःसोहंप्रबुद्धइतिप्रत्यभिज्ञानात् । प्र

तिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैवेत्यादिशब्देभ्यइत्यर्थः । विधिभ्यइत्येतदस्फुटत्वाद्व्यनक्ति ॥ **सुप्तस्येति** । परोक्तंकुतो
पव्याख्येत्यतआह ॥ **नह्ययःसुप्तइति** ॥ **इष्टंचेति** । तथात्वेपुनरुत्थानायोगादितिभावः ॥ **लाघवार्थमिति** । मुग्धे
ऽर्धसंपत्तिरित्यस्यसएवचेत्येतदनंतरभावित्वेपि सुषुप्तिबोधमोहांश्चेतिपूर्वमेवतत्सूत्रतात्पर्यवर्णनंसएवचेत्यस्यनान्यःकर्तेतिपश्चा
देवतात्पर्यकथनमित्येवंसूत्रकारक्रमोल्लंघनंसुषुप्तिबोधमोहांश्चेतिउक्तिलाघवार्थमित्यर्थः ॥ **व्यवधानमिति** । सएवचेत्येत
दानंतर्यंमुग्धइत्यस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । २ । ६ ॥ ७ ॥ **नस्थानतोपिपरस्य** । स्थानतइतिसौत्रपदानुवादः । पृथिव्याद्युपा
धियोगादितिव्याख्या । नेतिसौत्रनञार्थानुवादःनैवमिति । सूत्रांतरंचपठितवातदर्थमनुवदति ॥ **नभेदादित्यादिना**(भेदे
नेतिविशेषवाचीभेदशब्दः) ॥ **पृथिव्यामित्यादिनेति** । अत्रादिशब्दस्यतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंशरीरस्तेजो
मयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेत्यादिनेत्यर्थः । (मशरीरःतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमध्यात्मेत्यादिना) । तथा
चभेदोपदेशःऔपाधिकएववाच्यइतिभावः ॥ **सर्वशरीरेष्विति** । सएवचेतिसूत्रार्थपरेणनान्यःकर्तास्यकश्चनेत्यनेनप्राप्तत्वासर्वश
रीरेषुप्रवर्तयतीत्युक्तमित्युक्तं । प्रतिशरीरंदक्षिणाक्ष्यादित्यादितुदेहयोगाद्वासोपीत्यादिनाजाग्रदाद्यवस्थाप्रेरकत्वोक्त्याप्राप्तं ।
दक्षिणाक्षिमुखेविश्वोमनस्यंतस्तुतैजसइत्यादेरितिभावः ॥ सएवचकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यइतिसूत्रेसार्वत्रिकसार्वकालिकसर्वपु
रुषेषुसएकएवसर्वावस्थानांप्रवर्तकःकथमुक्तमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** । सूत्रइत्यर्थः ॥ **संसम्येत्यर्थइति** । सूत्रेभाष्येचस्थानभेदेसत्यपी ॥३९४॥
त्यर्थेप्रतियोगेपंचम्यास्तसिरितिसूत्रेआद्यादिभ्यइतिवार्तिकेनतसिरित्यर्थः । मूलार्थमाह ॥ स्थानानामित्यादिना ॥ नभेदा

इति

दितिचेदितिसूत्रंस्वयमेवविवृणोति ॥ [५०।१।१४] उक्तमर्थमित्यादिना । समग्रसूत्रस्यपरमतानुवादेलिखितत्वात्प्रतीकमात्रमेतन्नभेदा
दित्येतावन्मात्रंसूत्रमितिज्ञेयं ॥ [५०।१।१५] इत्यादिश्रुतिपुराणेति । कार्यकारणबद्धौताविष्येतेविश्वतैजसावितिमांडूकश्रुतौ भागवता
दिपुराणरामायणादिवाक्यैरित्यर्थः॥ [५०।१।१७] इत्युक्तमिति । सूत्रकृतैवेतियोज्यं ॥ [५०।१।१८] इत्युक्तस्येति । एतमेवब्रह्मेतिश्रुतौसर्वत्रनिदो
षाशेषसद्गुणमेकमेवश्रूयतइत्युक्तस्यकार्यकारणबद्धावितिश्रुतिपुराणादिरूपप्रतिपक्षशंकायां अतद्वचनाद्भगवद्रूपाणामभेदवच
नादितिप्रागुक्ताभेदोक्तिमात्रोपन्यासस्यप्रतिपक्षक्षेपणाशक्ततयाव्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ [५०।१।११] तंत्रोप्रामाण्यमिति । प्रतीते
त्यर्थइत्यर्थः ॥ [५०।१।११] यथेति । उक्तंहिपूर्वतंत्रेप्रथमाध्यायद्वितीयपादाद्याधिकरणे यद्यमुष्मिन्निितिवाक्यस्यपारत्रिकसुख
विषयकसंदेहप्रतिपादकस्यस्वर्गफलकयागविधायकवाक्यविरोधादप्रामाण्यं शास्त्रदृष्टविरोधादितिपूर्वपक्षसूत्रेणाशंक्यआका
लिकेप्सेतिसिद्धांतसूत्रेणयज्ञशालायांधूमाकुलितलोचनानांऋत्विजांतात्कालिकसुखापेक्षयागवाक्षकरणाययद्यमुष्मिन्निितिपर
लोकसुखनिंदावचनंनतुतत्रैवतात्पर्यमित्युक्तमितिभावः । तत्रयुक्तिमाह ॥ महावाक्यंहीति ॥ [५०।१।१२] तदर्थेति । प्रधा
नवाक्यार्थेत्यर्थः ॥ इत्थंभूतेति । कंचित्प्रकारंप्राप्तइत्थंभूतस्तल्लक्षणेतज्ज्ञापनइत्युपेत्यव्यनक्ति ॥ [५०।१।१३] दुःखांप्ययेति ॥
[५०।१।१६] परार्थत्वादिति । परंप्रतिप्रवृत्तत्वादित्यर्थः । ईशानपदतात्पर्यमाह॥ [५०।१।२१] सहीति । यद्वाईशानाद्विष्णोरितिकुतोव्याख्येत्यत
आह ॥ सहीति ॥ [५०।१।२३] वक्ष्यतइति । योमामित्यादिनोत्तरवाक्यइतिभावः । एवमिति गीतापदानुवादः । समस्तैरित्यादिव्या

ख्या । पुरुषोत्तममित्यस्यार्थः क्षराक्षरेत्यादि ॥ स्तुत्येति । ज्ञानिविषयकभगवत्कर्तृकस्तुत्या भगवतःप्रसन्नताद्योत्यतइत्यर्थः ॥ अन्यथाव्याघातादिति । सर्वात्मकत्वार्थत्वेपुरुषोत्तममित्युक्त्वापुनस्तदात्मकत्वकथनेव्याघातादित्यर्थः ॥ अत्रापीति । इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवेत्यत्रापीत्यर्थः । क्षुद्रफलहेतुप्रसादेव्यभिचारनिरासायमहाप्रसादत्वादिति । प्रसादेमहत्त्वविशेषणं । ननुकामाद्गोप्योभयात्कंसइत्यादेर्गोपिकादिमुक्तिहेतुप्रसादेकामादिजन्येव्यभिचारइत्यतआह ॥ पक्षेतुल्यत्वादिति । ज्ञानपादेतत्तात्पर्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् । तत्रापिगुणोत्कर्षज्ञानजन्यएवप्रसादइतिभावः । महातात्पर्यमुख्यस्येत्यस्यार्थः परमेत्यादि । समासःसुखविशिष्टाभिधानादेवेत्यादाविवध्येयइतिभावः ॥ तथोक्तमिति । भाष्ये ॥ ७ ॥ ३ । २ । ८ ॥ ७ ॥ अतएवचोपमा । क्रमेणहेतुद्वयस्यदृष्टांतलाभायईशवदित्येतत्द्वेधाव्याचष्टे ॥ ब्रह्मवदीश्वरावतारवचेति । अस्येति पदमावृत्यबिंबप्रतिबिंबरूपोभयपरत्वेनव्याचष्टे ॥ अस्यजीवस्येत्यादि । एवकारार्थोऽविगानेनेति निस्संदेहइत्यर्थः ॥ इतिवक्ष्यतीति । यदुक्तंतदधीनत्वमित्यादिनेतिभावः ॥ प्रागुक्तानुमानद्वयेनेति । चेतनत्वांशत्वरूपानुमानद्वयेनेत्यर्थः ॥ इत्यन्वयइति ॥ चशब्दान्वयइत्यर्थः ॥ इतनेति । समुदायैक्यकथनेनेत्यर्थः ॥ आभासत्वोद्धारइति । भेदश्रुतिविरोधोद्धारइत्यर्थः ॥ एतेनेति । ईशरूपदृष्टांतवचनेनेत्यर्थः । श्रुतिद्वयमिवभेदाभेदश्रुतिद्वयमिवेत्यर्थः ॥ पक्षांतरेवेति । समताभवेदित्युक्तात्पक्षांतरेवेत्यर्थः ॥ जीवाइति । शेषोक्तिरियं । मुख्यतइत्यस्यव्याख्याउपाध्यायत्तत्वे

॥३९५॥

नेति । तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्युक्तवतिप्रत्ययइतिभावेनाह ॥ सूर्यकादिनेति । सूर्यकप्रतिमुखादेर्यथोपाध्यायत्तत्वंतथेत्यर्थः। तत्रतस्यैवेति षष्ठ्यंताद्वतिरितिभावेनाह ॥ उत्तरवाक्येवेति । सूर्यकादिवदुपाध्यायत्तादिरूपाणामितिसंबंधइत्यर्थः ॥ उभयथेति । उपाधीनांनित्यत्वेऽनित्यत्वेचेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । एवशब्दप्रयोगेसूत्रस्यैवप्रतीकत्वापत्त्यापूर्वपक्ष(प्राप)ज्ञापकत्वेनप्राप्तस्यसूर्यकादिवदित्यस्यसिद्धांतार्थकत्वेनाप्यावृत्तिःशंकेतेत्यर्थः ॥ एकवाक्येति । अतएवचोपमेत्यस्यसूर्यकादिवदित्यनेनैकवाक्यतेत्यर्थः॥ परकृतस्येति । एकवाक्यतयापरकृतव्याख्यानस्येत्यर्थः॥ आहेति । एवशब्दइत्यनुषंगः । किंतद्व्याख्यानंकथंनिरासइत्यतआह ॥ यतएवेत्यादि । मोक्षशास्त्रेष्वितीतिशब्दस्यपरकृतेतिपूर्वेणान्वयः॥ अर्थदोषइति । आत्मनोर्निर्विशेषत्वेविशेषाणामसत्यत्वेचपृथगुपदेशादित्याद्यधिकरणव्याख्यानेव्युत्पादितइत्यर्थः ॥ इतिशब्देति । सूर्यकादिवदित्युपमेति(वाच्यत्वात्)वचनात् । प्रत्युतवतिप्रत्ययः प्रतिकूलएवेतिभावः ॥ इदंशब्देति । अत्रसौत्रातःशब्दस्यएतदोशितिएतच्छब्दस्यतसिल्प्रत्ययेपरतअशइत्यादेशेसत्यतइतिरूपनिष्पत्तेरेतच्छब्देतिपाठःसाधुः । इदंशब्देतिपाठोलेखकदोषमूलः । अयंचासौशब्दश्चेतिसमासेनेदंशब्देनातःशब्दएवगृह्यतइत्यप्याहुः । सप्तम्यर्थेतसिरित्युपेत्यसर्वपदेनापौनरुक्त्याय विशेष्याध्याहारेणार्थमाह ॥ अशेषेषुव्यापारेष्विति । इत्यादावित्यादिपदेनपराभिध्यानादित्यादेःमुग्धेर्धसंपत्तिःपरिशेषादित्यंतस्यसंग्रहः । सर्वावस्थाप्रेरकश्चेत्यणुभाष्योक्तेः । पुंस्त्वादिवत्यादावित्यादिपदेनांशोनानाव्यपदेशादित्यस्यग्रहः । तद्गुणसा

॥ २७ ॥ अधि. १०

रत्वादित्यत्रसादृश्यस्यहेतुकरणेपिपुंस्त्वादिवदित्यत्रज्ञानाद्यात्मकत्वसाधनेनब्रह्मसा(दृश्यसा)रूप्यसाधनात्पुंस्त्वादिवदित्यादावित्युक्तं ॥ **येनहेतोर्विरुद्धतेति** । आभासत्वाज्जीवोब्रह्मणोत्यंतभिन्नइत्यत्रस्वतंत्रत्वादितिहेतुशरीरप्रवेशेसतितदनन्यत्वमारंभणेतिसूत्रोक्तदिशाब्रह्मानन्यत्वसाधकतयाविरुद्धहेत्वाभासतास्यादित्यर्थः ॥ **स्वाभिप्रायेति** । आभासएवचेत्यादौस्वोक्तजीवाभासत्वस्यायोभिप्रायःस्वस्यसूत्रकारस्यतत्प्रकटनमत्रसूत्रखंडेनकृतमितिसएवसूत्रार्थोनपरोक्तइत्यर्थः ॥ **एवंशब्देति** । सौत्रैवशब्देत्यर्थः ॥ **इत्याद्यापादनमिति** । आभासत्वहेतोर्विरुद्धत्वापादनादिरादिपदार्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । जडत्वहिताहितप्राप्तिपरिहारहेत्वनुष्ठानेच्छापूर्वप्रवृत्त्यभावादेरुपलक्षणं । एतदापादनमपिउपाध्यायत्तरूपाणांनाशिताभवेदितिशंकाग्रंथेध्येयमित्यर्थः । आदिपदस्याप्युपलक्षणज्ञापकत्वेपितस्यैकधर्मपरत्वेनाप्युपपत्तेरनेकधर्मलाभायनिरवकाशबहुवचनमेवोपात्तं ॥ **मातंगस्येति** । गजस्येत्यर्थः ॥ **विवक्षितधर्मसाम्यइति** । मातंगोभिधेयोमेयत्वान्मशकवदितिविवक्षितसाध्यसाधनधर्मसाम्येइत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । निरवधिकसुखेनसादृश्यस्याभासत्वहेतुशरीरप्रवेशइत्यर्थः । हेतोराभासत्वहेतोः ॥ **प्रागुपपादितत्वादिति** । संध्येसृष्टिरित्यादौपुंस्त्वादिवदित्यादौचेतिभावः ॥ **व्याप्तइति** । आभासत्वेहेतुरित्यनुषंगः ॥ **उपाध्यधीनतारहितेष्विति** । सूर्यप्रतिबिंबेष्विंद्रचापादिष्वितिभावः । इंद्रचापोयथारवेरित्यादेर्विण्मूत्राद्यभिमानिषुउक्तरूपपृथिव्यादिदेवताभासत्वस्यसत्वेपिउपाध्यधीनत्वाभावादितिभावइत्यप्याहुः ॥ **नचभागासिद्धिरिति** । हेतुशरीरप्रविष्टब्रह्मसदृशत्वरूपभागस्यासुरजीवभागेवाऽसिद्धिर्नचेत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** । सदृशत्वंचचि

त्त्वमात्रंनचापरमितिग्रंथेनेतिभावः । आभासत्वविरोधतइतिशंकाग्रंथेआभासत्वस्याभेदेनैवव्याप्तत्वमुपेत्ययाभासत्वविरुद्ध
तोक्ता तामुद्धरति ॥ [५०५।१३] नापिविरुद्धइति । ननुममेदंमुखमितिप्रत्यभिज्ञैवप्रमाणमभेदइत्यतआह ॥ [५०५।१४] प्रत्यभिज्ञानंत्त्विति ।
ग्रीवायामेवमेमुखंनदर्पणइतिप्रतीतेरेवभावेन ममुखमेतदितिसारूप्यादुपचारइतिभावः । प्रसक्तलिंगान्याशंक्यनिराह ॥
[५०५।१५] अत्यंतसादृश्यस्येत्यादिना ॥ असिद्धत्वादिति । सव्येतरभेदादेर्दर्शनादितिभावः । कारणांतरानुपलंभात् बिंबकारण
मात्रजन्यत्वंनिश्चीयतइत्यतआह ॥ [५०५।१६] पृथग्दृष्टेति । अत्रचपराक्त्वादिनापृथग्दर्शनमस्तीतिभावः ॥ [५०५।१७] आगमास्त्विति ।
नेक्षेतोद्यंतमादित्यंना(स्तयं)स्तंयंतंकदाचन । नोपरक्तंनवारिस्थंनमध्यंनभसोगतमित्याद्याइत्यर्थः । तत्रवारिस्थेप्यादित्यपदप्र
योगादभेदधीर्ध्येया ॥ [५०५।१८] प्रत्यक्षेति । प्रत्यगित्यादिनाप्रागुक्तभेदग्राहिप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ उपचरितार्थाइति । सादृश्यनि
मित्ताइत्यर्थः । दर्पणादिस्वच्छद्रव्यमेवप्रतिहतिहेतुर्नशिलादिरित्यतआह ॥ [५०५।१९] नचास्यामिति । प्रतिहताःपराग्वृत्यग्रीवास्थ
मेवमुखंगृह्णातीतिप्रक्रियायामित्यर्थः । आभासत्वादिति भेदसाधकहेतोरसिद्ध्यादेरभावेपिश्रुतिविरोधस्तुस्यादित्यतआह ॥
तत्वमस्यादीति । ईशत्वेनैवविज्ञातमनीशत्वेनचेच्छ्रुतिरित्यादौपरिहरिष्यतेग्रेतनग्रंथइत्यर्थः ॥ [५०५।२३] अव्ययमिति । तिङंतप्र
तिरूपमव्ययमित्यर्थः । तेनतस्यभावस्त्वतलावितिप्रातिपदिकाद्विहितत्वप्रत्ययोपपत्तिरितिभावः ॥ इतिपाठादिति । अ
व्ययगणपाठादित्यर्थः ॥ [५०५।२४] व्याख्यानसमुच्चयइति । पूर्वव्याख्यानद्वयेनास्यसमुच्चयइत्यर्थः ॥ [५०५।२५] आवृत्त्येति । ततइत्यस्ये
त्यर्थः । अपिचैवेत्यत्रैवशब्देविच्छेदावगमाद्यतिभंगमाशंक्याह ॥ [५०५।२६] पूर्वांतवदिति । स्वरोकारादिः । अत्रैकाररूपस्वरस्यपूर्वां

तवत्त्वभावान्नदोषइत्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । प्रथमस्कंधतात्पर्येत्रयोदशेध्याये जीवोपाधिरितिचतुर्थस्कंधतात्पर्येएकविंशाध्यायेकथितेयंस्मृतिः । वाचोयुक्तिरित्येकंपदं । वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदंडहरेष्वितिषष्ठ्याअलुक् । सोपाधिरनुपाधिश्चप्रतिबिंबोद्विधेयते । जीवईशस्यानुपाधिरिंद्रचापोयथारवेरित्यादिनिरुपाधित्वव्यवहारइत्यर्थः ॥ व्याख्यातइति । अतएवोपमेत्येवचेतिचशब्देनसहसूत्रांशंगृहीत्वातावन्मात्रेणचाभासइत्यत्रव्याख्यातइत्यर्थः । अन्यथासूत्रेआभासपदाभावादाभासइत्युक्तिरनुव्याख्यानेउत्सूत्रितास्यादितिभावः। मूलेएवे(तीतिपदद्वयस्य)तिपदस्यकिंचित्साद्दश्यमित्यत्राप्यन्वयंअर्थपदाध्याहारंएवचेत्यत्रएवशब्दात्परमितिशब्दंइतिचेत्यनंतरंशब्दपदंइत्युभावितिचपदद्वयमुपेत्ययोजयति ॥ एवेतिशब्दइत्यादिना ॥ आवृत्त्येति । एवेतीतिपदद्वयस्येतियोज्यं । एवेतीत्यनंतरंशब्दपदंचशब्दस्यावृत्तिअध्याहारंवोपेत्याह ॥ यद्वेत्यादिना । (चइतिचशब्दइत्यर्थः ।) एवचेत्यस्यएवशब्दचशब्दावित्यर्थमुपेत्याह ॥ इत्युभावर्थद्वयमिति । इत्यर्थद्वयमुभौसंप्रकाशयतइतियोजना ॥ सूत्रगताविति । सूत्रव्याख्यानप्रस्तावादेवसूत्रीयत्वलाभेसूत्रगतावित्युक्तिबलादेतावानभिप्रायोज्ञायतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ आभासत्वहेतुसमर्थनं ॥ ७ ॥ कुंभ(इति)तादात्म्याभावइति । कुंभइतियत्तादात्म्यंतदभावइत्यर्थः । ॥ प्रागेवेति । पृथगुपदेशादित्यत्रेत्यर्थः ॥ तत्रतत्रेति । पृथगधिकरणादावितिभावः । तद्दर्शनादित्यनंतरंसूत्रेणेतियोज्यं ॥ तन्निमित्तेति । अंतःकरणाद्युपाधिनिमित्तदुःखादिदोषवानित्यर्थः । एवमपिदोषित्वादोषित्वयोर्विरोधःस्यादेवेतिताद्दशधर्मवत्त्वेनभेदःसुसाधएवेत्यतआह ॥ प्रकारभेदस्येति । दोषइतिशेषः। दोषित्वादोषित्वयोरितिचशेषः । औपाधि

कत्वानौपाधिकत्वरूपप्रकारभेदस्येत्यर्थः। नहिजपाकुसुमौपाधिकेनलोहिम्नास्फटिकशौक्ल्यमिवविरुद्धमितिभावः ॥ तन्निमित्तेचेति । उपाधिनिमित्तेअज्ञानेचेत्यर्थः ॥ अनादिनोपीति । अविद्यादिनइत्यनुषंगः ॥ तत्प्रवाहस्येति । (तत्प्रवाहरूपनिमित्तस्येत्यर्थः। अन्यथाप्रवाहरूपविशेष्यनिघ्नत्वेनपुल्लिंगत्वप्रसक्त्याअनादिनइतिनपुंसकानुपपत्तेःइतिद्रष्टव्यं) ॥ एकप्रमाणेति। अनुसंधानरूपप्रमाणव्यावृत्त्याऐक्यरूपप्रमेयव्यावृत्त्यभावादित्यर्थः। कुतएवमित्यतआह॥ माहिभूदिति। धूमवत्त्वरूपप्रमाणाभावेनाग्निमत्त्वरूपप्रमेयाभावोमाभूदित्येवमर्थं । अन्यथासोपिभवेदित्यर्थः ॥ इत्यादिवाक्यमनुसंधानेनेति । नबाध्यतइत्यनुषंगः ॥ एतेनेति । चेतनैक्येनुसंधानंप्रमाणमितिकथनेन । जीवब्रह्मणीअन्योन्यमभिन्नेचेतनत्वादंशांशिभावापन्नत्वादित्यनुमानस्यानुसंधानवत्त्वमुपाधिरप्युक्तोभवति। नकेवलंबाधादिरित्यर्थः। साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वंव्यन क्ति॥ अनुसंधानंखल्विति। संप्रतिपन्नवदिति । घटपटवदिति । अत्रयद्यत्स्वरूपानुसंधानरहितंतत्तदैक्यवन्नेतिव्याप्तिरभिमता। तथात्वेहिसतिहेतुव्यभिचारपरिहारार्थत्वादितिवाक्यंसंगतंभवति। स्वेनैक्यवतिघटएवव्यभिचारवारकत्वसंभवात्। साध्येहेतौचपरस्परेत्युक्तिः पक्षस्यद्वित्वात्प्रकृताभिप्राया। गुणगुण्यादौव्याभिचारपरिहारार्थत्वादितिभावः॥इत्यादाविवेति । प्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यत्रस्तंभकुंभसंयोगेव्यभिचारनिरासायसाध्येयथाविशेषेतिविशेषणं तथात्रपक्षेविशेषणमित्यर्थः॥ गूढाभिसंधिरिति। उत्तरवाक्येवक्ष्यमाणाभिसंधिगूढंकृत्वेत्यर्थः॥ प्रत्यक्षादिनेति। तंतवएवपटात्मनाजाताःइत्ये

वंरूपप्रत्यक्षेणगुरुत्वभेदाभावाद्यनुमानेनतंतुभ्योन्यःपटःसाक्षात्कस्यदृष्टिपथंगतइत्याद्यागमेनचेत्यर्थः॥ पुनस्तद्वचनमिति । अनुसंधानरहितसमुदायैक्यमितिवचनमित्यर्थः॥ प्रागुक्तेति।अतऐक्यंक्वदोषिणेत्यादिनोक्तेत्यर्थः॥ कुतोयंनिश्चयइति। सिद्धांतिनोप्ययंनिश्चयःकुतइत्यर्थः॥क्षरमतीतइति।जीवराशिमतिक्रम्यस्थितइत्यर्थः।ब्रह्मादिजीवाःसर्वेपिशरीरक्षरणात्क्ष राइत्यादेः । क्षराक्षरोत्तमत्वंचताभ्यांभेदंविनानघटतइतिभेदोंगीकार्यः। तथाचेश्वरस्यतदनुभवःस्वीकार्यः। अन्यथाअसार्वज्ञ प्रसक्तेरितिभावः।ननुईश्वरोनैक्यमनुसंदध्यात्। मायाशबलितत्वात्। शुद्धब्रह्मत्वनुसंदध्यादेवेतिभावेनशंकते ॥ ईश्वरएवा साविति । कृष्णइत्यर्थः ॥ किमनेनेति । अन्यथाकृष्णस्येश्वरशब्दितस्यसार्वज्ञंनस्यादितिभावः ॥ (ईश्वरएवेति । मा योपाधिभेदभिन्नएवनशुद्धंब्रह्मेत्यर्थः) ॥ इत्युक्तमिति । चेतनैक्येनुसंधानमित्यादिपूर्ववाक्येनोक्तमित्यर्थः । ननुनचतद स्तीत्युक्तमित्युक्तिरयुक्ता । आगमसिद्धत्वादैक्यस्येत्यतआह ॥ अतएवेति । सर्वज्ञस्यैकतानुसंधानाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथायोज्यमित्युक्तंव्यनक्ति॥ विभेदशब्दोहीति ॥ नहिसार्वकालिकमिति । चैत्रमैत्रादेर्जन्मांतरीयानुसंधानस्यस र्वकालमसत्वेपिस्वस्वरूपैक्यस्यभावादितिभावः । गूढाभिसंधिरित्युक्तोभिसंधिःकइत्यतआह ॥ सर्वज्ञोहीति ॥ अ विदिताभिसंधेरिति । अज्ञातप्रागुक्ताभिसंधिमतइत्यर्थः ॥ दोषद्वयमिति । मिथ्याज्ञानित्वाज्ञत्वरूपं ॥ वक्ष्यमाण त्वादिति । जीवांशाःसर्वएवच । नियमेनानुसंधानवंतइत्यत्रटीकायांइंद्रादीनामंशाःअर्जुनाद्याइत्यादिपदेनसौभर्यादयोग्रा

ह्याःइतिभावः । अतःपदार्थमाह ॥ साधकस्येत्यादिना । सर्वत्रसर्वजीवेष्वित्यर्थः ॥ इतियदुक्तंपूर्वपक्षिणेति । एतद
पिनिरस्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ विवक्षितार्थइति । अत्यंताभेदरूपार्थइत्यर्थः । इंद्रादीनामंशाअर्जुनादयइत्यत्रसौभर्याद्यं
शाआदिपदार्थः ॥ एतच्चैकआत्मनइति । उपरितनपादेइत्यादिनासूत्रेणसमर्थयिष्यतइत्यर्थः । तदर्थोभाष्येव्यक्तइति
भावः। ननुचैतन्यावच्छि(न्नैक्यस्य)न्नांशत्वस्यव्याप्यत्वेविशेषणव्यावृत्त्यापिव्यापकनिवृत्तेरुपपत्तिरस्त्वित्यतआह ॥ नचचैत
न्यंव्यावृत्तिर्युक्तेति । बाधादितिभावः । परेणएतदेवांशत्वंहेतूकृतंकथंनिरस्यतइत्यतआह ॥ तस्याँअनैकांत्येति । सव्ये
तरहस्तादौसत्यप्यस्मिन्नभेदाभावादितिभावः ॥ अत्यल्पस्यापीति । उत्क्रांतिनयन्यायेवात्यंताणोरित्यर्थः ॥ स्व
व्याहतमिति। ईशत्वांगीकारविरुद्धमित्यर्थः । धर्मिस्वरूपमात्रोपजीवनात् नोपजीव्यविरोधइत्यतआह॥ यदत्रेति। तथा
त्वेधर्मिस्वरूपज्ञानमशक्यमितिज्ञानपादेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ तृतीयइति । उभावुद्दिश्यैक्यंचेच्छ्रुतिरुपदिशेदितितृतीयप्र
कारइत्यर्थः ॥ उक्तरूपेति । ननुपरमात्मनइत्यादिनोक्तरूपेत्यर्थः ॥ मंदेनेति । यावत्प्रमाणसिद्धंविरुद्धमिवोपलभ्यते ता
वदेवेतिविमर्शकारिणःसुज्ञानत्वान्मंदेनेत्युक्तं ॥ निरवकाशानुमानेति । सेशतानुपपन्नैवयदिजीवैकतास्यहीत्यादौयस्य
जीवैक्यंसिद्धंस्यात्तस्यनीशताविषयस्वार्थानुमानापादनस्येत्युक्तानुमानविरुद्धेत्यर्थः ॥ सम्यंगनीशभेदेनेति । अभेदंवि
नाकृतभेदेनेत्यर्थः ॥ वस्तुवृत्तेति । साश्रुतिःप्रतीयमानेर्थेआभासभूतैवेतितथोक्तमित्यर्थः । स्फुटमप्रतीतेराह ॥ अयमर्थ

इति । हिशब्दसूचितयुक्तिमाह॥ **कल्पकेति** । ईशत्वरूपकल्पकविघातकत्वादित्यर्थः॥ **यथायोगमिति**। श्रुतेःप्रतीतार्थत्यागरूपमन्यस्याप्रामाण्यरूपमित्यर्थः ॥ **प्रकृतमिति** । समुदायैक्यपरत्वेनोदाहृतमेकीभवंतीत्यादिकमित्यर्थः ॥ अत्रमूले श्रुतिपदमुपलक्षणमित्युपेत्यपूर्ववाक्येतस्यप्रमाणस्येत्युक्तमितिभावः । कर्मधारयमाश्रित्याह ॥ **अन्येनापीति** । अखिलप्रमाणानांईशत्वाविरोधेनयोजनयासिद्धेनेशत्वेनेतिवाप्रमाणांतरेणापिसिद्धेनेतिवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । २ । १० ॥ ७ ॥ **अरूपवदेवहि** ॥ **रूपराहित्यमिति** । देहराहित्यमित्यर्थः । सूत्राणामर्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तः । भौतिकदेहवत्त्वमस्तीतिप्रतीतिनिरासायाह ॥ **प्रकृतिशब्दोन्येषामिति** । अप्राकृतेत्यत्रत्यप्रकृतिशब्दइत्यर्थः । नञ्व्यत्यासेनार्थमाह ॥ **प्राकृतेति** । स्वशब्दकृत्यमाह ॥ **गुणेति** ॥ **उपपत्तिस्त्विति** । अलौकिकेशब्दशक्तिग्रहणोपायस्तुविद्वद्व्युत्पत्तितोपिच । तैस्तैः शब्दैश्चभण्यंते युज्यतेचोपदेशतइतिवक्ष्यमाणरूपेत्यर्थः॥ **तत्सिद्धमर्थमिति**। ईशरूपाणामभेदरूपमर्थं॥७॥ ३ । २ । ९॥ ॥ ७ ॥ **वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावात्** ॥ **युक्तेरिति** । सूत्रोक्तपंचम्यंतद्वयोक्तयुक्तेरित्यर्थः । जातावेकवचनं । अंतर्भावादित्यस्यफलतारम्योपेताऽऽधिकारिकत्वादितिफलितार्थमुपेत्याह ॥ **तच्चार्थातइति** । द्वितीयामपियुक्तिंसंगमयति ॥ **फलदातुरिति** । फलदातृत्वंचफलमतउपपत्तेरितिनयसिद्धमितिभावः ॥ ७ ॥ ३ । २ । १२ ॥ ७ ॥ **स्थानविशेषादिति** ॥ **अनेन** । वृद्धिह्रासेत्यधिकरणेनदर्शनाच्चेतिसूत्रेआनंदतारतम्यरूपविषयस्योपक्षेपादुपस्थापनादित्यर्थः ॥ ते

नेति । परमतइत्यनेनेत्यर्थः । तत्रसंबंधपदेनप्रतिबिंबत्वोक्तेरितिभावः । द्वयंव्यनक्ति ॥ **तथाहीत्यादिना** । अनेनवृद्धिह्रासेतिनयेनपूर्वपक्षयुक्त्युत्थापनादित्येतद्व्यनक्ति ॥ **परस्परंविचित्रत्वादिति** । वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यत्रतस्यसमर्थनादितिभावः। तेनविषयेत्युक्तस्यव्यक्तीकरणंनब्रह्माद्यानंदइति ॥ **वैचित्र्याभावादिति**। नस्थानतइत्यत्रतथासमर्थनादितिभावः । उपाधिगुणानांस्वरूपोपाधिगुणानां ॥ **स्थानगुणेति** । प्रतिबिंबनोपाधिगुणवैचित्र्यादित्यर्थः । ननुद्वयमपिकिमर्थमित्यतआह॥ **स्थानगुणस्येत्यादि**॥ **न्यायविवरणइति** । नचब्रह्माद्यानंदवैचित्र्येपिविष्णवानंदवैचित्र्यमित्यादिन्यायविवरणेइत्यर्थः । सूर्यकांतादौप्रतिबिंबनेनाग्निजन्म नजलादावितिस्थानगुणस्यावश्यकत्वं सूर्यादेरेवप्रतिबिंबनादग्निजन्मनान्यस्यपाषाणादेरिवेतिबिंबशक्तिरप्यावश्यकीतिव्युत्पादितमित्यर्थः॥ **चोहृताविति** । भिन्नश्चेतिचशब्दइत्यर्थः ॥ **एवंमीशतेत्यपीति** । अन्येशतापरेशस्यजीवानांचान्येशतेतियोज्यमित्यर्थः॥ **उपलक्षणमिति** । मुख्यज्ञानंमुख्यआनंदइत्यपिज्ञेयमित्यर्थः॥**हेतुमाहेति**।कुतइतिप्रश्नस्योत्तरत्वेनेतियोज्यं॥ ७ ॥ ३ । २ । १७ ॥ ७ ॥ **प्रकृतैतावत्त्वंहि** ॥ **व्यर्थत्वादिति** । पूर्वपक्षे तदुपयोगाप्रतीतेरितिभावः॥ **स्थितेरिति** । उत्तरकालमपिसत्वरूपक्षेमार्थस्यस्थितेरितिपदस्येत्यर्थः।सृष्ट्यादिकर्तृत्वांगीकारस्योपयोगंव्यनक्ति ॥ **ईश्वरएवहीति** ॥ **प्रेरणाद्यर्थमिति** । सामग्रीसंपादनादिरादिपदार्थः । आत्मलाभरूपसृष्टिलक्षणयोगाभावेक्षेमरूपस्थितेरयोगात्सृष्टौ प्रेरणाद्यर्थमित्युक्तं ॥ **ससर्वोपीति** । उक्तद्विविधरूपोपीत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । तत्रसर्वसत्तादेरीशायत्तत्वाभिप्रायेणराजाराष्ट्रमितिवत्सर्वात्मकत्वोक्तेस्तद्विरोधादित्यर्थः ॥ **स्फुटएवेति** । सृष्टिसंहारातिरिक्तः

परिमळ० पालनरूपोधर्मः अन्नदानादिव्यापाररूपःस्पष्टएवेत्यर्थः । तेनसंहारोदासीनत्वादन्यत्पालनंनेतिप्रागुक्तमपास्तंध्येयं ॥ ९ ॥ अ.३पा.२
॥ ३१ ॥ ॥ ३ । २ । १३ ॥ ९ ॥ [५।३।२०] तदव्यक्तमाहहि । सूत्राणामर्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तः। क्रियान्वयेसतिभक्तेरितिभाव्यमतआह ॥ इत्य अधि. १६
[५।३।२३] न्वयइत्यादि ॥ ९ ॥ ३ । २ । १४ ॥ ९ ॥ [५।३।२४] उभयव्यपदेशात् ॥ [५।३।२६] भक्त्यनुपपत्तिरिति । गुणवत्येवस्नेहादिरूपभक्तेरु
दयादितिभावः । पक्षपरिग्रहरूपापक्षवचनरूपेत्यर्थः । यद्वारूपशब्दोज्ञापकपरः । पक्षपरिग्रहज्ञापिकेत्यर्थः । गुणशब्दोभा
वाभावरूपधर्ममात्रपरइत्युपेत्याह ॥ [५।४।२] गुणाधर्माइति । यद्वाक्रियाग्रहणायधर्माइतिव्याख्या । अपीत्यस्यार्थस्तथापीति । वि
शेषशक्त्येत्यादिःविशेषतइत्यादेस्तात्पर्यइत्यर्थः ॥ [५।४।६] प्रागेवेति । लिंगपादेअत्ताचराचरेतिनयइत्यर्थः ॥ [५।४।१४] अत्र(परि)चो
दनेति । शंकेत्यर्थः ॥ [५।४।१५] भगवद्विशेषत्वेनेति । भगवद्धर्मत्वेनेत्यर्थः ॥ [५।४।१६] आतश्चोपसर्गइति । तृतीयस्यतृतीयपादेषिद्भि
दादिभ्योऽङ्चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्चआतश्चेतिसूत्रक्रमेपूर्वस्मादङित्यनुवर्त्यउपसर्गेउपपदेआकारांताद्धातोरङ्प्रत्ययोभवती
त्यर्थकथनात् । पूर्वस्यज्ञाधातोरङ्प्रत्ययेस्त्रियांक्तिन्नितिह्ययधिकारादजाद्यंतष्टाबितिटाप्प्रत्ययेसतिविज्ञेतिरूपेणभाव्यं । न
नुक्तिनिप्रत्ययेसत्यस्तुविज्ञातिरित्यपिरूपमित्यतआह ॥ इत्यङःक्तिन्बाधकत्वादिति । क्तिनोपवादइतिवृत्त्यादावुक्तेरिति
भावः ॥ [५।४।१७] क्तिन्नाबादिभ्यइति । वार्तिकविहितक्तिनोऽबाधकत्वात् । आबादयःप्रयोगतोनुसर्तव्याइतिवृत्त्यादावुक्तेराप्ति
रित्यादिवत्विज्ञातिरित्यादिसाध्वितिभावः ॥ एतवेदेति ।ईशनिष्ठत्वमीशाभिन्नत्वंचधर्माणांप्रमाणैर्ज्ञायतइत्येतदेवेत्यर्थः ॥ ॥४००॥
[५।४।१९] उक्षेति । उक्षाअभीष्टसेचकः । सभगवान्बिभर्तिद्यावाभूमिस्थान्जनानित्यर्थः । विशेषइत्यनुवादः । अतिशयितइतिव्या

ख्या । धर्मइत्यर्थः ॥ [५।४।२५] **संकोपिमहिमेति** । सज्ज्ञानीसुखीत्यादिविशिष्टधीहेतुःस्वरूपसंबंधरूपोतिशयइत्यर्थः ॥ [५।१५।१] **नचापरश्रु तीति** । धर्मधर्मिभावबोधकश्रुतिविरोधइत्यर्थः ॥ [५।१५।३] **त्रिभिरप्येतैरिति** । वादिभिरित्यर्थः । अनवस्थायाःज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वे नदुष्टतांव्यनक्ति ॥ [५।१५।६] **विशेषणविशेष्यभावादीति** । सुखवान्ज्ञानवानित्यादिप्रतीतिसिध्यर्थमित्यर्थः ॥ [५।१५।७] **विशेषणादि भावेनेति** । घटादिवद्भेदोयमित्यप्रतीतेर्भिन्नोयमितिवास्यभेदइतिवातस्यप्रतीतेरितिभावः ॥ [५।१५।८] **सुस्थेति** । प्रथमज्ञप्ति प्रतिबंधादितिभावः । यदिधर्मधर्मिणोरभेदस्तर्हिधर्मधर्मिव्यवहारःकथंतत्कारणस्यभेदस्याभावादित्यतआह ॥ [५।१५।९] **भेदइवेति** । भेदइतिसप्तमीयथाभेदभेदिभ्यांसहभेदाभावेपिविशेषबलेनभेदभेदिव्यवहारआशास्यतेतद्धर्मधर्मिणोरभेदेपिविशेषेणैवव्यव हारोभविष्यतीतिभेदंप्रकल्प्यतस्यभेदिभ्यांसविशेषाभेदांगीकारोगौरवग्रस्तइतिभावः ॥ [५।१५।१४] **ततश्चेति** । भेदिनोरभावतश्चेत्यर्थः । अन्याराादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्तइति अन्यशब्दार्थयोगेपंचमीविधानात्कथंतृतीयेत्यतआह ॥ [५।१५।१६] **व्यत्ययोबहुल मिति** । अस्यापिछंदस्तुल्यत्वादेवमुक्तं ॥ **सहयोगेवेति** । सहयुक्तेप्रधानइतिसूत्रेसहपदाप्रयोगेपितदर्थविवक्षायांतृतीयाभव तीतियुक्तग्रहणेनज्ञापितत्वादितिभावः ॥ **पटाद्भिन्नइति** । घटइत्याकृष्यते । साहित्येनेतिप्रकारेतृतीया । धर्मेणेत्यत्रज्ञापकेनेति ज्ञेयं । अभिन्नइत्यपीतिपदविभागः । शंकामुखेनप्रागुक्तंसर्वंनिष्कृष्यानुवदति ॥ [५।१५।२२] **तदीयत्वेनेत्यादिना** । तद्भेदताकुतइत्यस्यानु वादःतदीयत्वेनेति । अभिन्नश्चेदनवस्थेत्यत्रप्रतीयमानोभेदोविशेषणादिभावेनैवेत्युक्तमनुवदति ॥ **विशेषणत्वेनेति** । अनेनाने

नेतिश्लोकस्ययोजनात्रयेणलब्धमर्थमनुवदति ॥ **सप्रतियोगि(क)त्वेनेत्यादिना** । लिंगित्वेनवक्रकोटरत्वादिलिंगानुमेयत्वेनेत्यर्थः ॥ **अस्यैवेति** । अन्योन्याभाववैधर्म्यादिरूपस्यैवेत्यर्थः तदभावात्प्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः ॥ **अद्वैतवादिनइति** । भेदस्यभेदिनानिर्विशेषाभेदवादिनइत्यर्थः ॥ **उपचारइति** । तथाव्यवहारएवनप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **स्फुटत्वादिति** । पटाद्घटोभिन्नइतिजानामीतिप्रतीतत्वस्यसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । चशब्दस्यार्थोनकेवलमिति । एवशब्दान्वयंदर्शयति ॥ **स्वरूपत्वमेवेति** । भेदाभेदयोरितिचशेषः । चशब्दःयद्यपितथापीत्यर्थेइत्युपेत्यवाक्यंयोजयति ॥ **यद्यपीत्यादिना** । भेदिनेत्यनुवादोघटेनेतिव्याख्या ॥ **सोल्लुंठवचनमिति** । सोपहासवचनं । तदेववाक्यंप्रकारांतरेणापियोजयति ॥ **अस्त्वेवंततः किंप्रकृतइत्यादिना** । यथाश्रुतमूलानुवादेनवागवाश्वप्रभृतीनिचेत्येकवद्भावमनाश्रित्यगवाश्वयोरित्युक्तं । मूलेतुव्यत्ययोबहुलमिति समाधिःप्रागुक्तोज्ञेयइतिभावः ॥ ७ ॥ गुणगुणिभेदवादिनाविशेषांगीकारः ॥ ७ ॥ मायिनापीत्युक्तिस्वारस्यमाह ॥ **क्रियादीति** ॥ **अखंडार्थनिष्ठत्वइति** । निर्धर्मकब्रह्मरूपार्थबोधकत्वइत्यर्थः ॥ **अनयैवेति** । सहप्रयोगदर्शनभेदनिषेधश्रुत्युभयान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **अपोहवादेति** । पटादिपदानांघटादिव्यावृत्तिवाचित्वमेवनतुपटत्वाद्यर्थकत्वमितियोवादस्तदाश्रयेणेत्यर्थः ॥ **असत्यत्वाद्यपोहेति** । असत्यत्वाज्ञानत्वपरिच्छिन्नत्वराहित्यवाचित्वादित्यर्थः ॥ **नसत्यस्याखंडतासिद्धिरिति** । निर्धर्मतासिद्धिरित्यर्थः ॥ **नहिसंसर्गभेदौविहायेति** । क्वचिद्धर्मिणिधर्मसंसर्गे

वाअतद्व्यावृत्तिरूपभेदंवाविनेतिप्रकृताभिप्रायेणोक्तं । क्वचित्संसर्गाभेदौविहायेतिपाठः । तदातुसोयमित्यादौतादात्म्यस्यापिवाक्यार्थत्वादभेदइत्युक्तमितिज्ञेयं । ब्रह्मणःस्वप्रकाशतयावाक्याबोध्यत्वेपिअसत्यादिव्यावृत्तिर्वाक्यार्थोस्त्वित्यतआह ॥ **व्यावृत्तेश्चेति** ॥ **स्वाभावव्यावर्तकत्वेनेति** । असत्यत्वादिव्यावृत्त्यभावव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः ॥ **सापीति** । उक्तरूपविशिष्टतापि । तथाचेत्स्वाभावव्यावर्तकत्वेनैवातिष्ठते नब्रह्मविशेषणत्वेनेतिचेदित्यर्थः । स्वाभावव्यावृत्तिविशेषणविशिष्टतास्यादेवेतिसापितथाचेदनवस्थितिरित्यर्थः ॥ **पौनरुक्त्यादिकमिति** । आदिपदेनोक्तरूपानवस्थितिग्रहः । नलोकाव्ययनिष्ठेतिनिष्ठायोगेषष्ठीनिषेधादाह ॥ **तेमतइति** शेषइत्यादि ॥ **लक्ष्यपदस्याप्यपोहवाचित्वेति** । लक्ष्यमित्युक्तेरलक्ष्यंनेत्यर्थकत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **एतच्चेति** । विरुद्धयोरेकस्याभावेपरस्यसत्यत्वमित्येतच्चतुर्थाध्यायाद्यपादेएकस्यसत्यतायांहिद्वयोरेवविरुद्धयोः । अन्यस्यसत्यतैवस्यादितिकेननिवार्यतइत्यादिनास्पष्टयिष्यतइत्यर्थः ॥ **इतिवाक्यशेषइति** । असुखत्वानिवर्तनादित्यतःपूर्वंतदानंदपदमपीत्यादिवाक्यशेषोध्याहार्यइत्यर्थः ॥ **यदिनैतादृशमित्यादीति** । एकमेववाक्यंयोज्यमित्यन्वयः । कथमित्यतःतदेत्यादिप्रागुक्ताध्याहारेणविनैवेति ॥ **बुद्ध्याविविच्येति** । अनिवर्तनादितिसमस्तपदस्यासत्वाज्ञानतादेश्चानिवर्तनादित्यप्यन्वयायेतिभावः । यद्वायदिनैतादृशंग्राह्यं सार्वज्ञादिपदंब्रह्मणिश्रूयमाणंनासार्वज्ञादिनिवृत्तिंबोधयतीत्येतादृशंप्रमेयंनग्राह्यं तदाएतादृशंआनंदादिपदमसुखत्वादिव्यावृत्तिंबोधयतीत्येतादृशंप्रमेयमपिनग्राह्यं । तथाचासुखत्वानिवर्तनादित्यादियोज्यमित्यर्थः । सुरेश्वरवार्तिकंसंवादयति ॥ **यथोक्तमिति** । पदात्सत्यज्ञानादिपदात्सत्यत्वादि

पदार्थंब्रह्मणिप्रतिपाद्यविज्ञायपश्चात्तद्विरोधिनःअनृतत्वादेरभावंजानातिपुमान्कुतःविरोधात्सत्यत्वानृतत्वादेःयथाव्रध्यानां मूषकादीनांसंकुलंदृष्ट्वातद्विरोधिनोमार्जारादेरभावंजानातितथेत्यर्थः ॥७॥ मायिनोविशेषांगीकारः ॥७॥ [५।१८।२६] अखंडखंडवादिभ्यामिति । खंडवादीतिहिमायावादी खंडवादीतुगुणगुण्यादेर्भेदवादी ताभ्यामेवंसच्चिदादेरित्यादिनाभेदोयदिविशेषस्येत्यादिनोक्तप्रकारेणविशेषोंगीकार्यइत्यर्थः ॥ खंडाखंड[५।१।१७]वादिनाचेति । गुणगुण्यादेर्भेदाभेदवादिनाचेत्यर्थः । ननुखंडाखंडेनेतिपदंतद्वादिपरंकथमित्यतआह ॥ कुंताइति । कुंतशब्दआयुधविशेषवाचीतितेषांजडत्वेनस्वतःप्रवेशायोगेनकुंतधारिणइतिलक्षणायार्थउच्यते । तद्वदित्यर्थः ॥ अर्शादिभ्योऽजिति । अर्शःप्रभृतिशब्देभ्योमत्त्वर्थेऽच्प्रत्ययविधानादत्रापिखंडाखंडशब्दात्मत्वर्थेअकारप्रत्ययेयस्येत्यंतलोपेखंडाखंडवतेत्यर्थलाभात् । वक्तृवाक्यभावरूपसंबंधेनतद्वत्त्वात् । खंडाखंडवादिनेतिव्याख्यानेप्ययंशब्दःसाधुरित्यर्थः । वादिद्वयांगीकृतत्वंकथमेतद्वादिनांगीकार्यत्वेहेतुरित्यतोव्यनक्ति ॥ [५।१।१२] तथाहीत्यादिना ॥ ताभ्यामिति ॥ धर्मधर्मिभ्यामित्यर्थः ॥ तदीयत्वा[५।१।१३]द्यनुपपत्तेरिति । भेदस्ययत्स्वरूपत्वमुच्यते तदीयोभेदइतिव्यवहारादिर्नस्यात् । आदिपदेनचभेदाभेदयोर्धर्मधर्मिभूतभेदाभेदिनाचयोभेदःतस्यतत्स्वरूपत्वेधर्मधर्मिणावेवस्तःनभेदभेदावितिवा । भेदाभेदौस्तोनधर्मधर्मिणावितिवास्यात् । तच्छब्दयोःपर्यायत्वंस्यादितिप्रागुक्तदोषग्रहः । ताभ्यामत्यंतंभिन्नावितिप्रागुक्तपक्षेदोषांतरमाह ॥ भेदाभेदयोरिति । धर्मधर्मिभ्यामितियोज्यं । एतत्संबंधाभावेनेत्यत्रापियोजनीयं ॥ तदीयत्वा[५।१।१४]द्यनुपपत्तेरेवेति । धर्मधर्मिसंबंधित्वस्यभेदाभेदयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । आदिपदेनान्यतरपरिशेषा

दिग्रहः ॥ पर्यायत्वेति । भेदाभेदयोरेकवस्तुस्वरूपत्वेन्योन्यमभेदस्यापिप्राप्तेरितिभावः ॥ पूर्वदोषा[५।१।१६]नुषंगादिति । अभिन्नश्चेत्पुरानकिमितिपूर्वोक्तदोषानुषंगादित्यर्थः । यद्वाभेदस्यस्वरूपत्वइत्यादिनोक्तोयोदोषस्तदीयत्वाद्यनुपपत्तिरूपस्तद नुषंगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ भेदाभेदवादिनोपिविशेषांगीकारः ॥ ७ ॥ निदर्शना[५।१।१७]नामिति । उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् । प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् । पूर्ववद्वेत्येवंभूतानामित्यर्थः ॥ [५।१।१८]प्रध्वस्तक्रियासंबंधइति । इदानींतनध्वंसप्रतियोगीयस्तरणि परिस्पंदःतेनसहतत्समवायि(भूततरणि)संयोगरूपसंबंधइत्यर्थः ॥ [५।१।१९]अर्थापत्त्येति । उभयव्यपदेशान्यथानुपपत्तिरूपार्थाप त्त्येत्यर्थः ॥ [५।१।११]यथापृथिव्यामोषधयस्संभवंतीति यथेति । आथर्वणेहिअक्षरात्संभवतीहविश्वमितिहरेर्जगत्कर्तृत्वरूपका रणत्वेयथापृथिव्यामित्युपादानकारणपृथिवीदृष्टांतिता । तथेत्यर्थः ॥ पूर्वका[५।१।१२]लसंबंधइति । सचविशेषोभेदरूपएव । तर णिपरिस्पंदोपाधिकत्वंतुसमयपादेनिरस्तामितिभावः ॥ [५।१।१३]साक्षादधिकरणार्थमिति । धर्माणांभगवतासविशेषाभेदरूपमित्य र्थः ॥ [५।१।१४]अनुषंगेति । उक्तार्थोपजीवनेनार्थात्सिद्धमित्यर्थः । तच्चेत्यस्यार्थस्तस्मादेवेति । तद्विवरणंभगवदित्यादि ॥ पूर्व [५।१।१८]कालैकेति । द्वितीयस्याद्यपादेपूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेनेतिसूत्रेपूर्वकालएकसर्वेत्यादिसुबंतश ब्दाःसमानाधिकरणेनसुबंतेनसमस्यंतइतितत्पुरुषविधायकसूत्रेएकपदस्यप्रथमानिर्दिष्टतयाप्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमिति सूत्रेणसमासविधायकशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञायांउपसर्जनंपूर्वमितिसूत्रेणपूर्वनिपातेएकशाटीएकभिक्षेतिवत्एकप देनेतिस्यादित्यर्थः ॥ [५।१।२३]प्रथमसूत्रइति । शक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थेशब्दानामनुभूयतइति अनुव्याख्यानंसौत्रातःपदस्यवर्णकांतरप

रमितिजिज्ञासाधिकरणेतत्रसुधायामेवोक्तेरितिभावः ॥ **अधिकरणेति** । सिद्धांतस्याधिकरणाभ्युपगमादिभेदेनचातु र्विध्यादधिकरणसिद्धांततयेत्युक्तं । आनुषंगिकसिद्धस्यैवाधिकरणसिद्धांतत्वात् ॥ **तदितिपरामृष्टमिति** । तच्चेत्यत्रत त्पदपरामृष्टमित्यर्थः । यतइत्यादेर्हेतुहेतुमद्भावंव्यनक्ति ॥ **तथाहीत्यादिना** । वेदपदानिव्यवस्थितानीत्यतआह ॥ **वेद वाक्येपीति** ॥ **ब्रह्मपदमाद्यमिति** । ब्रह्मपुरस्ताद्ब्रह्मदक्षिणतइत्यादावादौसत्यंज्ञानमित्यादावुत्तरमित्यर्थः । पदांतरसन्नि धानाहितबलादित्येवमादीनितत्रतत्रोक्तटीकावाक्यानितर्कतांडवेन्विताभिधानवादेव्याख्याततात्पर्यकाणि ॥ **संभावनैवै षोक्तेति** । उभयव्यपदेशादितिनयेधर्मोणांब्रह्मणासविशेषाभेदेभिहितेसतिअन्विताभिधानंसंभाव्यतइतिसंभावनोक्तानतुसि द्धमित्युच्यतेइत्यर्थः ॥ **नहिसंभावनासिद्धिरिति** । संभावनानहिसिद्धिरित्यर्थः । इतिपदस्यहेत्वर्थतयावृत्तिमुपेत्ययो जयति ॥ **यस्मादित्यादिना** ॥ **सन्निधानाहितशक्तिभिरिति** । परस्परसन्निधानान्येवाहितशक्तयोनतुशक्त्यंतरमि तिव्याख्यातार्थमेतद्वाक्यंतर्कतांडवे ॥ **नातिप्रसंगइति** । रूपस्यहीत्यादिनाप्रागुक्तातिप्रसंगोनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अन्विता भिधानोपपादनं ॥ ७ ॥ **एतदन्यानीति** । विभागेनग्रहणमित्यत्रएतदितिअन्यानीतिचविभागेनेत्यर्थः ॥ **निराकरिष्यतइ ति** । उत्तरवाक्यइतिभावः ॥ **निराकांक्षेत्युक्तमिति** । समभिव्याहृतपदानामन्योन्यमाकांक्षावत्त्वेप्यन्यपदेसाकांक्षत्व राहित्यंनिराकांक्षत्वं । तेनगौरश्वइतिसंगच्छतइतिज्ञेयं । उक्तंहि । अर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादितिजैमिनिसूत्रे यत्पदोद्धारेसाकांक्षंपदंभवति । तस्मिन्सन्निहितेसतिनिराकांक्षंतद्वाक्यमिति ॥ **प्रकृतानुपयोगादिति** । अन्वयबोधकत्व

मात्रस्याधुनाविचार्यमाणत्वेनप्रमापकत्वाविचारादितिभावः ॥ **तद्धेतुत्वादिति** । निराकांक्षताहेतुत्वादित्यर्थः ॥ **तस्यचे ति** । अभिधानस्यचेत्यर्थः ॥ **तथाचोक्तंपुरस्तादिति** । जिज्ञासानयेशक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थइतिश्लोकेगौरवंकल्पनेन्यथेत्ये तत्पदव्याख्यावसरेऽतिमंदत्वंतन्मतद्वयस्योक्तमित्यर्थः ॥ **उक्तदोषइति** । यदैवानन्वितार्थस्येतिश्लोकोक्तोऽन्वयस्यशाब्द त्वाभावरूपपदार्थाख्यमानांतरतापत्तिरूपश्चदोषइत्यर्थः ॥ **भावेक्तइति** । उक्तौसत्यामितितस्यार्थइतिभावः । इतिपदशे षेणयोजयति ॥ **इतियदीष्यतइतिसंबंधइति** ॥ उ(क्ताति)क्तएवातिप्रसंगइति । अनुक्तावपिकिंनसइतिबुद्धिस्थ त्वायेतिचोक्तप्रसंगइत्यर्थः । शंकते ॥ **श्रोतेति** ॥ **व्युत्पादितमिति** । गौरवंकल्पनेन्यथेत्येतद्व्याख्यावसरइतिभावः ॥ **अविनाभावेति** । क्रियाकारकान्वितेत्यादिव्याप्तिबलेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । कर्तृशब्दइत्यादिकथनेनेत्यर्थः ॥ **तंचेती ति** । तच्चनाभिहितान्वयइत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । २ । १५ ॥ ७ ॥ **परमतः** । मूलंसंगमयितुंसूत्रप्रसक्तिमाह ॥ **परमेश्वरस्येति** । हेत्वंशव्यावृत्त्यमाह ॥ **प्रकारेति** । वैलक्षण्यबीजयोःप्रकारप्रमाणयोरभावादित्यर्थः ।बुद्ध्यर्थःपादवदि तिसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ **विमताइति** । देवदत्तसुखादिवदितिदृष्टांतयोगादितिभावः ॥ **वक्ष्यतइति** । पूर्णोशेषनियंताचे त्यत्रेतिभावः ॥ **तथाचेति** । प्रकारप्रमाणयोर्निरूपणेसतीत्यर्थः । अपिचेत्यनुवादः।तथापीतिव्याख्या ॥ **अनुमानमिति**। सादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वादित्यनेनईशानंदादयःआनंदादिशब्दवाच्याःअस्मदानंदसदृशत्वात् देवदत्तानंदवदिति यद नुमानमुक्तंतदित्यर्थः । विमताइत्यनुमानंतुसिद्धसाधनतयैवपरास्तं । निरुपाधिप्रियत्वादिसादृश्यस्यस्वीकारादितिभावः ।

विमताःलौकिकविलक्षणाइत्यनुमानमित्यर्थः । गुणानामेवप्रस्तुतत्वात्तदनुगुणतयापूर्णपदंव्याचष्टे ॥ पूर्णःपूर्ण[५२३।२४]गुणइति ॥ एतेषाम[५२३।२५]धिकरणानामिति । अरूपवदेवहि अतएवचोपमेत्येवमादीनानिराकारनिर्विशेषब्रह्मपरत्वेनयदपव्याख्यानंतत् निर्दोषाशेषसद्गुणत्वादौवेदपुराणादेर्महातात्पर्यसमर्थनेननस्थानतइत्येतदनुव्याख्यानेनिराकृतमित्यर्थः ॥७॥ ३ । २ । १६ ॥ ॥ ७ ॥ [५२३।२५]फलमतउपपत्तेः । फलमित्येतदंशार्थमाह ॥ फलंप्राणिनामीश्वरादेवभवतीति । श्रुतत्वाच्चेतिसूत्रार्थः ॥ [५२४।१]श्रुतीति । विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुरितिश्रुतीत्यर्थः । उपपत्तेरित्यस्यार्थःउपपत्तिभ्यामिति । ईश्वरकर्मणोर्यथाक्रमंचेतनत्वाचेतनत्वयुक्तेरित्यर्थः ॥ [५२४।१२]वैषम्याद्यापत्तेरिति । निर्निमित्तंप्राणिनांविभागेनसुखदुःखादिप्राप्त्यावैषम्यनैर्घृण्ययोरापत्तिरित्यर्थः ॥ वेदाप्रामाण्येति । सुखादिहेतुत्वेनोक्तकर्मणांव्यतिरेकव्यभिचारप्राप्तेरितिभावः ॥ [५२४।१३]नचश्रुतिविरोधइति । रातिर्दातुरितिश्रुतीत्यर्थः । गौरवमेवबाधकमित्यतआह ॥ [५२४।१६]गौरवस्याप्रामाणिकविषयत्वादिति । ब्रह्मकर्मणीचफलहेतुत्वेन प्रमितेइतिभावः । सौत्रतुशब्दसूचितविशेषंव्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ [५२४।१७]परस्येत्यादिना । इत्यादौव्यपदिश्यतइत्यनेनहेतुव्यपदेशादित्यंशोव्याख्यातः । इतिपदस्यतेनेदमुक्तमितिपूर्वेणान्वयः । अपौनरुक्त्यायमाहात्म्यगुणपदयोरर्थमाह ॥ [५२४।१९]माहात्म्यंशक्तिः गुणाःआनंदाद्याइति ॥ [५२४।२०]संगतिमिति । हेतुहेतुमद्भावरूपेत्यग्रेव्यक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ ३ । २ । २० ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायस्यद्वितीयपादस्समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः । प्रतिपाद्यमनुक्त्वासंगत्युक्तिरनवसरदुस्थेत्यतःप्रतिपाद्यंस्मारयति ॥ **उपासनेति** ॥ **तत्रेति** । एवमर्थोक्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ **प्रसंगादिति** । संगत्युक्तिप्रसक्त्येत्यर्थः ॥ **मीमांसासाध्यादिति** । सारासारवस्तुज्ञानाधीनोह्यसारेव स्तुनिविरागः । सचतदंतरेत्यादिप्रथमपादप्रकृतमननापरनामकमीमांसासाध्यइत्येवमुक्तं । मीमांसातःप्राक्तनविरागस्तुश्रद्धा मात्रसिद्धोनभक्तिदार्ढ्यहेतुरितिभावः ॥ **प्रागेवेति** । अन्यथाभक्तिमान्परमेविष्णावित्युक्तदिशासूत्राथपदोक्ताधिकारिविशे षणाभावेनशास्त्रेधिकारएवनस्यादितिभावः । तयेतिशेषोक्तिः । उपासनयेत्यर्थः । इतीत्यनुवादःतस्मादितिव्याख्या । वैरा ग्यादिरेवपादार्थइतिकुतः । कथंचतस्यहेतुहेतुमद्भावइत्यतःक्रमेणव्यनक्ति ॥ **अयमर्थइत्यादिना** ॥ **दृश्यतइति** । अन्यत्र रागिणोपिसाधोरीश्वरेप्रेमादृश्यतइत्यर्थः ॥ **सर्वेषामिति** । संभावितसर्वपरंसर्वपदंज्ञेयं । अंतिमवाक्यार्थमाह ॥ **तत्रे ति** । वाक्यसंदर्भमध्यइत्यर्थः ॥ **अन्यदिति** । ततोधस्तनंसर्वमित्यर्थः ॥ **ज्ञानादिमत्त्वमिति** । ज्ञानवैराग्यभक्तिमत्त्व मित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । ज्ञातवेदार्थइत्यत्रप्रणुद्येत्यादौचेत्यर्थः । ल्यब्लोपयुक्तंव्यनक्ति ॥ **वेदार्थेति** ॥ **द्वितीयोद्य पादस्येति** । प्रमेयमुक्तमित्यनुषंगः । एवमग्रेपि । द्वितीयाध्यायस्यपादस्येत्यप्यनुषंगः । चशब्दमध्याहृत्यभूत्वेतिनिराकृत्ये तिचविशेषोदर्शितइत्यन्वयोबोध्यः । इत्यतइत्यस्यदर्शितइत्यंतेनसंगतिः ॥ **तस्येत्युक्तमिति** । तस्यसन्निहितत्वतइत्युक्तमि त्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ **आध्यात्मिकाहीति** । देहेंद्रियादिपदार्थाइत्यर्थः । मिथ्यात्वेनव्यवसिताःबंधस्य सम्यग्व्यवसिताः मोक्षस्येत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वतइतिल्यब्लोपेपंचमीत्युपेत्याह ॥ **सर्वकर्तृत्वंविज्ञायेति** । एवमग्रेपि । देहकर्तृत्वमित्युक्त्वा

सर्वकर्तृत्ववचनकृत्यंविशेषेणतद्भाव्यमितिपूर्वत्रेवध्येयमित्याह ॥ **अत्रापीति** ॥ **तृतीयोद्यस्येति** । प्रमेयमित्यनुषंगः ॥ **द्वितीयस्येति** । द्वितीयपादस्यप्रमेयमित्यर्थः ॥ **अस्मदुक्तएवेति** । ज्ञातवेदार्थइत्यनेननित्यानित्यवस्तुज्ञानस्यलाभात् । स्नेहमापाद्येत्यादिनाशमदमादेः । वैराग्यपदेनवैराग्यस्योक्तेरितिभावः । ननुमुमुक्षुतायाउक्तांतर्भावायोगात्पृथक्साधनंवा च्यं । तथानोक्तेतिकथमस्मदुक्तएवांतर्भावइत्यतआह ॥ **उत्तमेति** ॥ **प्रमाणेविशेषानुक्तितइतिव्याख्यानादिति** । विशेषानुक्तितइत्यस्येतियोज्यं । सूत्रेप्रमाणोक्तिलाभप्रकारमाह ॥ **अयमभिसंधिरिति** । ननुमीमांसाग्रंथेन्यायेनैवसंश यविपर्ययौनिवर्त्यावित्यतआह ॥ **किंचेति** । ननुयुष्माभिर्जिज्ञास्यइतिवाच्येकथंवइतिषष्ठीकर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्तरितृ तीयाविधानादित्यतआह ॥ **कृत्यानामिति** । कृत्यसंज्ञकप्रत्यययोगेकर्तरिषष्ठीभवतीतियत्प्रत्ययांतजिज्ञास्यशब्दस्यकृत्यां ततयातद्योगात्षष्ठीप्रयोगःसाधुरितिभावः । इत्यादिपदेनमोक्षादिदातेत्यस्यग्रहः ॥ **कर्तरिचेति** । कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगेषष्ठीनसमस्यतइतिसमासनिषेधादनयोश्चकर्त्रर्थकतृजंतत्वादितिभावः । समाधिमाह ॥ **तृन्नयमिति** । तृतीयस्याद्वितीय पादेआक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वितिपूर्वसूत्रोक्ततच्छीलादावर्थेतृन्नितितदुपरितनसूत्रेणविहिततृन्प्रत्ययांताविमौशब्दा वित्यर्थः । तथात्वे नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिषष्ठ्येवनप्राप्नोतिसमासस्तुदूरतःअतआह ॥ **श्रितादिष्विति** । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरितिद्वितीयाद्यपादीयसूत्रेद्वितीयांतंपदंश्रितादिभिस्समस्यतइतिद्वितीयातत्पुरुषोविहितः ।

तत्रवार्तिकंश्रितादिष्विति । गमिगम्यादेःआकृतिगणत्वात् । ग्रामगमीत्यादाविवद्बितीयासमासः । द्बितीयातुकर्मणिद्बिती
येत्यनेनेतिभावः । एतेनसृष्टिबंधनादिकरणस्यस्वभावत्वान्नप्रयोजनापेक्षेतिदर्शितं ॥ [५२७।७] **मोक्षसाधनत्वसमर्थनमिति** । सृ
ष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुनाजन्मादिसूत्रेसमर्थनमित्यर्थः । ननुपंचमीभयेनेतिसूत्रेभयशब्देनपंचम्यंतंसमस्यतइत्युक्तत्वात् । इहचचोरा
द्भयंचोरभयमित्यादाविवभयशब्दाभावात्कथंपंचमीतत्पुरुषइत्यतआह ॥ **पंचमीतीति** । योगशब्दःसूत्रवाची । पंचमीत्ये
कोयोगःकार्यः । पंचम्यंतंशब्दरूपंयेनकेनापिइष्टशब्देनसमस्यतइतितस्यार्थः । भयेनेत्यपरोयोगः । पंचमीत्यनुवृत्यपंचम्यंतं।
भयशब्देनसमस्यतइतितस्यार्थोवर्णनीयइतिभावः । किमनेनप्रमाणमुपन्यस्तमित्यतआह ॥ [५२७।९] **एतदुक्तमिति** ॥ [५२७।१३] **स्थानांत
रइति** । नचजीवएवायंब्रह्मशब्दइतिन्यायविवरणेजीवव्यावर्तकपरतयासंगतिरुक्तेत्यर्थः ॥ **इयमपरेति** । साचचंद्रिकायां
विवृता । मोक्षदत्वस्यस्वशब्देनसृष्ट्यादेरादिपदेनचोक्तौबीजमाह ॥ [५२७।१४] **प्रधानमिति** । तत्साधनमितिमोक्षदत्वसाधनमित्य
र्थः । सृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुनामोक्षदत्वस्यपूर्वसूत्रेसमर्थनादितिभावः । सृष्ट्यादिपदोक्तजन्मस्थित्यादिदानंनामकर्तृत्वमेवेतिभावे
नसृष्ट्यादिकर्तृत्वमित्युक्तं । एवशब्दान्वयमाह ॥ **इतिसंबंधइति** । ईशस्यैवानवगमेबीजमाह ॥ [५२७।१५] **अनुमानैरिति** । व्यक्त
मेतत्पंचाधिकरण्यामेवेतिभावः ॥ [५२७।२०] **नजिहासंतीति** । नत्यक्तुमिच्छतीत्यर्थः । नलोकाव्ययनिष्ठेतिसूत्रेणोप्रत्यययोगेषष्ठीनि
षेधात्कर्मणिद्बितीययादुःखंजिहासवइत्युक्तं । वदान्यंदानशूरं ॥ [५२७।२४] **तथाप्रतिभासादिति** । ज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यंतमेती
त्यादावितिभावः । तत्त्वितिसौत्रपदद्बयार्थःसएवेति ॥ [५२७।२६] **समन्वयश्चेति** । वैदिकपदानांशक्तितात्पर्यविषयत्वमित्यर्थः । य

द्वास्वातंत्र्येणसमन्वयःस्वातंत्र्येणसम्यग्योगश्चेत्यर्थः। श्रुत्यादावन्यस्यमोक्षदत्वप्रतिभासस्यकागतिरित्यतआह ॥ यस्यचप्रती
यतइति । तच्छब्दस्यभगवत्येवमुख्यत्वादितिभावः ॥ [५२८।१८] प्रकारांतरेणेति । स्वातंत्र्येणवेदतात्पर्यविषयत्वादिरूपप्राक्तनव्या
ख्यानात्प्रकारांतरेणेत्यर्थः । तंप्रकारंव्यनक्ति ॥ [५२८।१९] अनेनश्रुतीनामिति । यमेवैषइत्यादिमोक्षदत्वप्रतिपादकश्रुतीनामि
त्यर्थः ॥ [५२८।११] मीमांसार्थमिति । समुद्रगत्वलिंगाद्युक्त्याविष्णुपरत्वावधारणार्थमित्यर्थः । अवयंतिजानंतीत्यर्थः । शास्त्रयोनि
त्वोक्त्यैववाच्यत्वंलब्धमित्यतआह ॥ [५२८।२१] शास्त्रयोनित्वस्यलक्षणादिनेति । संपदेनमुख्यत्वलाभेपिपारम्यंकुतइत्यतआ
ह ॥ संकोचे[५२८।२२]कारणाभावादिति ॥ [५२८।२५] अत्राक्षिप्यतइति । गतिसूत्रसंगतिपरेकथमित्याद्यनुव्याख्यानइत्यर्थः । मूलंयोज
यति ॥ [५२८।२६] उपक्रमादिलिंगैरित्यादिना । ननुउत्तारणपदस्यमहाप्रलयवारिधेरित्येतत्सापेक्षत्वेनोपमापदेनसामर्थ्याभावा
त्कथंसमासइत्यतआह ॥ [५२९।५] गमकत्वादिति । नित्यसापेक्षस्थलेसामर्थ्यस्यार्थबोधान्यथानुपपत्त्याज्ञापकत्वात्समासोभवत्येवे
त्यर्थः। समन्वयज्ञानार्हाइत्यस्यशक्तितात्पर्यविषयज्ञानार्हाइत्यर्थः॥ परोप[५२९।१५]न्यस्तमिति । पूर्वपक्षिणापूर्वत्रोपन्यस्तमनुमानरू
पप्रमाणमित्यर्थः। उदकवत्त्वमात्रेणसमुद्रार्थत्वालाभादाह ॥ [५२९।१६] भूमविवक्षायामिति । भूमनिंदाप्रशंसासुभवंतिमतुबादयइ
तिवचनात्। बाहुल्यार्थेअतइनिठनाविति इनिप्रत्ययइत्यर्थः। लयोदोलयसमुद्रः ॥ किंचि[५२९।१८]द्व्याहतमिति। अशक्योत्तारणत्वेपी
तिनिर्णीयतइतिअशक्यत्वनिर्णेयत्वयोर्वचनंव्याहतं। रोमकूपलयोदिनेतिवचनमसंगतंवेदानामानंत्येनाशक्यनिर्णयत्वमिति कृ
तचोद्यानिरासकत्वात्। पूर्वोत्तरार्धाभ्यांतदभिप्रायवर्णनेतुमानवैरितिव्याहतेः मज्ज्ञानेत्यादिनाचासंगतेर्निरासःकृतोभवतीत्ये

तत् उक्तमित्यादिनाग्रेविवरिष्यतइतिभावः॥[५२९।२०]उक्तंदोषइति ।एतदेववेदानामित्यादिनाकिमनेनकृतंस्यादित्यंतेनप्रागुक्तदोषइ
त्यर्थः ॥[५२९।२२]वक्ष्यामइति ।अन्योप्यल्पमतिःशाखाचतुष्पंचगतमित्यादावितिभावः॥असिध्यादिप्राप्तेरिति।विमताःपुरुषाइति
प्रागुक्तानुमानत्रयेसूत्रकारपक्षीकाराभिप्रायेहेतूनांस्वरूपासिद्धिःबाधश्चप्राप्नोतीत्यर्थः। ननुज्ञानसूर्यम्तइतिकथं । द्वितीयस्यतृ
तीयपादेअन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्तइतिसूत्रेऋतेशब्दयोगेपंचमीविधानेनज्ञानसूर्यादृतइतिभाव्यं । एवंबा
दरायणादपीत्यतआह॥[५२९।२४]विनावातमित्यादीति। वृत्त्यादौहिअन्यारादितरेतिसूत्रादुपरितनेतृतीयेपृथग्विनानानाभिस्तृती
यान्यतरस्यामितिसूत्रेपृथगादिशब्दयोगेवैकल्पिकौतृतीयापंचम्यौभवतइत्युक्त्वापृथग्विनानानाभिरितियोगविभागःकर्तव्यः।
पृथगादिशब्दयोगेद्वितीयाविभक्तिर्भवतिइत्येतदर्थमुक्त्वा विनावातंविनावर्षंविद्युत्प्रपतनंविना। विनाहस्तिकृतंदोषंकेनेमौपति
तौद्रुमाविवितिप्रयोगश्चदर्शितः। तथाचप्रयोगानुरोधाद्योगविभागेनद्वितीयानिर्वाहइवमहाकविप्रयोगादृतेशब्दयोगेपिद्वितीया
ध्येया । ऋतेशब्दस्यापिपृथग्विनांतरेणर्तइतिविनाशब्दपर्यायत्वादितिभावः ॥ [५३०।२]चतुष्पंचगतंवस्विति । वसुपदेनपदार्थ
उच्यते ॥[५३०।५]तद्धितार्थेति । द्वितीयाद्यपादेसूत्रंदिक्संख्येसंज्ञायामितिपूर्वसूत्रात्दिक्संख्येइत्यनुवर्त्तते । पूर्वकालैकेत्यतः
समानाधिकरणेनेति । तद्धितार्थेविषयेउत्तरपदेचपरतःसमाहारेचवाच्येदिक्संख्येदिक्संख्यावाचिशब्दौसमानाधिकरणेनसु
बंतेनसमस्येतेतत्पुरुषश्चसमासइतितस्यार्थः। प्रत्येकंनिमित्तत्रयं । तथाचपंचगवधनइत्यत्रेवोत्तरपदेपरतःसंख्यावाचिनःसमा
सोयमितिवाच्यं। एवंचसंख्यावाचिनश्चतुरादिशब्दस्यसूत्रेप्रथमांतयानिर्देशात्प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमिति उपसर्जन

संज्ञिकत्वात् उपसर्जनंपूर्वमितिपूर्वनिपातेचतुष्पंचशाखागतमितिभाव्यमित्यर्थः। समाधिमाह ॥ कडाराइति । द्वितीय
स्यद्वितीयपादेकडाराःकर्मधारयइत्यंतिमसूत्रं। बहुवचनमाद्यर्थे। कडारादयःशब्दाःविकल्पेनपूर्वनिपात्यंतेकर्मधारयइति ।
तथाचेहतत्पुरुषविषयत्वेपिकर्मधारयस्यतत्पुरुषप्रभेदात् । जैमिनिकडारःकडारजैमिनिरितिवत्विशेषणस्यापिचतुरादिशब्द
स्यपरनिपातइतिभावः ॥ [५३०।६]वर्गार्थौवेति । तथाचशाखानांचतुष्पंचःशाखाचतुष्पंचःइतिषष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेनशाखपदस्योपस
र्जनत्वान्नपूर्वोक्तदोषइतिभावः ॥ इतियथेति । विवृतमेतदानुमानिकपादे । शंकते ॥ इदमेवेति । अन्योपीत्यादिनोक्त
मित्यर्थः ॥ [५३०।७]पूर्वमिति । यद्यपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः। इतिपदस्यान्वयमाह ॥ इतिप्रतिजज्ञे[५३०।८]इतिसंबंधइति । मयैव
निर्णीयतइत्यादिनोक्तार्थस्यपरामर्शइतिभावः ॥ अनुमानादिनेति । सर्वेवेदायुक्तयइत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः । पूर्यतइ
त्यत्रकर्माकांक्षायामाह ॥ अपिःपदार्थ[५३०।९]इति । अप्रयुज्यमानस्यपदस्यार्थेवाचकोत्रापिशब्दइत्यर्थः। सचकइत्यतआह ॥ शं
केत्यर्थइति । प्रथमाध्यायांत्यपादेसूत्रमपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्विति । पदार्थेसंभावनेऽन्ववसर्गेगर्हायांसमु
च्चयेचवर्तमानोपिशब्दःकर्मप्रवचनीयसंज्ञोभवतीतितस्यार्थमुक्त्वावृत्तौपदांतरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थःपदार्थः सर्पिषोपिस्यात्म
धुनोपिस्यादित्युदाहृत्यमात्राबिंदुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दोवर्त्ततइत्युक्तं। तदाह ॥ मधुनोपिस्यादितियथेति । मधुनो
मात्रादिस्तत्रयथार्थः तथात्रापिदेवानामपीत्यस्यदेवानांशंकेत्यर्थइतिभावः॥पूर्वव्या[५३०।१०]ख्यानमिति । गतिसामान्यमाहेतिव्या
ख्यानमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । गतिसामान्यानुमानादित्येतदित्यर्थः। अतइत्यस्यार्थोअतीतप्रबंधेनेति । तृतीयार्थेत

परिमळ० सिलितिभावः । तत्रेत्यनुवादः । प्रथमपादइतिव्याख्या । शब्दानामित्यस्यार्थोनामात्मकानांशब्दानामिति । तत्रेत्यस्यद्वि अ.३पा.३
॥३९॥ तीयपादइतिशब्दानामित्यस्यालिंगात्मकानामितिचार्थमुपेत्यद्वितीयपादार्थोक्तिपरतयापिव्याचष्टे ॥ [५३०।१३] द्वितीयइति । पादइ अधि. १६
त्यनुषंगः । तत्रेत्यस्यतृतीयपादइत्यर्थः । आवृत्त्यातत्रान्यत्रप्रसिद्धानामित्यप्यन्वयंशब्दानामित्यस्यनामलिंगात्मकत्वेनोभय
रूपाणामित्यर्थंचोपेत्याह ॥ तृतीयइति । पादइतिवर्तते । समन्वयोऽभिधीयतइतिसर्वत्रान्वयः । तत्रेत्यस्यचतुर्थपादइति
अन्यत्रेतिपदंसावधारणमित्युपेत्यापिव्याचष्टे ॥ चतुर्थइति ॥ इत्युक्तमिति । तत्रेत्यादिवाक्यइत्यर्थः । भाष्यादावुक्त
मित्यर्थइत्येके । तदेववाक्यमन्यथापिव्याचष्टे ॥ तमेतंक्रममिति । अत्रेत्यनुवादेनार्थोक्तिः ॥ अत्रविष्णाविति । तेन
तुल्यंक्रियाचेद्वतिरिति तृतीयांताद्वतिप्रत्ययोयमित्युपेत्याह ॥ [५३०।१४] महामल्लेशेति । तथेति महामल्लेशभंगवदितिसमुदयार्थो
क्तिः । दशमस्कंधाद्युक्तदिशातद्व्यनक्ति॥ [५३०।१५] यथेति । प्रथमतइत्यस्यप्रथमपादद्वयइतिशब्दानामित्यस्यनामलिंगोभयरूपा
णामितिचार्थमुपेत्यतृतीयपादस्यप्रथमद्वितीययोश्चक्रमोक्तिपरतयातद्वाक्यंतावद्व्याचष्टे ॥ [५३०।१६] उभयंत्रप्रसिद्धानांहीति ।
द्विपाद्यामपिपौर्वापर्यबीजोक्तिपरतयेदानींव्याचष्टे ॥ [५३०।१७] लिंगात्मकाश्चेति । धर्मवचनाइति । धर्मद्वाराधर्मिवाचकाइत्यर्थः ।
यौगिकत्वादितिभावः । सत्ववचनाः । धर्मिवाचिनइत्यर्थः । रूढत्वादितिभावः । शंकते ॥ [५३०।१८] यदीति ॥ [५३०।२०] बलीयसी
ति ॥ अन्यपरत्वंविनाअनुपपद्यमानत्वरूपत्वात्तस्याइतिभावः ॥ गायमानइतिचानशंतोयं । नशानजंतः । ननुदुर्गमत्वा ॥४०८॥
दितिहेतुरयुक्तः । ब्रह्मणोधिकारिणः सुगमत्वादित्यतआह ॥ [५३०।२५] एतदुक्तंभवतीति । अतइत्यस्यार्थद्वयमाह ॥ [५३१।१] प्राधान्याद

तिप्राधान्यस्योपपादिततत्वाच्चेत्यर्थइति । उभयत्रप्रसिद्धापेक्षयाप्राधान्यादन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दगतप्राधान्यस्यसर्वाधिका
रिकत्वादित्यादिनोपपादिततत्वाच्चेत्यर्थः । सूचयन्नाहेत्यत्रसंगतिमितिअर्थमितिवायोज्यं । तत्रेत्यस्यार्थःसमन्वयप्रपंचनइति ।
तत्रेत्यस्यार्थांतरंसर्वेषुहिशुभेष्विति ॥ **संगतत्वेसमानइति** । अदृश्यत्वमुखेनाकाशश्रुतिमुखेनचानंदमयस्यविष्णुत्वाक्षेपसमा
धानरूपत्वेनभाष्येव्याख्यानादितिभावः । सूचितंहेतुंव्यनक्ति ॥ [५३।१।४] **देवताइति** । सर्वइत्यत्रविशेष्यमाह ॥ [५३।१।५] **शब्दाइति** ।
बहुलप्रयोगादीनामित्यत्रादिपदेनावयवार्थपौष्कल्य(परि)ग्रहः ॥ [५३।१।७] **प्रागेवेति** । अनुमानिकपादेतेषुतेषुपदार्थेषुरूढिरंगीकृता
यतइत्यादिविष्णावन्यत्रमुख्यतेत्यंतग्रंथव्याख्यावसरइत्यर्थः ॥ [५३।१।९] **रूढिनिमित्तातिशयस्यापीति** । शीघ्रोपस्थि(त्यर्था)ता
र्थाविसंवादिरूपस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ।लिंगशब्दयोरित्यस्यार्थोलिंगात्मकानामित्यादि । तत्रैवप्रथमादिपादएवेत्यर्थः ।पूर्वोक्ता
र्थाविरोधादेतच्चिंताव्यर्थेत्यतआह ॥ **इतिशंकाशेषइति** । इतिसंशयेत्यादेरर्थइत्याशंकेत्यादि॥ [५३।१।१२] **इतिशेषइति** । आरब्धवानि
त्यतिपदमात्रस्यशेषइतिज्ञेयं ॥ [५३।२।२] **मावर्तिषतेति** । वर्तनंमाभूदित्यर्थः ॥ [५३।२।४] **द्वयोरिति** । विष्णुतदितरयोरित्यर्थः । गुणेनेति
गुणकर्मादेरुपलक्षणमित्युपेत्याह ॥ [५३।२।६] **गुणादिनेति** । भगवत्यायत्ताःभगवदधीनाः । स्वतंत्रतइत्युपलक्षणमित्युपेत्याह ॥
निरवधिकशब्दप्रवृत्तीति । यन्नैवान्यत्रमुख्यतइत्यादिनायदधीनाइत्यादेःपौनरुक्त्यंनिराह ॥ [५३।२।१०] **अंत्रेतरस्येति** । शे
षोक्त्याव्याचष्टे ॥ [५३।२।११] **अतीतेनेति** ॥ [५३।२।१२] **यःप्रतिज्ञातइति** । समन्वयसूत्रइतियोज्यं । यथाराजाजयीतिपूर्वत्रेवेहाप्यर्थेकु

तःप्रमाणंनोक्तमित्यतआह ॥ [५३३।१८] एतंचेति । स्वातंत्र्यादित्यस्यार्थःस्वातंत्र्यस्येत्यादि ॥ [५३३।२१] एवंमुत्तराधिकरणेति । निगमनिघंटुव्याकरणादिसिद्धान्यार्थत्वाविधानेनमहायोगविद्धद्रूढिभ्यांविष्णुपरत्वोपगमेनकर्मक्रमादिविरोधोनेत्यानुमानिकपादोक्तरीत्याज्योतिराद्यधिकरणतात्पर्यंध्येयमित्यर्थः ॥ [५३३।२३] तदर्थयोरिति । समन्वयाविरोधार्थयोरित्यर्थः ॥ ब्रह्मविचारेइ [५३३।२४] ति । ब्रह्मज्ञानायवेदविचारःकर्तव्यइत्युक्तंजिज्ञासासूत्रे । असौचजन्माद्यस्येत्यादिनावैशेष्यात्तुतद्वादस्तद्वादइत्यंतेनकृतइत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । आद्यसूत्रएवास्यार्थस्यस्पष्टीकरणादितिभावः ॥ [५३३।१] प्रागुक्तामिति । एतत्पादादावुक्तामित्यर्थः ॥ [५३३।४] आदरनैरंतर्याभ्यामिति। आदरःस्नेहः । नैरंतर्यमविच्छेदः । समाधेरुपासनभेदस्यसत्त्वात्कथंद्वैविध्यमित्यतोवासमाध्यादिकमितिवक्तव्येकथंमूलेधारणादिकमित्युक्तिरित्यतोवाह ॥ [५३३।८] ध्यानसमाध्योरिति । अभ्यासपाटवादनायासेनप्राप्तंध्यानंसमाधिरुच्यते । खंडस्मृतिर्धारणा । इंद्रियाणांविषयेभ्यउपसंहारःप्रत्याहारः । आसनपदेनवीरासनपद्मासनादिग्रहः ॥ [५३३।११] यथोक्तमिति । तंत्रसारचतुर्थाध्यायेउक्तमित्यर्थः। अप्रयत्नात्समाधिश्चदर्शनंचिरयानयेतिपूर्वशेषः ॥ [५३३।१२] तेनेति । उभयत्रैवकारसंबंधेनेत्यर्थः ॥ [५३३।१४] गतार्थत्वादिति । द्वितीयाध्यायांतिमपादद्वयेनेत्यर्थः ॥ [५३३।१५] प्रकृतेति । अखंडचैतन्यरूपविषयकबंधनिवर्तकज्ञानरूपावांतरप्रयोजनाखंडब्रह्मतापत्तिरूपपरमप्रयोजनविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ [५३३।१६] केषांचिदिति । प्रदानवदेवेत्यादीनामनुबंधादिभ्यइत्यादीनांतन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधःफलमित्यादीनामित्यर्थः॥केषांचित्सूत्राणामिति ।

जिज्ञासादिसूत्राणामित्यर्थः ॥ [५३३।१७] एतत्पादाधिकरणेषुपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीःसंग्रहेणाह ॥ [५३३।१८] पृथग्दृष्टिरित्यादिनेति । अत्रैवंविवेकः । सर्ववेदांतप्रत्ययं पृथग्दृष्टिःपूर्वपक्षस्ययुक्तिः । सुज्ञेयत्वंसिद्धांतस्य। उपसंहारोर्थाभेदात् अशक्यत्वं विधिक्रिया । नवाप्रकरणभेदात् अनिर्णीतिर्माहात्म्यं । प्राप्तेश्चसमंजसंअनिर्णीतिर्माहात्म्यं । सर्वाभेदादन्यत्रेमे अनिर्णीतिः माहात्म्यं । आनंदादयः समुच्चयःअल्पशक्तित्वं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिःविशेषदर्शनं यथायोग्यफलं। इतरेत्वर्थसामान्यात् कार्यलोपःभवः । आध्यानाय नानोक्तिःफलसाम्यं । आत्मगृहीतिःआशुता विशेषः । अन्वयादितिचेत् विभ्रमःगुणाधिक्यं। कार्याख्यानादपूर्वंअपाकृतिःप्रधानता । समानएवंचाभेदात् लिंगंयथाशक्तिक्रिया नवाविशेषात् अनवस्था संधिः । संभृतिद्युव्याप्ती अविशेषिता प्रमाणबलं । पुरुषविद्यायामपि अप्रयोजनताआनतिः । हानौतूपायनअतिप्रसंगःकारणं। छंदतःअदूरसंश्रयःकार्यवैशेष्यं। अनियमः सर्वेषां विशिष्टकारणं स्वभावः । यावदधिकारं चेष्टा वस्तुदूषणं। इयदामननात्दृष्टवैरूप्यंप्रतिक्रियाविरोधः । चकारात्प्राणोवासर्वेभ्योभूयानितिश्रुतिर्गृह्यते। व्यतिहारःउन्नतिःप्रतिसंधिः। सैवहिसत्यादयःअनुक्तिःअनूनता कामादितरत्रअप्रयत्नत्वं संस्कारपाटवं। तन्निर्धारणार्थनियमःदृढबंधःस्वेच्छानियतिः।प्रदानवदेव पराभवःवस्तुवैभवं।लिंगभूयस्त्वात्पुंसांम्यंविशेषोक्तिः। पूर्वविकल्पःप्राप्तसंत्यागःअमानत्वं। विद्यैवतु कारणानिर्णयःप्राधान्यं । श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च भ्रमःप्रीतिः । अनुबंधादिभ्यः विशेषदर्शिताआगमः । प्रज्ञांतरपृथक्त्ववत्आलापःसुस्थिरत्वं । नसामान्यादपि गुणसाम्यंकृतप्राप्तिः । परेणचशब्दस्यपृथग्दृशिःअनादिगुणविस्तरः । एकआत्मनःशरीरेभावात्अगम्यवर्त्म साधनोत्तमता । अंगावबद्धास्तु संधानं नानादृष्टिः । भूम्नः

क्रतुवत्इष्टंफलं शिष्टिः । नानाशब्दादिभेदात्अकल्पनाअनूनता । विकल्पोविशिष्टफलत्वात्शुद्धवैरूप्यंअविघ्नत्वं ।काम्यास्तु यथाकामं अंगत्वं अविरोधः । चकारादनियतांगत्वं । अंगेषुयथाश्रयभावःअविशेषदृष्टिःगुणवैशेष्यं । नवातत्सहभावश्रुतेःक्रियाआगमः ॥ ७ ॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं ॥ [५३३।१९] ध्यानोपासनेति । ध्यानरूपोपासनार्थिभिरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ अध्ययनश्रवणमननैरिति । गुरूच्चारणानूच्चारणेनस्वाधीनोच्चारणक्षमतयावर्णराशिग्रहणमध्ययनं । उपदेशबलेनोत्पन्नवाक्यार्थज्ञानंश्रवणं । मननंतुज्ञातेर्थेयुक्त्यनुसंधानं तैरित्यर्थः । ननुसमानकर्तृकयोःपूर्वकालइतिसूत्रेणएककर्तृकयोःक्रिययोर्मध्येपूर्वकालीनक्रियावाचिधातोःक्त्वाप्रत्ययेसमासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यबितिल्यबादेशेविज्ञायेतिरूपमितिवाच्यं । तत्रविज्ञानकर्तापुरुषःभवेदित्यत्रचोपासनंकर्त्रित्यतःपुरुषकर्तृकक्रियांतरानिर्देशात्कथंविज्ञायेतिप्रयोगइत्यतआह ॥ [५३३।२१] अवस्थितस्येत्यध्याहारादिति ॥ [५३३।२३] परेत्युक्तमिति । ध्यानरूपापराचेत्यत्रध्यानरूपेत्येववाच्येपरापश्चात्तनीत्यप्यर्थमभिप्रेत्यांगांगिभावोक्त्यातद्विवृतमित्यर्थः ॥ [५३३।२४] यथाश्रुतइति । सर्ववेदांतप्रत्ययमितिसूत्रेयोज्यं ॥ विशेषणेनेति । यथाशक्तीतिविशेषणेनेत्यर्थः । यथायोगमित्यस्यव्याख्यायथाशक्त्येवेति ॥ [५३३।२६] चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिरिति । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनांसर्वाधिकारिसाधारण्यादित्युक्तयुक्त्याज्ञानविध्यर्थेतत्रतत्रोक्तार्थवादादिरूपयुक्तिभिश्चेत्यर्थः ॥ संशयेति । अस्यसूत्रस्योत्तराधिकरणस्येवब्रह्मासाधारण्यपक्षेप्रागुक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसंगतत्वापातादित्यर्थः सिद्धांतार्थश्चासंगतश्चप्राप्नोतीत्यतआह ॥ नचसर्वेषामिति । चोद्योत्तरत्वेनव्याख्यातमेववाक्यंपूर्वोक्तार्थविवृतिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ [५३४।१] यद्वेति ॥ एषोर्थइति । यथाश्रुत

इत्यादिनाकृतचोद्यनिवर्तकत्वेनयस्मात्सम्यगित्यादिनोक्तार्थः । तदेवसंग्रहेणव्यनक्ति ॥ [५३४।२] **यस्मादेवमिति** ॥ **इदमिति** । तत्राखिलस्यविज्ञप्तिरित्यादिवाक्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यमवतारयितुंचोदयति ॥ [५३४।३] **उपासनायोग्यतेत्यादि** । तावतेत्यस्यार्थः यथाशक्तिज्ञानमात्रेणेति । तावतेतिवाक्येनोक्तचोद्यनिराकृतेरस्फुटत्वादाह ॥ [५३४।६] **अयमभिसंधिरिति** ॥ [५३४।७] **वक्ष्यमाणत्वादि**ति । नवाप्रकरणभेदादित्यादावितिभावः । शंकते ॥ **सत्यमित्यादिना** । प्रागुक्ताश्रुतिस्तूत्तमाधिकारिविषया । सर्वाधिकारिकत्वपक्षेतुसापियथाशक्तीतिव्याख्येयेत्याह ॥ [५३४।९] **ततइति** । सर्वज्ञानस्यसर्वेषामनुपयोगाच्छाखांतरेअन्यथात्वशंकानुदयाच्चेत्यर्थः । श्रुतिःसर्वैश्चवेदैरितिश्रुतिः । कथमनेनसर्ववेदज्ञत्वलाभइत्यतआह ॥ [५३४।१०] **वेदेनविनेति** ॥ [५३४।११] **ध्यानस्यापीति** । ध्यायतामित्यपिज्ञेयमित्यर्थः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । स्तुतेरिवध्यानस्यापितुष्टिहेतुत्वात्तत्रैकस्याभावेनअन्यस्यापितथात्वावश्यंभावादितिभावः ॥ **नियमनिषेधइति** । महत्त्वस्यपरंपारंविदित्वैवस्तुतिध्यानेकुर्वतांहरिस्तुष्टोभवतीत्ययंनियमएवनिषिध्यते । कस्यापिसर्ववेदज्ञानपूर्वकंस्तुतिध्यानेनस्तःइतिवास्तवकथनपरत्वांगीकारइत्यर्थः । अन्यथाब्रह्मणस्सर्ववेदज्ञानपूर्वकंस्तुतिध्यानेकुर्वतःफलाभावप्रसंगादितिभावः । योग्यंसंभवः । तमनतिक्रम्येत्यर्थे यथाऽसादृश्येइत्यनेनाव्ययीभावसमासेनभिन्नपदमितिमत्वाशंकते ॥ [५३४।१२] **यथायोग्येतिकथमिति** । नपुंसकत्वेनेतिअव्ययीभावश्चेतिसूत्रेणनपुंसकत्वविधानादितिभावः ॥ [५३४।१३] **समासोयमिति** । यथायोग्यमखिलज्ञतायथायोग्याखिलज्ञतेतिविशेषणंविशेष्येणबहुलमितिविशेषणसमासेसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुपोलुकिस्वमोर्नपुंसकादित्यमादेशस्यस्थान्यभावेनाभावेयथायोग्याखिलज्ञतेतिभवतीतिभावः ॥ तथै

वेतीति । यथाशब्दोत्राध्याहार्यइतिभावः ॥ **नन्वत्रेति** । पुराणवाक्यइत्यर्थः ॥ [५३४।१५] **वाक्यस्येति** । उदाहृतपुराणवाक्यस्ये
त्यर्थः । असंगतत्वंव्यनक्ति ॥ **सर्वज्ञानेति** । महत्वस्येत्यादिश्लोकेननिराकृतेइत्यर्थः ॥ [५३४।१६] **प्रागिति** । पूर्वश्लोकइत्यर्थः ।
सूत्रशेषमवतारयति ॥ [५३४।१७] **कुतइति** । कुतोमानाज्ज्ञायतइत्यर्थः ॥ **विशेषनिष्ठमिति** । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिचो
दनानांज्ञानविध्यर्थंतत्रतत्रश्रुतार्थवादानांचसमीपेकाण्वैरेवंकाठकैरेवमित्यधिकारिविशेषाश्रवणेपितेचोदनादयोयस्यांशाखा
यांसंतितत्तच्छाखिनामेवतेचोदनादयइत्येवंविशेषनिष्ठं । नतुसर्वाधिकारिसाधारणमित्यर्थः । हेतुनेत्युक्तंसर्वपरिज्ञानहे
तुत्वंव्यनक्ति ॥ [५३४।२१] **अध्ययनस्येति** । गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनस्यस्वोच्चारणक्षमतयाऽक्षरराशिग्रहणद्वारास्वर्गादिक
मदृष्टंफलंउतवेदार्थज्ञानमितिसंदेहेदृष्टेसंभवत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थज्ञानमेवफलमित्यथातोधर्मजिज्ञासेतिपूर्वतंत्रीयाद्याधिक
रणेनिर्णीतत्वादत्राप्याद्याधिकरणेब्रह्मज्ञानायवेदांतवाक्यविचारःकर्तव्यइत्युक्त्याअर्थज्ञानपर्यंतत्वस्यप्राप्तत्वाच्चेतिभावः ॥
[५३४।२२] **तथैवेति** । स्वस्ययोध्यायःशाखारूपाक्षरराशिःसोध्येतव्यइतिव्याख्येयमित्यर्थः । शाखाभेदोह्यशक्तिजइतिस्मृत्यनुरो
धादाह ॥ [५३४।२३] **शाखाभेदस्येति** । **श्रुत्यनंतरमिति** । सूत्रइतियोज्यं ॥ [५३४।२४] **तत्कथमत्रेति** । अनुव्याख्यानेस्मृतेःपूर्वमु
क्तिःपश्चाच्छ्रुतेरुक्तिरिति । विपर्ययःकथमित्यर्थः ॥ **आकांक्षेति** । शाखाभेदप्रसिध्यास्वाध्ययनविधेरपितत्तच्छाखा
परत्वसंभवेपिकथंसर्ववेदाध्ययनपरत्वमित्याकांक्षायांहीतिस्मृतिःसूत्रेसूचिता । आचार्यकृतव्याख्यानंतुस्मृतौकृत्स्नशब्दस्ता
वदस्तितदनुरोधाच्छ्रुतिरपितथैवव्याख्येयेत्युपोद्घातप्रक्रिययाकृतमित्यर्थः । ननुसर्ववेदापरिज्ञानेक्वचिदन्यथोक्तिशंकाप्रतिबं

धःस्यादित्यतआह ॥ **श्रुतिस्मृतीति** । प्राभाकरमतमनूद्यनिराह ॥ [५३४।२५] **आहेति** । प्राभाकरइतियोज्यं ॥ [५३४।२६] **अध्यापनेति** ।
अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेतिश्रवणात्तत्प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ **नियोज्येति** । प्रेरणीयपुरुषरहितत्वादित्यर्थः ॥ **वि
[५३५।१] श्वजिदादाविति** । चतुर्थस्यतृतीयपादेफलाश्रुतेः । कर्ममात्रंप्रतीयतेनह्यशब्दंप्रतीयतइतिपंचमाधिकरणेविश्वजितायजेते
त्यादिषुफलाश्रवणेनस्वर्गकामादिरूपनियोज्यहीनत्वादागमकार्यताबोधनेनवाक्यस्यपरिपूर्णतयाध्याहारानपेक्षणाच्चपुरुषप्रवृ
त्त्ययोगेनविध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवमादीतिप्राप्तेनियोज्याभावेअनुष्ठानापर्यवसानात्तत्पर्यवसानार्थंस्वर्गकामादिरूपोविनियो
ज्योध्याहारेणकल्पनीयइत्युक्तंतद्वदित्यर्थः । वैषम्यमाह ॥ **अध्यापनेति** । विश्वजिदादावनन्यलभ्यविधिबोधितापूर्वशब्दि
तविनियोगबलान्नियोज्यकल्पनायाःसंभवेपिइहअध्ययनेनविनाध्यापनायोगादन्यलभ्याध्ययनानुवादेनविधित्वाभावान्ननि
योज्यकल्पनंयुक्तमित्यर्थः । अध्यापयीतेत्यादावपिस्वर्गकामादिपदाश्रवणाच्छंकते ॥ **नचेति** ॥ [५३५।२] **आचार्यकरणकामस्ये
ति** । (स्वस्याचार्यत्वंकर्तुकामस्येत्यर्थः) । आचार्यत्वसंपत्तिकामस्येत्यर्थः । सोपिनश्रूयतइत्यतस्तद्बोधकंशब्दंपूर्ववाक्यस्थंदर्श
यति ॥ [५३५।२] **अष्टवर्षमिति** । आत्मनेपदेत्यलुक्समासेनैकंपदं । तावताकथमुक्तनियोज्यलाभइत्यतआह ॥ [५३५।३] **संमाननेति** । आ
द्यस्यतृतीयपादेअनुदात्तङितआत्मनेपदमितिआत्मनेपदप्रकरणेसंमाननेतिसूत्रे संमाननंपूजनं। उत्संजनंउत्क्षेपणं । आचार्यक
रणंस्वस्याचार्यत्वंयथाभवतितथासंपादनं । ज्ञानंवस्तुनिश्चयः । भृतिर्वेतनं । विगणनंऋणादेर्निर्यातनं । व्ययोधर्मादिषुवि
नियोगः । संमाननादौसतिनीञ्प्रापणइत्यस्मादात्मनेपदंभवतीतिविधानात्स्वस्याचार्यत्वसिद्ध्ये अष्टवर्षंब्राह्मणंस्वसमीपंन

परिमळ० यतीतिवाक्यार्थसंपत्त्याकामनाभावेतत्करणायोगेनाचार्यकरणकामस्यलाभइतिभावः । तावताध्ययनविधौतल्लाभः कथमित्यत अ.३पा.३
॥४३॥ आह ॥ **तमध्यापयीतेति** । अध्यापनेनाध्ययनलाभंप्रागध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धावित्युक्तंव्यनक्ति ॥ **नहीति** । इति
शब्दोहेतौ । इतिकृत्वास्वसिद्धयेअध्यापनसिद्धयेअध्ययनरूपपराक्षेपरूपेणोपादानेनोपादानाख्यप्रमाणेनेत्यर्थः । तन्मतेहिश्रु अधि. १
तिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपप्रमाणषट्कमिवोपादानाख्यंसप्तमंप्रमाणमंगीकृतमितिउपादानेनेत्युक्तं । संगतमितीति
शब्दस्येत्याहेतिपूर्वेणान्वयः । जीविकार्थत्वाज्जीवनोपायत्वादित्यर्थः ॥ **त्रीणीति** । यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रति
ग्रहरूपषट्कर्ममध्येयाजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपत्रीणिकर्माणिजीवनहेतुरित्यर्थः । षण्णांतुकर्मणांमध्येत्रीणिकर्माणिजीविका । या
जनाध्यापनेचैवविशिष्टाच्चप्रतिग्रहइतिवचनादित्यर्थः । अस्तुततः किमित्यतआह ॥ **अध्ययनस्यचेति** । योनधीत्यद्विजोवे
दानन्यत्रकुरुतेश्रमं । सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयइत्यध्ययनस्याकरणेनिंदाश्रवणादित्यर्थः । ततोपिकिमित्यतआ
ह ॥ **नचनित्यमनित्येनेति** । जीवननिमित्तकत्वादनित्येनेत्युक्तं । प्रयुज्यतेअनुष्ठाप्यतइत्यर्थः । नित्यस्यविपक्षेदंडभयेनै
वानुष्ठातव्यत्वेनान्यप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **चरितार्थत्वइति** । अध्यापनविधेरितियोज्यं ॥ **अध्ययनादीति** । अध्य
यनसंध्यावंदनाग्निकार्यादिविधिरित्यर्थः ॥ **कथंचिदिति** । लौकिकप्ररोचनविपक्षदंडादिनेत्यर्थः ॥ **इत्येतदिति** । पूर्वो ॥४१२॥
दाहृतसूत्रशेषमित्यर्थः । तच्छब्दपरामृष्टमाह ॥ **यतइति** । सर्वज्ञानहेतुरितिकुतइत्यतआह ॥ **अन्यथेति** । यथायोगमि
मित्यस्यार्थोयथाशक्तीति ॥ **प्रत्येकमिति** । क्रियापदत्रयेणापीत्यर्थः । ननुशृणोतेः परस्मैपदत्वात् शृण्वंतीतिवाच्येकथंश्र

ण्वतइत्युक्तिः । नचसमोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यइत्यात्मनेपदमपिविहितमस्तीतिवाच्यं । समित्युपसर्गपरस्यैवतत्
नकेवलस्यअतआह ॥ [५३५।१४] आत्मनेपदइति । आत्मनेपदविषयेसमाधानमुक्तं । समयपादीयाद्याधिकरणांत्यभा
गेस्वनाशार्थंचकोयतेदित्येतद्व्याख्यावसरेचंद्रादयस्तुमन्यंतेसर्वस्मादुभयंपदमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । कुर्वतइत्यत्रकर्माऽऽहश्र
णादिकमिति ॥ [५३५।२१] वक्ष्यतीति । प्रदानवदेवतदुक्तमित्याद्यधिकरणइतिभावः ॥ [५३५।२३] यथोक्तमिति । द्वितीयगीतातात्पर्ये ।
[५३५।२६] समुच्चयेति । ज्ञानकर्मणीसमप्राधान्येनसमुच्चित्यमोक्षंप्रतिहेतूइतिवादिनांमतेपूर्वकालीनत्वादिनाज्ञानादिविलक्षणफलहेतु
त्वंकर्मणांयथातथेत्यर्थः । ननुज्ञानहेतुतयासर्ववेदविषयश्रवणमननयोरत्रप्रकृतत्वात्कथंतत्रानंदहेतुश्रवणादेरत्रप्रमाणीकरण
मित्यतआह ॥ [५३६।२] समाचारकथनंचेति । ननुमुक्तावानंदएवनास्तिविशेषानंदःकुतइत्यतआह ॥ विशेषानंदंतु[५३६।३]वक्ष्यामइति ।
चतुर्थस्यद्वितीयपादेपराभिप्रेतमोक्षस्वरूपनिरासावसरेमुक्तावानंदसत्वंतद्विशेषंचज्ञानपादेतारतम्योक्तिप्रस्तावेवक्ष्यामइत्यर्थः ।
[५३६।४] आध्यात्मिकशक्तिसंपन्नेनेति । अधिकात्मापरमात्मातत्संबंधिज्ञानध्यानादिकमाध्यात्मिकंतत्रसामर्थ्ययुक्तेनेत्यर्थः ।
(महावाक्यार्थप्रमादरहितेनेत्यर्थइत्येके) बाह्यार्थप्रावण्यरहितेनेत्यर्थइत्येके । सूक्ष्मालौकिकार्थविषयकेंद्रियशक्तियुक्तेनेत्यर्थ
इत्यन्ये ॥ [५३६।५] अन्योन्येति ॥ सतिश्रवणादौगुरुलाभःलब्धेचतस्मिन्श्रवणादीत्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मसूत्रा
दिकमिति । ब्रह्मसूत्रपदैश्चापिहेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिगीतोक्तेः । आदिपदेनसर्वज्ञप्रणीतःव्याख्यानग्रहः ॥ [५३६।६] वेदा
दीति । वेदपुराणादिकं ॥ [५३६।१२] नाकोमौद्गल्यइति । मुद्गलगोत्रजः नाकोनाममुनिःस्वाध्यायप्रवचनंपरमंतपइतिव

क्तीत्यर्थः । आदिपदेनस्वाध्यायप्रवचनाभ्यांनप्रमदितव्यमित्यादिश्रुतिः । यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यतीत्यादिना
तस्मान्मेप्रियकृत्तमइत्यंतगीतास्मृत्यादिः । तथाभगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताभयमित्यादिद्वितीयस्कंधादिस्थवाक्यंगृह्यते ॥ गुणेत्वन्यायकल्पनमिति । विप्रतिपत्तौविकल्पःस्यादसमत्वाद्गुणेत्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादितिनवमाध्यायतृतीयपादीयजैमिनिसूत्रांशोक्तन्यायेनेत्यर्थः । तत्रहिगुणप्रधानयोर्द्वयोःस्वारस्यासंभवेसति
अन्यतरास्वारस्येवश्यंभाविनिकस्येतिविचारेगुणभूतएवान्यायशब्दितमस्वारस्यकल्पनमित्युक्तं । तत्रशाबरभाष्यादौप्रदर्शितमुदाहरणं अथाग्नीषोमीयपशावेकपाशके अदितिःपाशान्प्रमुमोक्त्वितिपठितमंत्रेप्रधानप्रातिपदिकपाशेत्यस्याप्रधानभूतबहुवचनस्वारस्यमनुरुध्यअग्नीषोमीयपशुप्रकरणादुद्धारेणान्यत्रपशुगणस्थलेबहुपाशयुक्तेनिवेशोनकल्प्यः । किंतुबहुवचनस्यैवपाशावयवबहुत्वाद्यभिप्रायेणास्वारस्यमुपेत्याग्नीषोमीयपशुप्रकरणएवादितिःपाशानितिमंत्रस्यनिवेशःकल्पनीयइति ।
तथाचेहश्रवणादेःप्रधानत्वात्गुरोस्तदंगत्वेनाप्रधानत्वादमुख्यगुरुमुपादायापिप्रधानंश्रवणादिकार्यमित्यर्थः ॥ **यादृशतादृशमिति** । अमुख्यगुरुमुखीयमित्यर्थः । अशक्यमपिकुतोनक्रियतामित्यतआह ॥ [५३६।१४] **नह्याकाशरोमंथनमिति**।
आकाशविषयकचर्वणंभक्षणमितियावत् । पशुजातीनांहिपूर्वभक्षणेनउदरप्रविष्टतृणानांपुनर्दंतपर्यंतंकानिचिदानीयसम्यग्दंतैःखादित्वातेषांपुनरुदरप्रवेशकरणंस्वभावः । तत्रतेषांचर्वितचर्वणंयदस्तितद्रोमंथनमित्युच्यते ॥ **वेदादिश्रव** ॥४१३॥
[५३६।१७] **णइति** । निर्णेतव्यग्रंथश्रवणइत्यर्थः ॥ **तदितरेति** । निर्णीतग्रंथेत्यर्थः । संशयानितिबहुवचनार्थमाह ॥ [५३६।२२] **संशयाज्ञान**

विपर्ययानिति ॥ [५३६।२३] **श्रवणादिफलमिति**। अज्ञाननिरसनंश्रवणफलंअन्यन्मननफलमितिज्ञेयं॥ [५३६।२५] **अपिचावितरेतरयोग**
इति। अभ्यासप्रवचनयोरन्योन्यसमुच्चयइत्यर्थः । रथगतौचक्रद्वयमिवान्योन्यसाहाय्येनैककार्यनिष्पादकत्वरूपमितरेतरयोगंदर्शयति ॥ **श्रुतेति** । अभिनवोत्प्रेक्षाऽपूर्वनिश्चयः । श्रवणफलमज्ञानादिनिवृत्तिरूपं। सत्पदकृत्यंवक्तुमाह ॥ [५३६।२६] **प्राभाणि**
कतयेति । अजहदितिवक्तव्येकथमहापयन्निितिणिजंतप्रयोगइत्यतआह ॥ [५३७।२] **स्वार्थेकोणिजिति** । स्खलनेनप्रत्यवेयादितिप्राकृतचोद्यंनिराह ॥ [५३७।३] **सतिसिद्धांतेति** ॥ **वक्ष्यामइति** । सिद्धांतस्वरूपनिरूपणंएतद्विरोधियत्सर्वंतमसंधायकेवलमित्यत्रेतिभावः ॥ [५३७।५] **परापरेति** । परोभगवद्विषयः । अपरोजगद्विषयः । परसिद्धांततास्फोरणायाह ॥ [५३७।६] **सकलजग**
दिति । कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनेनफलितमाह ॥ **वाचनिकइति** । तद्यनक्ति ॥ **साक्षादिति** ॥ [५३७।७] **जन्मादिसूत्रइ**
ति । जिज्ञासासूत्रोक्तब्रह्मशब्दोक्तनिर्दोषगुणपूर्णतोपपादकत्वादस्यसूत्रस्यजन्मादिसूत्रेभिहितोयमर्थइत्युक्तं । स्वसत्तादौपरानपेक्षत्वस्यादोषत्वरूपत्वेनादोषत्वसिध्यर्थत्वाभावात्प्रकृतोपयोगितयाव्याचष्टे ॥ **स्वतंत्रत्वमिति** ॥ [५३७।८] **प्रकृतीति** ।
चित्प्रकृतीत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । स्वतंत्रत्वादिप्रमेयमित्यर्थः ॥ [५३७।९] **असंभवस्त्विति** । द्वितीयस्यतृतीयपादेअसंभवस्तुसतोनुपपत्तेरितिसूत्रेअसतःसदजायतेतिश्रुतेःसच्छब्दितंब्रह्मापिपराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमदितिप्राप्तेसतोब्रह्मणःअसंभवस्तुअसंभवएव संभवःउत्पत्तिःपराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यभावएव । सतइतिहेतुगर्भंविशेषणं । स्वतंत्रत्वादितिसत्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टमितिभारतोक्तेःअसतोनिस्स्वरूपस्यकारणत्त्वानुपपत्तेश्चेत्युक्त्यास्वातंत्र्यस्यतत्राभिधानादित्यर्थः।

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यइत्यत्रचतमसिलीनइत्यादिश्रुतेःब्रह्मणोपिदेहत्यागरूपलयोस्तीतिप्राप्ते । आत्मानलीयतेलयस्याश्रवणात् । लीनत्वश्रुतेरपिहितत्वपरत्वात् । नित्योनित्यानामित्यादिश्रुतिभ्योनित्यत्वाच्चेत्युक्तेरितिभमावः । पृथगुपदेशात् । अत एवचोपमासूर्यकादिवदित्यादौस्पष्टंभेदउक्तएवेतिभावः ॥ **प्रधानप्रमेयोपयोगितयेति** । निर्दोषत्वगुणपूर्णत्वरूपब्रह्मपदोक्तं यत्प्रमेयंतदुपपादकंचयज्जगज्जन्मादिहेतुत्वंतदुपयोगितया तत्रस्वातंत्र्यादेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ [५३७।१०] **स्वर्गतेति** । तत्सत्वेऽन केश्वरापातेनादोषत्वाद्यसिद्धेरितिभावः । आदिपदेनअप्राकृतविग्रहवत्त्वादिग्रहः ॥ [५३७।१८] **इत्येतदपिविवृतमिति** । सर्व शब्दोसंकुचितवृत्तिरितिविवृतमित्यर्थः । तेननपौनरुक्त्यमितिभावः ॥ **किमर्थमिति** । मुक्तानांपरमात्मनोभेदश्चांगी कार्यइत्यनुषंगः ॥ **प्रयोजनंवक्तुमिति** । पूर्वाभेदेदोषवत्वमित्यत्रवक्तुमुपयुक्तार्थमाहेत्यर्थः ॥ [५३७।२१] **समर्थितमिति** । प्रकृत्य धिकरणेशून्यवादिनिरासप्रस्तावादावितिभावः । द्वंद्वपक्षेप्युपपत्तिमाह ॥ [५३७।२३] **विप्रतिषिद्धंचेति** । द्वितीयाध्यायांत्यपादेसूत्र मिदं । अद्रव्यवाचिनांविरुद्धार्थानांद्वंद्वएकवद्भवतीतितस्यार्थः । तथाचशीतोष्णमित्यादाविवैकवचनंसाध्वितिभावः ॥ **पूर्व** [५३७।२४] **न्यायेनेति** । नहिभिन्नमित्यत्रोक्तन्यायेनहिप्रागत्यंतभिन्नंपश्चाद्भिन्नाभिन्नंगच्छत्क्वचिद्दृष्टमितिप्रागपिभेदाभेदावुपेयाविदि त्यर्थः । इतिद्विविधपरसिद्धांतोक्तिः ॥७॥ [५३८।१] **यथोक्तमिति** । अत्रैवपादेसूत्रकृतोक्तमित्यर्थः । तदाह ॥ **कामादितरत्रेति** । कामादित्यधिकरणेरमायाजीवानामिवजन्मनेत्युक्तेः समनाचेतिचतुर्थद्वितीयाधिकरणेलयाभावस्योक्तेःनिर्दोषत्वंसिद्धमिति भावः । सूत्रार्थस्तंत्रदीपिकादौव्यक्तः ॥ [५३८।३] **अस्यैवेति** । अस्यैवचोपपत्तेरूष्मेति समनाचेत्यधिकरणगुणसूत्रेभगवताकिं

चित्साम्यस्यैवोष्मपदोपेतश्रुत्युक्तदिशोपपत्तेरितितत्ररमायाःभगवताकिंचित्साम्यस्यतदितरापेक्षयात्वाधिक्यस्यचश्रुत्यर्थपर्या
लोचनयासिद्धेरितिभावः ॥ एतच्चोक्तमिति । तारतम्यंचोक्तमत्रैवपादेसूत्रकृता । सूत्रमाह ॥ इयदिति ॥ भगवदुपास
कानांछंदोगश्रुत्युक्तमुख्यप्राणावधित्वमेव प्राणोवावसर्वेभ्योभूयानित्यामननादित्यर्थः ॥ ग्रोह्यमिति । तस्यापिनाभावउ
पलब्धेरित्यादौसमर्थनादितिभावः ॥ तत्रतत्रप्रदर्शितमेवेति । जन्मादिसूत्रेखल्वभिहितोयमर्थइत्यनेनासंभवस्त्वित्यादि
सूत्राणामुदाहरणेनचप्रदर्शितमित्यर्थः ॥ अविद्यामिति । विद्याशब्दितसम्यग्ज्ञानविरोधिज्ञानमित्यर्थः ॥ तद्व्यन
क्ति ॥ उक्तेति ॥ वक्ष्यतइति । इत्येवश्रुतयइत्याद्युत्तरग्रंथइतिभावः । परेषांव्याख्यानंकर्मपरत्वव्याख्यानमित्यर्थः । व
क्ष्यामइति । अंधंतमःप्रविशंतियेविद्यामुपासतइतिश्रुतिविरोधाच्चनान्यथोपासनंभवेदित्युत्तरत्रात्रैवपादेपराभिमतमुक्तिहे
तुखंडनप्रस्तावेवक्ष्यामइत्यर्थः ॥ प्रकारेति । अशेषगुणपूर्णत्वादिप्रकारावधारणमित्यर्थः ॥ धर्मीति । विष्णवादिध
र्म्यवधारणमित्यर्थः ॥ व्यत्यासमपीति । उक्तधर्मधर्मिणांव्यत्यासमित्यर्थः । नकेवलंप्रामाणिकत्वप्रदर्शनमित्यपेरर्थः । वा
रयतिमूलकर्तेतियोज्यं ॥ बहुवचनेति । स्मृतिपदगतेतियोज्यं ॥ त्रिविधेति । कर्मदेवब्रह्ममीमांसाभेदेनेतिभावः । उक्तं
द्वितीयेगीतातात्पर्येब्राह्मीदैवीचकार्मिकीति ॥ उक्तमर्थोयमिति । मांविधत्तेभिधत्तेमामित्यादेर्महातात्पर्यविषयार्थइत्ये
के । पर्यवसितार्थइत्यन्ये ॥ अन्यत्रपठितमिति । जन्माद्यधिकरणभाष्यादावितिभावः । यद्वोक्तरूपपरापरत्वेश्रुत्या
दिकंबृहद्भाष्यऋग्भाष्यादिग्रंथेषुतत्रपठितमित्यर्थः । यद्वेश्वरादिप्रत्यक्षमेतमर्थंप्रकाशयतीतिकथंज्ञेयमित्यतउक्तं ॥ एतदर्थे

श्रुत्यादिकमन्यत्रेति ॥ **ईर्त्याद्यागमइति** । तत्वनिर्णयोक्तागमइत्यर्थः ॥ **असदिति** । असच्छास्त्राधिगमनंव्यसनादा
त्मविक्रयः । व्रात्यतात्मार्थपंचत्वमेकैकमुपपातकमितिस्मृतौ । असच्छास्त्राधिगमनंशुष्कतर्कावलंबनं । मौल्येनाध्यापनंब्रह्म
न्नुपपातकसंज्ञितमितिपुराणेषुपरिगणनमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । सप्तमस्कंधतात्पर्येत्रयोदशाध्यायेनचोदासीनशास्त्राणिन
निषिद्धानिवाभ्यसेदित्याद्युदाहृतानीत्यर्थः । निदिध्यासनस्यैवब्रह्मदर्शनसाधनत्वेश्रौतवाक्येश्रवणादेःपूर्वमुक्तिःकुतइत्यत
आह ॥ **तत्सिद्ध्यइति** । उपोद्घातप्रक्रिययात्रदुक्तिरितिभावः । एतेननिदिध्यासनंप्रधानमन्यत्तदंगमितिसूचितं । तद्विवृ
तंन्यायामृतेतृतीयपरिच्छेदे । तत्सिद्ध्यइत्युक्तमर्थंतन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यःप्रतिबंधःफलमितिसूत्रभाष्यदिशान
चेत्यादिनाविवरितुमाह ॥ **अवितथमिति** ॥ **चतुर्थइति** । चतुर्थाद्यपादे नप्रतीकेनहिसइतिसूत्रेनिराकरिष्यमाणत्वा
दित्यर्थः ॥ **फलोपकार्यंगेति** । द्विविधमंगंसाधनस्वरूपनिष्पत्तौ सहकारिभूतंनिष्पन्नेचसाधनेतस्यफलजननेकार्येसहकारि
भूतंचेति । तत्रद्वितीयंफलोपकार्यंगमित्युच्यतइतिज्ञेयं । तथात्वंतयोर्व्यनक्ति ॥ **असंभावनेति** ॥ **क्वापीति** । क्वचि
दपिशब्देऽनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ **दशमस्त्वमिति** । कश्चित्कंचित्प्रतिवदतिदशमस्त्वमसीति । तत्रतस्यवाक्याद्दशमोहमिति
साक्षात्कारोजायते । अतःक्वाप्यदर्शनादित्ययुक्तमितिभावः ॥ **शब्दस्यापीति** । दशमस्त्वमितिशब्दस्यापिसतितस्मिन्दश
मोहमितिप्रत्यक्षं । अन्यथातुनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांकरणत्वस्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षब्रह्मेति** । साक्षादपरोक्षंब्रह्मेति
श्रुतिवदपरोक्षोधर्मइतिश्रुतेरभावादितिभावः ॥ **तद्धास्येति** । तत्ब्रह्मविजिज्ञौसाक्षात्कृतमासीत्हेत्यर्थः ॥ **नापाततइ**

ति । अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेःप्रागित्यर्थः ॥ **दशानांपूरणइति** । तस्यपूरणेडट्नांतादसंख्यादेर्मडितिपंचमद्वितीयपादेपूरणार्थे
मट्प्रत्ययविधानाद्दशानांपूरणइत्युक्तं ॥ **तथेति** । नापाततःप्रत्यक्षेणोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ **अपरोक्षविषयत्वमिति
चेदिति** । जीवचितोप्यपरोक्षत्वाद्दशमस्त्वमसीत्यादौअपरोक्षहेतुत्वंशब्दस्याप्रतिहतमेवेतिभावः ॥ **केषांचिदिति** । यो
गिनांस्वर्गादिस्थानांचेत्यर्थः ॥ **अपरोक्षज्ञानजन्मप्रसंगइति** । नचेष्टापत्तिः । प्रत्यक्षेणकरिणिदृष्टेचीत्कारेणानुमितइ
त्याद्युक्तिः परीक्षकाणांनस्यात् । प्रमाणेनप्रमाणाभ्यांप्रमाणैरितिसंप्लवइत्यादिन्यायवार्तिकाद्युक्तिः । सर्वजनसंमतान(खल्वि
ति)स्यादितिभावः ॥ **तथाप्यग्नाविति** । प्रत्यक्षावगतइत्यनुषंगः ॥ **प्रकृतेऽभावादिति** । प्रकारेअपरोक्षतयाज्ञायमाने
प्रयुक्तःशब्दोऽपरोक्षज्ञानंजनयतीत्य(स्यप्रकृ)स्यांगीकृतेब्रह्मात्मैक्यरूपप्रकारेअभावादित्यर्थःप्रकृतेवेदांतवाक्येअभावादितिवा
र्थः । तद्व्यनक्ति ॥ **नहीति** ॥ **एतेनेति** । अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थेअपरोक्षत्वस्याभावादितिकथनेनेत्यर्थः । हेतो
रसिध्यादिप्रसंगादितिभावः । द्वितीयानुमानंचप्रागुक्तंनिराह ॥ **यच्चापरोक्षत्वमित्यादीति** । अपरोक्षत्वंज्योतिष्टोमादि
वाक्यजन्यज्ञाननिष्ठं । तत्रोक्तादेवहेतोरितिप्रयोगसंभवादित्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । इत्यादेर्नहरिंविना । ज्ञानस्वभाव
तोपिस्यान्मुक्तिःकस्यापिहिक्वचिदित्यादिग्रंथतद्व्याख्यानयोर्जिज्ञासाधिकरणेनिरस्तत्वादित्यर्थः । ननुनिदिध्यासनंनाम(मनो
मयस्यवस्तुनोमनसा)वासनामयस्यमनसावलोकनं । तथाचभगवदधिष्ठानस्यमनसानवरतावलोकनेनमनसाकरणेनभगवतो
परोक्षमित्युक्तंस्यात् । तत्कथमुपपद्यतइतिशंकते ॥ **मनसइति** ॥ **इदमिति** । इदंब्रह्मआप्तव्यंज्ञातव्यमित्यर्थः । प्रागुदा

हृतश्रुतिगतिमाह॥[५४०।६]तद्वास्येति ॥ [५४०।६]स्मृतंयइति । तन्निर्धारणार्थनियमइत्यादौभाष्योक्ताश्रुत्वेतिस्मृतिः । शृणुयादितिस्मृति
स्तुआप्रायणात्तत्रापीतिसूत्रभाष्योक्ता ॥ [५४०।७]एतेनेति । ब्रह्मापरोक्षंधर्मस्तुनेतिवैषम्यस्यनिरस्तत्वेनधर्मादिविषयकज्योति
ष्टोमादिवाक्यस्यापिअपरोक्षहेतुत्वप्रसंगःसमाहितइत्यन्वयः । दशमस्त्वमसीतिवाक्यस्याप्यपरोक्षहेतुत्वंनेत्युपपादनेनचप्रागु
क्तंशब्दत्वादित्यनुमानंचसमाहितमित्यर्थः । व्यभिचाराभावादितिभावः ॥ [५४०।८]अतएवेति । शब्दस्यापरोक्षहेतुत्वाभावादेवेत्य
र्थः ॥ येत्विति । फलोपकार्यंगत्वंप्रागुपन्यस्तमतेएतन्मतेचाविशिष्टं तत्रफलमविद्याबर्हणं । अत्रत्वपरोक्षज्ञानमेवेतिभेदइ
तिज्ञेयः । सन्निपत्यांगत्वमेतन्मतइत्येके ॥ [५४०।११]किमंसांविति । शब्दइत्यर्थः ॥ [५४०।११]तांवतैवेति । परोक्षज्ञानजननेनैवेत्यर्थः ॥
[५४०।१२]इत्येषादिगिति । विस्तरस्तुन्यायामृते । विषममित्यनूद्यार्थमाह ॥ [५४०।१५]विषमंविपरीतमिति । वीत्युपसर्गोत्रज्ञाधात्वर्थमा
त्रपरोनतस्यविशेषकइत्याह ॥ ज्ञानमेवविज्ञानमिति । कुतएवमित्यतआह ॥ ततइति । विशब्दस्यविशेषार्थत्वेसम्य
गित्यनेनपुनरुक्तिःविषमपदेनविरोधः । विपरीतार्थत्वेचविषमपदेनपुनरुक्तिःसम्यक्पदेनविरोधश्चैवंव्याख्यानान्नास्तीत्यर्थः ।
पंचम्यंतत्वघटनायाह ॥ [५४०।१७]सम्यगित्यव्ययमिति ॥ [५४०।१९]अर्थवादोयमिति । यतोमिथ्याज्ञानात्दुःखप्राप्तिः अतस्तत्परि
त्यागः प्रशस्तःदुःखप्राप्तेरित्येवंरूपेणार्थवादइत्यर्थः । यदुक्तमित्यादिनाकृतचोद्यस्यकिमुत्तरमित्यतआह ॥ नबंधप्रध्वंसेति
॥ [५४०।२१]इत्यव्ययीभावेइति । यथाऽसादृश्यइतिसूत्रेणसादृश्यव्यतिरिक्तेर्थेवर्तमानोयथाशब्दःसमस्यतेससमासोव्ययीभाव
इत्यव्ययीभावसमासेसतिअव्ययीभावश्चेतिसूत्रेणयोव्ययीभावःसोव्ययंभवतीतिअव्ययसंज्ञकत्वादव्ययादाप्सुपइतिसूत्रेणाव्य

यात्परस्यटाप्रत्ययस्यलुग्भवतीतितृतीयाविभक्तेर्लुकिसतियथात्मशक्तीतिभाव्यमित्यर्थः ॥ इतियथेति । यथाषष्ठादौ परीक्षित्कृतानुवादवाक्येयथाशब्दोयथावत्कथितइतिसम्यक्त्वार्थःतथेत्यर्थः। भिन्नपदत्वेकेनान्वयइत्यतआह॥ श्रवणमित्या दिनाचेति । सम्यग्वाचित्वपक्षार्थमुक्त्वासादृश्यार्थत्वपक्षेव्याचष्टे ॥ यथाचश्रवणमित्यादि ॥तच्चेति। निदिध्यासनमित्य र्थः॥ अधिकमुच्यतेयदिति। कृत्वेत्याद्युत्तरार्थोक्तमाधिकमित्यर्थः॥ उक्तस्येति। असंशयेनतत्वस्यनिर्णयेब्रह्मदर्शनमित्यत्रो क्तस्येत्यर्थः॥ व्यवतिष्ठतइति । अधिकारिभेदेनव्यवस्थितोभवतीत्यर्थः ॥७॥ ३।३।१ ॥७॥ उपसंहारोर्थाभेदात्॥ उक्त न्यायादिति । तत्राखिलस्यविज्ञप्तिःसम्यग्ब्रह्मणएवहीत्यादिग्रंथेनसर्वपरिज्ञानोक्तन्यायादित्यर्थः । इत्यादीनामिति। मंद मध्योत्तमाधिकारिभेदेनाल्पानल्पाल्पतमगुणोपसंहारव्यवस्थापराणांप्राप्तेश्चसमंजसंसर्वाभेदादन्यत्रमेत्येवमादीनामनेकेषांता त्पर्यमुक्तमित्यर्थः । अधिकरणशरीराणितुन्यायमुक्तावल्यांसंक्षेपभाष्यव्याख्यानेचव्यक्तानि ॥ तन्निर्धारणार्थनियमइत्या दीनामिति। असंशयेनतत्वस्यनिर्णयेब्रह्मदर्शनमित्यनेनतन्निर्धारणेतिसूत्रतात्पर्यमुक्तं। आदिपदगृहीतानांप्रदानवदेवेत्येवमा दीनांगुरुनियमोक्तिपराणांतात्पर्यंतुमतिश्रुतिध्यानकालविशेषंगुरुरुत्तमइत्यादिनोक्तं । कामादितरत्रतत्रचेतिसूत्रतात्पर्यंनिर्दोष त्वंरमायाइत्यनेनोक्तं । इयदामननादित्यादितात्पर्यंतुब्रह्मासरस्वतीत्यादिनोक्तमित्यादिध्येयं ॥ ७ ॥ ३ ॥ ३ ॥ २ ॥ ७ ॥ अनुबंधादिभ्यः। सांख्ययोगौपरावपीतिप्रमाणत्वेनोपात्तयोगशास्त्रोक्तयमनियमाद्यंगापेक्षयात्रोच्यमानंभक्त्यादिकमन्यदि तिभ्रमंनिरस्यन्सूत्रगमनिकांतावदाह ॥ योगशास्त्रइत्यादिना । यद्वायमादेरंगत्वप्रत्याख्यानेपूर्वपक्षिणोंगत्वप्रसंजकंकि

मित्यतआह । योगशास्त्रइति । मूलेविष्णौपराभक्तिरित्यादेरग्रेश्रवणात्भक्त्यादेरपिप्रत्याख्यानायाह ॥ **विष्णुभक्त्यादी ति** । कुतोभक्त्यादेर्यमशब्दार्थत्वमित्यतआह ॥ **देशकालइति** । पर्वताग्रादिदेशविशेषब्राह्ममुहूर्तादिकालविशेषशुचित्वा द्यवस्थाविशेषनियमंविनाक्रियमाणंयत्तद्धियमशब्दार्थः । भक्त्यादिकंतादृशंभवतीतिभवत्येवयमशब्दाभिधेयंभक्त्यादिक मित्यर्थः । तर्हितंत्रसारेअहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यापरिग्रहौयमइतियमशब्दार्थपरिगणनस्यकागतिरित्यतआह ॥ **अहिंसादी ति** । परिगणनंनामैतइतिविशिष्यकीर्तनं । कुतएषाकल्पनेत्यतउक्तार्थबोधकानियोगानुशासनानिप्रसिद्धानीत्याह ॥ **इतिहि योगानुशासनानीति** । एवंपरिकृत्यपूर्ववादीप्रत्याख्यातुंविकल्पयइति ॥ **तत्रयमानामिति** ॥ **विद्वेषिणामिति** । कं सचैद्यप्रभृतीनामित्यर्थः । व्यक्तमेतद्दशमस्कंधादौ सनित्यदोद्विग्नधियातमीश्वरंपिबन्नदन्वाविचरन्स्वपन्श्वसन् । ददर्शचक्रा युधमग्रतोच्युतमित्यादिना । द्वेषाच्चैद्यादयोनृपाइत्यादिनाच । भक्त्यादिविहीनध्यानस्यापरोक्षहेतुत्वरूपस्वाभिमतेर्थेर्थापत्तिंप्र माणयति ॥ **किंचेति** । यद्वानिदिध्यासनमपिनदृष्टिहेतुः । तेनविनापितत्सिद्धेरित्याह । किंचेति ॥ **एवंनियमेति** । य माःशौचंतपस्तुष्टिःस्वाध्यायोहरिपूजनं । नियमावीरपद्मेचस्वस्तिकाद्यानिचासनं । रेचकःपूरकश्चैवकुंभकश्चत्रिधास्मृतः । प्राणायामइत्यादितंत्रसारोक्तस्वरूपाणांनियमादीनामपिउक्तदिशाध्यानस्वरूपोत्पत्तौसाक्षात्काररूपफलोत्पत्तौवाक्रमात्प्रागु क्तदिशाव्यभिचारप्रमाणाभावाभ्यामंगत्वंनिरस्यमित्यर्थः ॥ **भक्त्यादिभ्यइतीति** । भक्तिशमदमादिभ्यइत्यर्थः । अनुबं

धस्तुभक्तिःस्यादितिस्मृतेरितिभावः ॥ **तत्रेति** । ध्यानस्वरूपोत्पत्त्यंगत्वतज्जन्यदृष्टिस्वरूपफलोपकार्यंगत्वपक्षयोर्मध्यइत्य र्थः । अंगीकृतःसूत्रकृतेत्यर्थः । ननुकथमाकांक्षादिति । आङ्पूर्वस्यकांक्षतेर्धातोर्गुमत्त्वेनहलंतत्वेनस्त्रियांक्तिनितिस्त्र्य धिकारेअप्रत्ययादितिपूर्वसूत्रप्रकृताप्रत्ययस्यगुरोश्चहलइतितृतीयाध्यायतृतीयपादीयसूत्रेणोक्त्याअप्रत्ययांतत्वेस्त्रीत्वादजा द्यतष्टावितिटापिआकांक्षायाइतिभाव्यमित्यतआह ॥ **आकांक्षादितिघञंतइति** । वाऽसरूपोस्त्रियामितिअसरूपप्र त्ययस्यविकलल्पेनबाधोक्तेः पक्षेघञ्प्राप्तिरस्त्येव । तथाचघञबंतःपुंसीतिपुंल्लिंगत्वादाकांक्षादितिसाध्वितिभावः ॥ **इति योज्यमिति** । (उपासनातत्फलज्ञानोभयांगत्वलाभायेत्यर्थः) । उभयांगत्वलाभायवाक्यभेदेनयोज्यमित्यर्थः । तद्व्य नक्ति ॥ **एतदुक्तमिति** । फलोत्पत्त्यंगत्वंचवक्ष्यामइतितावदित्युक्तं । साधुजनाभिप्रायेणद्वेषोपिनसंभाव्यतइत्याह ॥ **नचभगवतीति** ॥ **केषांचिदिति** । चैद्यादीनामाशयदोषोदुर्जीवादिसंगादितिध्येयं ॥ **द्वितीयपक्षमिति** । फलोपका र्यंगत्वपक्षमपीत्यर्थः । नन्वेतद्दोषवर्जितइत्यत्रपूर्वप्रकृतदोषमात्रपरामर्शेनहिंसानृतादिदोषराहित्यंनप्राप्तमित्यतआह ॥ **विष यसंगगर्दिपदानामिति** । नन्वेवंप्रागुक्तदिशायमशब्दाभिधेयस्यभक्त्यादेरभावस्यभारतवाक्येप्राप्तत्वेपिकथमेतद्दोषे तितत्परामर्शइत्यतआह ॥ **भक्त्याद्यभवस्येति** । तस्यनिरंतरानुचिंतनादिप्रतिबंधकत्वाद्दोषत्वमितिभावः ॥ **यमाना मिति** । भक्त्यादीनामित्यर्थः ॥ **युक्तिमपीति** । नकेवलंभारतवाक्यंयमाननुष्ठानस्यश्रेयःप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्तिरूप युक्तिमित्यपरेर्थः ॥ **असत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादिति** । द्वेषकृतध्यानासाधुत्वस्यद्वेषाद्यन्मुक्तिकथनमित्यादौवक्ष्यमाणत्वा

दित्यर्थः । तादृशध्यानमप्रयोजकमितिभावः ॥ [५४२१२]तथाचोक्तमिति । दशमस्कंधेश्रुतिगीतायां । जयजयजह्यजामजितदोष
गृहीतगुणामित्यत्रदोषैर्दुःखाद्यैरानंदाद्याजीवगुणागृहीतायथासेतितितात्पर्योक्तिः । तामजामविद्यांजहि (व्याघट्टयेत्यर्थः ।)
व्युदासयेत्यर्थः ॥ [५४२१३]प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति। विषयसंसर्गहिंसानृतादिदोषाःप्रत्यक्षेण भक्त्याद्यभावस्तत्कार्यरूपलिंगरूपा
नुमानेनेत्यर्थः ॥ प्रसुप्तेति । प्रसुप्राअव्यक्ताः ।तनवःअल्पाः । विच्छिन्नाःबहुशोव्यक्तत्वेपिसदाऽविद्यमानाः । उदाराःसदा
प्रकटभूताइत्यर्थः ॥ [५४२१४]आगमइति । चतुर्थस्कंधस्थवाक्यं । गर्भेबाल्येप्यपौष्कल्यादेकादशविधंतदा । लिंगंनदृश्यतेयूनःकु
ह्वांचंद्रमसोयथेत्येकोनत्रिंशेध्याये । अस्यार्थःअत्र नाहंममेत्ययंभावःपुरुषेव्यवधीयतइत्यादिनापूर्वप्रकृतमहंममेत्यादिज्ञानंस्व
हेतुभूतकामादिज्ञापकत्वाल्लिंगपदेनोच्यते । कामादिकंगपुरुषस्यचभेंबाल्येपिस्थितिदशायामपौष्कल्यात्तनुलिंगंअतोतदानदृ
श्यतेनव्यक्तीभवति । यूनोयौवनेस्थितंएकादशविधंज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमनोभेदेनैकादशभिरिंद्रियैर्विशेषेणधीयमानंव्यक्तीक्रिय
माणंलिंगंदृश्यते। तदापटुकरणैर्विषयसंबंधेरागाद्यौत्कट्यादहंममेत्यादिधीर्भवतीतिभावः। यथाचंद्रमसःगर्भेस्थितस्यसूर्यबिंबे
प्रविष्टस्यबाल्येप्रतिपद्दिनस्थितस्यलिंगंस्वरूपंबिंबं लिंगंस्वरूपमुद्दिष्टंलिंगंज्ञापकमेवचेत्युक्तेः। कुह्वाममावास्यायामपौष्कल्यान्नदृ
श्यते। अयूनःद्वितीयादितिथिस्थस्य यूनःअष्टम्यादितिथिस्थस्यचंद्रमसःलिंगमेकादशभिःकलाभिःक्रमाद्विशेषेणधीयमानंपूर्य
माणंसत्दृश्यतेतथेति। यूनइत्युक्तत्वात्एकादशेत्युक्तं ।एकद्वित्रिप्रभृतिभिःषोडशभिःकलाभिरित्यर्थः॥ [५४२१५]हिरण्यगर्भपदेति। ॥४१८॥
ऋजवोनामयेदेवायोग्याब्रह्मपदस्यतु । इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्विंशाध्यायोक्तस्मृतेरितिभावः ॥ [५४२१७]अन्यथामोक्षविलंबेति ।

नन्वेवंमुक्तिफलानियमइतिसूत्रेऽपरोक्षज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वेपिप्रारब्धकर्मप्रतिबंधसत्वेमोक्षोविलंब्यतइत्युक्तत्वात्तेषांचतद्भाव स्यब्रह्मणांशतकालात्तुपूर्वमारब्धसंक्षयः । ब्रह्मणइत्यादिनाचतुर्थाद्यपादेवक्ष्यमाणत्वात्प्रारब्धकर्मणैवमोक्षविलंबोस्त्विव तिचेन्न । कर्मणामुपमर्दसंभवादितिभावः ॥ [५४२।१०]उत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमिति । विशेषनिषेधविशेषविधिंगम यतीतिन्यायेनपरमोत्साहवर्जनमित्युक्त्याउत्साहमात्रमस्तीतिलाभादितिभावः ॥ [५४२।११]सर्वयमेति । विषयसंसर्गाभावादेरुपलक्ष णमित्यर्थः ॥ [५४२।१४]आदरःस्नेहइति । स्नेहस्यैवभक्तित्वादुक्तविवरणमेतदितिभावः । विष्णौपराभक्तिरित्युक्तत्वात्तद्विवरण लाभायाह ॥ [५४२।१६]वासुदेवेतुनिरतिशयइति । ध्यानादिकमित्यादिपदेनापरोक्षमोक्षयोर्ग्रहः । उक्तरूपादरःशुभार्थिनाकार्य इतिकुतइत्यतआह ॥ [५४२।१७]एतच्चोपपादयिष्यतइति । एतत्पादांतेभक्तिश्चैवहरावेवेत्यत्रेतिभावः । यद्वाउक्तरूपाभक्तिरेवध्या नादिशुभसाधनंनद्वेषादिः । परवादिभिरुक्तसाधना(नीवेत्य)निवेत्यनुपदमेवमहाप्रबंधेनोपपादयिष्यतइत्यर्थः ॥ सकृदिति । यज्ञकर्मणिहिव्रीहीन्प्रोक्षतीत्युक्तंप्रोक्षणादिकमदृष्टजनकंअंगंसकृदनुष्ठेयं । दृष्टफलमरणिमथनावघातादिकंयावत्फलोदयमसकृ दनुष्ठेयं । वाचंयच्छतीत्युक्तवाङ्नियमनमुष्टीकरणादिकंयावत्कर्मसमाप्त्यनुष्ठेयमित्यनेकविधमित्यर्थः ॥ ततोन्यत्रेतिपदद्वयस्या र्थांतरे ॥ [५४२।२०]ततोवर्गत्रयादिति । उत्तमसमाधमरूपवर्गत्रयादित्यर्थः । विपरीतेषुमिथ्याज्ञानिषुविष्णवादिद्वेषिषुवैपरीत्यंप्रती पाचरणं ॥ [५४२।२२]विचित्रोक्तिरिति । मोक्षध्यानापरोक्षरूपविचित्रफलोक्तिःस्थानभेदेनकृतेत्यर्थः । ज्ञानेनैवमोक्षसिद्धेःकिमने

नेत्युक्तं । मोक्षातिशयेचेति । ज्ञानस्यसंपूर्णमोक्षजननायफलोपकार्यंगमेतत्सर्वमित्यर्थः ॥ **अतएवेति** । त्रितयांगत्वादेवते नसंप्रोक्तगुणसंयुतः । उपासीतेत्यादिवाक्येउपासादृष्टिमुक्तिपदैःत्रितयसंकीर्तनमित्यर्थः ॥ [५४२।२४] **केनापिधर्मणेति** । परमंसाम्य मुपैतिममसाधर्म्यमागताइत्यादौसाम्योक्तिः ॥ बुद्ध्यर्थःपादवदित्युक्तन्यायेनबुद्ध्यारोहार्था नवस्तुतः । अन्यथापरमतइतिसूत्र विरोधइतिभावः । तेनेतितच्छब्देननदृष्टिपदोक्तज्ञानमात्रपरामर्शःकिंतुप्रागुक्तसर्वांगोपेतस्येत्याह ॥ [५४३।१] **तथाविधेनैवेति** । न न्वसमानकर्तृकत्वाद्दृष्ट्वामुक्तिर्जायतइतिकथमित्यतोमध्येशेषमाह ॥ **कर्माणिक्षपयतइति** । भोगेनप्रारब्धानितदन्यानिज्ञा नाग्निनानिरस्यतइत्यर्थः । भोगेनत्वितरेक्षयित्वाथसंपत्स्यतइत्युक्तेरितिभावः ॥ **पूर्वपक्षिणेति** । विषयेषुचसंसर्गादित्येतद वतारिकायामुक्तमित्यर्थः । **पुराणेसप्तस्कंधा**दिस्थवाक्येप्रागुदाहृते मुक्तिःकथ्यतइत्यर्थः ॥ [५४३।२] **वक्ष्यतीति** । उत्तरपादे स्मर्त व्योभगवान्नित्यमित्यर्थेनैवहिक्वचित् । द्वेषादिवगुणानाहपुराणेऋुद्धवाक्यवदित्यादाविर्तिभावः ॥ [५४३।३] **रामोरमणमिति** । भा वेघत्रंतइतिभावः । निरादयःक्रांताद्यर्थेपंचम्येतिस्मरणादाह ॥ [५४३।४] **तस्मान्निष्क्रांताइति** । स्तेनेभ्यःतस्करेभ्यइत्यर्थः । अस्मानितिवक्रादेरश्रवणादाह ॥ [५४३।६] **वायुंप्रतिविद्यादेवतायाइति** । व्यक्तमेतन्मंत्रार्थवर्णनमैतरेयभाष्येद्वितीयप्रघट्टके सप्तमेध्याये । इच्छार्थकसनोत्रतमःप्रवेशविषयेऽनुपपत्तेराह ॥ [५४३।८] **विविक्षुर्वैशनसंभावनाविषयइति** ॥ **आशंकायामि ति** । आशंकाहिसंभावनातद्विषयीभूतक्रियावचनात्स्वार्थेसन्प्रत्ययोभवति । अचेतनेषुइच्छाहीनेष्वित्यर्थः ॥ [५४३।९] **श्वामुमूर्ष तीति** । मरिष्यतीतिशंकाविषयोजायतइत्यर्थः । शुनश्चेतनत्वेपिमर्तुमिच्छाहीनत्वेनाचेतनत्वंज्ञेयं । नन्वत्रस्मृतौद्वेषिणस्त

मइतिनप्रतीयतइत्यतआह ॥ [५४३।१०] **निंदादिकमिति** । अत्रश्रुतोस्मदादिपदार्थःकइत्यतआह ॥ **नरहरिंप्रतीति** । सप्तमस्कंधेव्य क्तमेतत् ॥ [५४३।११] **स्थानादिति** । निंदास्थलादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । ३ । ३१ ॥ ७ ॥ ॐ **विद्यैवतुनिर्धारणात्** [५४३।१५] ॥ [५४३।१६] **उपास नास्वरूपावगमइति** । भक्त्यादिरूपयमशब्दितांगसहितमेवोपासनंफलजनकंनान्यदितितत्स्वरूपावगमेसतीत्यर्थः ॥ [५४३।२०] **पुरुषं विशेषादीति** । साधनानुष्ठानहीनस्यनेतिसाधनापरिपाककालेनेत्याद्यर्थःप्रतीयेतेत्यर्थः ॥ [५४३।२५] **तदितिपरामृशतीति** । सामान्येनपुंसकलिंगमितिभावःकेनेतिप्रश्नस्यप्रमाणसामान्यपरत्वव्याख्यानानुरोधेनाह ॥ [५४४।१] **दृष्टमवगतमिति** । नहिप्रत्यक्षे तिविशिष्योक्तिघटयति ॥ [५४४।३] **अनुमानादिकमिति** ॥ [५४४।४] **सुखदुःखेतदभावौवेति** । सुखदुःखाभावयोरुक्तिर्दृष्टांततयोपयु ज्यते ॥ [५४४।७] **तदभावएवेति** । प्रागुक्तरूप(मोक्षाभा)स्याभावएवेत्यर्थः । सुखदुःखाभावाभावएवसुखदुःखेएवेत्यर्थइत्येके ॥ **बाधकेति** । मोक्षाभावग्राहिप्रमाणरूपबाधकेत्यर्थः ॥ [५४४।१०] **परेषामिति** । मोक्षद्रष्टृमहत्तमपुरुषादन्येषामित्यर्थः ॥ [५४४।११] **अत्रष ष्ठ्याभवितव्यमिति** । पुरुषेणेत्यादौपुरुषस्येत्यादिरूपेणभाव्यं । कृत्प्रत्यययोगेकर्तरिकर्मणिषष्ठीभवतीतिद्वितीयस्यतृतीय पादेकृद्योगेषष्ठीविधानादिहचदृष्टिरितिक्तिन्प्रत्ययस्यकृदतिङितिकृत्संज्ञकत्वात्पुरुषस्यकर्तृत्वादित्यर्थः । ननुतत्सूत्रेपूर्वोक्तात् षष्ठीशेषइतिसूत्रात्शेषइत्यनुवर्तते । तेनकर्त्रादिकारकव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबंधरूपशेषविवक्षायामेवकृद्योगेषष्ठीविहि ता । पुरुषस्यकर्तृकारकतयाशेषत्वाभावात्षष्ठीनभवतीतितटस्थचोद्यमनूद्यनिराह ॥ **शेषविवक्षायामिति** ॥ निवृत्तत्वा

परिमळ० दिति । शेषइतिनिवृत्तमितिवृत्त्यादावुक्तेरितिभावः । चार्वाकःशंकते ॥ [५४४।१४] एवंतर्हीति । ईक्षइतिउत्तमपुरुषैकवचनं ॥ [५४४।१७] कुतो अ.३पा.३
॥५१॥ महीयस्त्वमिति । अतिशयेनमहत्वंकुतइत्यर्थः ॥ [५४४।१८] तदुपर्युक्तेति । योगध्यानादिरूपधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥ [५४४।२४] यादृशतादृश अधि.२९
स्येति । अवयवपुष्ट्यादेःपरगतमोक्षाभावप्रत्यक्षीकरणहेतुत्वेमानाभावादित्यर्थः ॥ [५४४।२५] अतिप्रसक्तेरिति । तादृशस्थूलकाया
देरप्युक्तरूपमहत्त्वापत्तेरित्यर्थः ॥ [५४५।१०] विंध्येति । अगस्त्यस्यविंध्याद्रिवृद्धिस्तंभनं । मार्गनिरोद्धुंसततंभास्करस्याचलोत्तमः ।
निर्देशंपालयंस्तस्यविंध्यःशैलोनवर्धतइत्यरण्यकांडेद्वादशसर्गे । मुनेर्विंध्यस्थगनसमुद्रयानाद्यारण्यपर्वण्यगस्त्योपाख्यानेव्य
क्तं । महैश्वर्येषुचेतिबहुव्रीहिः । प्राकाश्यंनामाणिमाद्यैश्वर्यप्रभेदः । उक्तंहिएकादशस्कंधेपंचदशाध्याये । अणिमामहिमामूर्ते
र्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः । प्राकाश्यंश्रुतदृष्टेषुइत्यादि । तथाचपरगतमोक्षप्रत्यक्षंतेषांयुक्तमित्यर्थः । इत्येतत्कुतोनिरस्तमित्यतए
तेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [५४५।१७] दोषदर्शनेनेति ॥ [५४६।१] हेत्वंतरेणेति । विप्रलंभपूर्वकत्वरूपप्रागुक्तहेत्वपेक्षयावृथात्वरूपहेत्वंतरेणेत्यर्थः ।
वृथावाचाचेत्यन्वयमुपेत्याह ॥ हेतुसमुच्चयेचशब्दइति । विप्रलंभरूपहेतुनावृथात्वहेतोर्वक्ष्यमाणानर्थत्वहेतुनाचसमुच्चय हेतु
इत्यर्थः ॥ [५४६।२] भाविप्रधानइति । वृथावाक्त्वेनेत्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ [५४६।६] प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरिति । बोधकबोध्ययोरित्यर्थः ।
गुरुशिष्ययोरितियावत् ॥ अर्थेति । अर्थकामयोर्लाभानुपलंभादित्यर्थः ॥ [५४६।८] विनेयानांचेति । शिष्याणामित्यर्थः । सा ॥४२०॥
ध्यनिर्देशरूपतांव्यनक्ति ॥ [५४६।९] एवमिति । हेतुगर्भतामुपेत्याह ॥ [५४६।१०] अदृष्टेति ॥ [५४६।१२] छान्दसोक्तेरिति । वैदिकानामुक्ते

रित्यर्थः ॥ [५४६।१३]**निश्शेषितेति** । शेषोपियथानास्तितथाकृतेत्यर्थः ॥ [५४६।१५]**तथापीति** । प्रयोजनादिहीनत्वेपीत्यर्थः । याथार्थ्यमेव
प्रामाण्यंनप्रयोजनवत्त्वमितिस्वीकारादित्यर्थः ॥ [५४६।१६]**परेषामपीति** । शिष्याणामपीत्यर्थः ॥ [५४६।१७]**उक्तश्चायमर्थइति** । प्रयो
जनवत्त्वमपिवाक्यप्रामाण्यप्रयोजकमित्येषोर्थःनप्रयोजनवत्त्वादित्यत्रयुक्तिपादे याथार्थ्यमेवमानत्वमपिवाक्यंप्रयोजकं ।
मानत्वमेतीत्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्तइत्यर्थः ॥ [५४६।१८]**अपिशब्दोगर्हायामिति** । द्वयोरसाम्यादाप्तत्वसंशयोगर्हितोऽयुक्तइत्य
र्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । स्वपरजीवनेत्यर्थोलक्षणमित्यर्थः ॥ [५४७।३]**तत्रतत्रोदाहृतानीति** । बंधान्मोक्षंततएवाभिवांच्छेत् ।
तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोतिसर्वः । मोक्षएवपरानंदःसंसारेपरिवर्ततां । मुमुक्षुभिःकर्मपाशादित्यादीनीतिभावः ॥ [५४७।४]**प्रागुक्तत्वादि
ति** । नविलक्षणत्वादित्युक्तिपादीयानुव्याख्यानसुधयोरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ [५४७।१३]**अनेनैवन्यायेनेति** । प्रत्यक्षप्रतिबंद्याफलसंवा
दादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ [५४७।१५]**एतेनेति** । फलसंवादकथनेनेत्यर्थः ॥ **प्रवृत्तिरिति** । श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यर्थः ॥ [५४७।१६]**प्रागेवेति** ।
प्रत्यक्षस्यैवमानत्वमितिकेनावसीयतइत्यादिनाअभ्युपगमेपीत्येतत्सूत्रानुव्याख्यानसुधयोस्तथाआगमानुगृहीतानुमानमित्या
दिनातर्काप्रतिष्ठानादित्येतदनुव्याख्यानादौचेत्यर्थः । एवंस्वमतेप्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेणमोक्षास्तित्वमुपपाद्यतार्किकोक्तंमोक्षा
स्तित्वसाधकानुमानमनूद्यनिराह ॥ **अपरइति** ॥ **अत्यंतमिति** । तदुच्छेदस्यैवमुक्तित्वमितिभावः ॥ [५४७।१८]**तैरपीति** । ता
र्किकैरपीतिभावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । ज्ञानपादेअनादियोग्यतांचैवकलिवाणीश्वरावधिं । कोनिवारयितुंशक्तइ

त्यादिनाअनादियोग्यतोक्तिप्रकरणेचोष्कूयतेविशइंद्रोमनुष्यानित्यादिवाक्योदाहरणेनसमर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ [५४७।१९] **फलमूलयोरिति** । फलंकार्येद्व्यणुकादौरूपाद्युत्पादः । मूलमदृष्टंतेजस्संयोगादितयोरभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । चतुर्थेतत्रमोक्षस्वरूपंत्वित्यादिनाशून्यवादाद्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेनेत्येके । ज्ञानपादेत्रिविधजीवसमर्थनेनेत्यन्ये ॥ [५४७।२५] **गणेषुजातिव्यतिरिक्तेति** । जातिव्यतिरिक्तधर्मस्यौपाधिकत्वादुपाधेश्चद्रव्यगुणाद्यनतिरेकात् । गुणेषुचद्रव्यगुणाद्यन्यतमस्याप्यभावादितिभावः । मोक्षसाधकमनुमानांतरंशंकते ॥ [५४७।२६] **आत्मेति** । ध्वस्तसामान्यगुणवत्त्वेनार्थांतरतावारणायसाध्येविशेषपदं । घटादावव्यभिचारायहेतौसत्यंतं । ईश्वरात्मन्यव्यभिचारायकार्येत्युक्तिः । कालादावव्यभिचारायविशेषपदं । आकाशेतदाशब्दमात्रस्यनाशात्साध्यानुगमोदृष्टांतइतिभावः ॥ [५४८।२] **असिद्धेश्चेति** । ईश्वरात्मनीत्यनुषंगः ॥ **स्वयमेवोररीकृतत्वेनेति** ॥ संसार्येकस्वभावाएवकेचिदात्मानइत्युदयनोक्तेरितिभावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति** । उत्क्रांतिनयेजीवाणुत्वस्यसाधनादितिभावः ॥ [५४८।३] **असिद्धिप्रसंगादिति** । आत्मत्वेगुणवत्त्वाभावेनहेतोरभावादितिभावः ॥ [५४८।४] **पूर्वानुमानेति** । जातित्वारूपहेत्वंतरोक्तावपिपूर्वानुमानेयोदोषोसिध्यादिरुक्तस्तत्परिहारस्याप्राप्तेरित्यर्थः । ईशानीशात्मगतात्मत्वपक्षीकारेईशस्यनित्यससारिणांध्वस्ताशेषगुणवत्त्वाभावेनांशेबाधइतिभावः । अस्त्वेवमस्मिन्हेतौकोदोषइत्यत आह ॥ **घटत्वादाविति** । यद्वाईश्वरात्मत्वपक्षीकारेबाधासिद्धी । (सर्वजी)जीवात्मत्वपक्षीकारेतुसंसार्येकस्वभावत्वेनांगीकृतजीवांतरांशेबाधः । आत्मत्वसामान्यस्यपक्षत्वेतुतस्यवैशेषिकनयोक्तदिशाजातित्वाभावेनासिद्धेरितिपूर्वानुमानोक्तबाधादिदोषपरिहारादित्यर्थः । व्यभिचारंचाह ॥ **घटत्वादाविति** । यद्वापूर्वानुमानेदुःखसंततिपक्षानुमानेयःप्रतिज्ञार्थविकल्पेनदोषउक्तस्तस्यापरिहारादित्यर्थः । तथाहि । ध्वस्ताशेषेत्यादिप्रतिज्ञार्थःकोविवक्षितः । सर्वेविशेषगुणानश्यंतीतिउतनिश्शेषतयेति । अथविशेषगुणांतरोत्पादराहित्येन । नाद्यः । सिद्धसाधनात् । नद्वितीयः । निरवयवत्वात् । नतृतीयः । सर्वमुक्त्यौक्तेरपाकरणेनसंसारिस्वभावात्मनांपरेणाप्यंगीकृतत्वेनचात्मत्वस्यविशेषगुणांतरोत्पादसमानाधिकरणतयाबाधात् । (अ)सर्वमुक्तिपक्षेगगनेशब्दांतरोत्पादसंभवाच्चेति ॥ [५४८।५] **समर्थितत्वादिति** । वैशेषिकनयेकारणस्यगुणाःसर्वेभवेयुःकार्यगाअपीत्यादिनेतिभावः । तथाचाद्यक्षणेपिगुणसत्वात् घ(टत्वादा)टादावनैकांत्यमेवेतिज्ञेयं । एतद्दोषपरिहाराय विशिष्टंहेतुमाशंकते ॥ [५४८।६] **विभुकार्येति** । विभुत्वेसतिकार्यविशेषगुणवत्यद्द्रव्यंतद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुद्रव्यवृत्तिजातित्वादित्युक्त्यैवानैकांत्यनिरासादितिभावः । मोक्षासिद्धिरूपमर्थांतरत्वंव्यनक्ति ॥ [५४८।७] **अशेषेति** । चतुर्थेवैशेषिकाभिमतमोक्षनिरासप्रस्तावेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **देवदत्ताधर्मेति** । देवदत्तस्ययोधर्मस्तत्समानकालीनंयद्देवदत्तगतंवस्तुतत्त्वानधिकरणंयोदुःखध्वंसःतदधिकरणमित्यर्थः । देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणत्वरूपविशिष्टव्यतिरेकश्च दृष्टांतगतेयज्ञदत्तीयदुःखध्वंसेदेवदत्तगतत्वाभावेनदेवदत्तीयदुःखध्वंसेतुदेवदत्तगतत्वाभावस्यबाधात् । देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावमादायज्ञेयइतिमोक्षसिद्धिरितिभावः॥ [५४८।८] **अर्थांतरतेति** । सुखानुभवस्यैवमोक्षत्वेनवक्ष्यमाण

त्वात्त्वदुक्तस्याधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसाधिकरणत्वस्यमोक्षत्वाभावादितिभावः। मोक्षसत्वसमर्थनेनचार्वाकनिरासः ॥७॥
॥ [५४८।११] प्राहुरितिसंबंधइति। प्राहुरितिपूर्वमतानुवादस्थमिहाप्यन्वेतीतिभावः। ननुतैःसम्यग्दर्शनमपिमुक्तिसाधनतयाभिमतं।
तत्कुतोनानूदितमित्यतआह॥[५४८।१२] सम्यग्दर्शनमिति॥ [५४८।१४] कथंचिदिति।मोक्षस्वरूपसाधनत्वंज्ञानस्यमोक्षगतातिशयरूपफलहे
तुत्वंकर्मणइत्येवंरूपेणेत्यर्थः॥ [५४८।१५] जिनदर्शिनामिति। जिनंसाक्षात्कुर्वतामित्यर्थः। अनुमानाद्यवगतेत्यत्रजिनदर्शिवाक्यमादिप
दार्थः॥ [५४८।१७] साधनत्वादिति। तथाचसाधनज्ञापकविमतिरपिमोक्षसाधनविमतिरेवेतिनदोषइतिभावः॥ [५४८।१९] सिद्धांतिनाविव
क्षितमिति। स्वबिंबापरोक्षज्ञानमित्यर्थः॥ [५४८।२२] हेतुंवक्तुमिति। अतोनुमेत्यादिनावक्तुमित्यर्थः॥ [५४८।२३] निर्दोषानिति। अति
दूरस्थत्वातिसामीप्यादिदोषशून्यानित्यर्थः। बहुवचनलब्धविषयबाहुल्येनएकाक्षस्यसन्निकृष्टत्वधीनिरासायाह॥ जाता
विति। अक्षत्वस्यजातित्वंसदृशधर्मत्वमेवेतिज्ञेयं॥ [५४८।२४] प्रादिसमासोयमिति। कुगतिप्रादयइतिद्वितीयाध्यायद्वितीयपा
दीयसूत्रेणकुशब्दोगतिसंज्ञकशब्दाःप्रादयउपसर्गाश्चसमर्थेनसुबंतेनसमस्यंतइतिविधानात्। प्रतिशब्दस्यप्रादिषुपाठात्कुपुरुषः
दूरीकृतंसुपुरुषइतिवत्। प्रतिस्थितंचतत्अक्षंचेतिप्रादिसमासइत्यर्थः॥ नाव्ययीभावइति। प्रादेरव्ययत्वादव्ययंविभक्ती
त्यादिनाव्ययीभावसमासोनेत्यर्थः॥ तथासतीति। अक्षंप्रतिप्रत्यक्षमितिअव्ययीभावत्वेउपकुंभमित्यादाविवाव्ययी
भावस्याव्ययत्वेनाव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुकिप्राप्तेनाव्ययीभावादितिलुगपवादतया आदेशेसतिप्रत्यक्षस्यैवमानत्वमितिकेनाव

सीयतइतिसमयपादीयचार्वाकमतनिरासप्रस्तावादौकृतषष्ठीनिर्देशोनयुक्तःस्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षःकस्य चिद्धर्मोवस्तुत्वादितिजिज्ञासासूत्रानुभाष्यादौप्रथमादिर्नश्रूयेतेत्यपिज्ञेयं । नन्वनुमेतिसत्यपिपुनःशेषोक्तौकथंयोजनेत्यत आह ॥ [५४८।२६] यानुमाप्रसिद्धेति । अनुमानमूलाप्यनुमास्तिकथंप्रत्यक्षशब्दानुसारादित्युक्तमित्यतआह ॥ [५४९।१] अनुमा नमूलेति ॥ [५४९।३] उक्तंप्रागिति । प्रत्यक्षागममूलास्तुन्यायाःसर्वेभवंतिहि । न्यायाभासाअमूलाःस्युर्न्यायस्यान्य स्यतौपुनरित्येतत्पादीयादिभागानुव्याख्यानांत्यपादीयतट्टीकयोरुक्तमित्यर्थः ॥ इत्यपिग्राह्यमिति । आङर्थतये तिभावः ॥ कर्तर्येवनिष्पन्नोस्त्वागमशब्दइत्यतआह ॥ [५४९।३] गृहेति ॥ तृतीयस्यतृतीयपादेऋदोरप्इतिपूर्वसूत्रानुवृत्तस्याप् प्रत्ययस्यगृहादिभ्योधातुभ्यःकर्तृभिन्नेकर्मादिकारकेभावेचविधानेनग्रहोवरोदरोनिश्चयइतिवदागमइतिनिष्पत्तेरितिभावः । केवलप्रमाणेकथंघटनैतन्निरुक्तेरित्यतआह ॥ अनुप्रमाणेति । असावित्यनुवादघटनायाह ॥ [५४९।५] यःआगमःप्रसिद्धइति ॥ निर्वचनमात्रमिति । नतुप्रवृत्तिनिमित्तासाधारणधर्मरूपलक्षणमित्यर्थः ॥ [५४९।६] व्याघ्रपर्ण्यादिष्विवेति । व्याघ्रपर्ण्यश्वकर्ण पुनर्नवादिशब्दानांवृक्षविशेषादिषुरूढतयातत्रावयवार्थानुस्यूतेरभावादितिभावः ॥ [५४९।१] तथाचोक्तमिति । प्रकारांतरेणासिद्धि मानकत्वंउक्तंयुक्तिपादेयाथार्थ्यमेवमानत्वमित्यादिप्रकरणे नपरिच्छेदकार्येवप्रमाणमितिचप्रमाइत्यादिग्रंथव्याख्यानइत्यर्थः॥ अनुमानावगतेति । जिनवाक्यंप्रमाणंआप्तोक्तत्वादित्यनुमानावगतेत्यर्थः । आप्तत्वंचजिनस्यास्खलितवाक्त्वेनेतिभा वः । एतेनेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [५४९।१६] तथाहीत्यादिना ॥ आप्तत्वविषयमिति । जिनआप्तइतियज्जिनदर्शिनांवाक्यंतदित्यर्थः ।

तथेतिसम्यङ्गेत्यर्थः । अंधपरंपरापत्तेरितिभावः ॥ अनुमानमूलमिति । आप्तत्वविषयंवाक्यमित्यनुकर्षः ॥ नचैतदनुमानमिति । एतदनुमानंनचेत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ नचैतत्प्रकृतेस्तीति । जिनदर्शिवाक्यमूलभूते आप्तत्वसाधकास्खलितवाक्त्वाद्यनुमानेप्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकत्वंनेत्यर्थः।कथमित्यतोतएवेत्यादिनाबाधितविषयत्वादिनेतिवक्तुंजिनवाक्यंप्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्यनुमानंदूषयति ॥ आप्तवाक्यत्वादित्यस्यहीति । क्वचिदाप्तस्येत्येतद्विप्रलंभकाज्ञयोर्विशेषणं । विशेषणासिद्धिंव्यनक्ति ॥ तत्त्वंज्ञानादीति ॥ अतएवेति । धर्मादेरप्रत्यक्षत्वेनतद्घटितव्याप्त्यादेरसंभवादनुमानजन्यंनेत्यर्थः ॥ तद्वेषजमिति । दर्शनसाधनमित्यर्थः ॥ नञिवयुक्तन्यायेनेति ॥ नञ्युक्तमिवयुक्तंचपदमन्यस्मिन्सदृशाधिकरणेप्रतिपत्तिंगमयतीतिशाब्दिकैरुक्तन्यायेनेत्यर्थः । अब्राह्मणमानयेत्यादौतदन्यःशूद्रादिस्तत्सदृशएवानीयतइतिभावः ॥ तत्प्रागिति । समयपादेजैनसमयनिरासइतिभावः ॥ नन्वेतदिति । जीवादिविषयस्खलितवाक्त्वमित्येतदाप्तत्वादिनिरासपरेणातोनुमेतिपूर्वार्धेनैवसिद्धमित्यर्थः ॥ पुंस्त्वादिवदिति । पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगादितिवियत्पादीयजीव(तिकागति)विषयकसूत्रइत्यर्थः ॥ पूर्वेणेति । इतिमन्यतइत्यनेनसंबंधइत्यर्थः । आत्मव्यावृत्त्यर्थइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ यस्मादात्मेति ॥ निरतिशयमिति । नीरपानजात्क्षीरपानजंसुखमतिशयितमित्येतन्नस्यादित्यर्थः । शंकते ॥ सुखमभावइति ॥ अनादित्वाद्यापत्येति । अनंतत्वमादिपदार्थः ॥ इतिद्वितीयमिति । सर्वेप्यभावा

इतिप्राग्विकल्पितंद्वितीयपक्षमित्यर्थः । तदेत्यनुवादः । एवमित्यादिव्याख्या ॥ आद्येप्रागुक्तदोषापरिहारइति । यद्यपिघटादीनामनादित्वाद्यापत्त्येत्यादिनोक्तोयःप्रागभावात्मकत्वेऽनादित्वरूपदोषःप्रध्वंसात्यंताभावात्मकत्वेऽनंतत्वरूपोयश्चदोषःतस्यापरिहारइत्यर्थः ॥ सिद्धसाधनमिति । तृतीयपक्षेऽन्योन्याभावमादायेतिभावः ॥ नचेति । सुखादीनामित्यनुषंगः । स्वान्योन्याभावदुःखेत्यत्रस्वान्योन्याभावोयद्दुःखादितदन्योन्याभावइत्यर्थः ॥ एवंभूतंचेति । स्वान्योन्याभावाभावात्मकत्वरूपमित्यर्थः ॥ तथात्वादिति । स्वान्योन्याभावरूपसुखाद्यनात्मान्योन्याभावरूपत्वादित्यर्थः ॥ इतिवत्स्यादिति । पर्यायशब्दोक्तिःस्यान्नतुतत्स्वरूपकथनमित्यर्थः ॥ नेयङिति । प्रथमस्यचतुर्थपादेयूस्त्र्याख्यौनदीतिपूर्वसूत्रान्नदीत्यनुवृत्त्यइयङादेशोवङादेशस्थानभूतेकारोकारांतशब्दौनदीसंज्ञौनभवतः । स्त्रीशब्दस्तुनदीसंज्ञकोभवतीतिगम्यतेयथातथेत्यर्थः । भवतुशब्देअर्थशास्त्रेतुकथमित्यतआह ॥ वक्ष्यतेचैतदिति । असत्यंनोक्तमित्युक्तेसत्यमुक्तमितिप्रजाः । जानंत्युक्तंतुनोसत्यमित्युक्तेसत्यतामपीत्यादिनाचतुर्थाद्यपादेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ प्रागुक्तमिति । युक्तिपादेअसदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वादित्येतदनुव्याख्याने प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वंभावाभावत्वमत्रहीतिवाक्येन तथावैशेषिकनयेतथापिप्रथमंबुद्धेर्योनिषेधस्यगोचरः । सोभावोविधिबुद्धेस्तुगोचरःप्रथमंपरइतिवाक्येनोक्तमित्यर्थः । स्मारयतीत्युक्त्यापौनरुक्त्यंनेतिदर्शितं ॥ कृतव्याख्यानमिति । पूर्वतनवाक्यद्वयव्याख्यानेनेतिभावः । कर्मणिव्याप्तिभंगइत्यतआह ॥ कर्मणइति । हेतुत्वमपित्वित्यत्रमोक्षदत्वंनिराकरिष्यतइत्यर्थः । उक्तहेतोरसिद्धिंनिराह ॥ ज्ञानंत्विति । चेतनस्वभावश्चैतन्यं ॥

[५५१।२०]अनुपदमेवेति । उत्तरवाक्येदुःखिपदप्रयोगादितिभावः ॥ [५५१।२१]पक्षद्वयमिति । ज्ञानंसाक्षाद्वाप्रसादद्वारावेतिपक्षद्वयमित्यर्थः॥ आत्यंतिकेति । साक्षाद्वाप्रसादद्वारावेतियोज्यं । आत्मज्ञानमात्रस्यपक्षत्वेदृष्टांतासिद्धिरित्यतोवामुक्ता(त्मेश्वरात्म)त्मज्ञानयोर्भागासिद्धिरित्यतोवाह ॥ [५५१।२२]जैनेनापीति । नन्वात्मज्ञानत्वादित्येवास्तुहेतुःकिंदुःखीत्युक्त्येत्यतआह ॥ ईश्वरेति ॥ [५५२।१]द्वितीयहेतुरिति । अस्वातंत्र्यादित्युक्तहेतुःदुःखित्वादित्युक्तहेतुश्चेत्यर्थः । यद्वादुःखिज्ञानत्वादिरूपहेतुरित्यर्थः । तस्याचेतनत्वहेत्वपेक्षयाद्वितीयत्वात् ॥ सदेत्याद्युक्तमिति [५५२।६] । देहवानपीत्युक्तमित्यादिरादिपदार्थः । जैनोक्तज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वनिरासः ॥४॥ पूरणगुणेतिगुणेनसमासनिषेधादाह ॥ [५५२।१४]यद्वेति । कर्मपदेनात्रक्रियाजन्यमदृष्टमुच्यते ॥ [५५२।१७]विशिष्टंकर्मेति । इतरकर्मतोव्यावृत्तंकर्मनिवृत्तंकर्मेतियावत् । क्रियमाणंक्रियातोजायमानं ॥ अनेकत्वेति । तथाचतज्जन्यंकर्माप्यनेकमेववाच्यमितिभावः । एकमितिपक्षेबाधकंचाह ॥ [५५२।१८]एकत्वेचेति । अत्रपक्षेक्रियाणांकिंप्रत्येकंकर्मोत्पत्तिहेतुत्वमुतैकस्यअथसमुच्चिताशेषक्रियाणामितिकल्पान्हृदिकृत्वाक्रमेणनिराह ॥ जातस्यैवेति । अशेषदुःखविलयइत्यनुवादः । मोक्षस्येतिव्याख्या । तर्कमाह ॥ [५५२।२१]विपक्षेत्विति । उक्तसाध्यानंगीकारेत्वित्यर्थः ॥ द्वितीयइति । उतानेकानीतिपक्षइत्यर्थः । कुतोनेष्यतइत्यतआह ॥ [५५२।२५]जिनानामिति । उत्पन्नतत्वज्ञानानांजिनानांकेषांचिदल्पकालेपवर्गःकेषांचिदधिककालइत्यंगीकारेणइयतेतिनियमोनांगीक्रियतइत्यर्थः ॥ आभासोद्धारमिति । निश्चैतन्यानुमानस्याशेषेत्यादित्रिपाद्या

मुक्तानुमानस्यचेतियोज्यं । जैनोक्तस्यकर्मणोमुक्तिहेतुत्वनिरासः ॥ ७ ॥ [५५३।११] श्रुतेरिति । ज्ञानीप्रियतमोतोमेतंविद्वाने
वचामृतः । वृणुतेयंतेनलभ्यइतिजिज्ञासानयोक्तश्रुत्यादेरित्यर्थः ॥ साधितत्वादिति । प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवा
गमस्यहीतिजिज्ञासानयानुव्याख्यानादावितिभावः ॥ [५५३।१५] अनिजेति । अस्वाभाविकेत्यर्थः । देहापत्यादिषुजायमानस्वा
भाविकप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः। यद्वालक्ष्म्यादिष्वनादिसिद्धिनिजप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः ॥ [५५३।१२] अतिप्रसंगा
दिति । मणिमंत्रादिनादाहमकुर्वाणोवह्निर्दाहहेतुर्नस्यादित्यर्थः ॥ [५५३।१३] ज्ञानावरणादिकमिति । तन्मतेविपर्ययज्ञानादेःसम्य
ग्ज्ञानावरणत्वव्यवहारात्विपर्ययादिकंज्ञानावरणमितिज्ञेयं ॥ कारणमस्त्येवेति । आयुरादिकारणंदुष्कर्मास्त्येवेत्यर्थः ॥
[५५३।१६] ज्ञानविशेषस्येति । कायपरिमाणत्वादिनात्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । अतोनुमाकथंधर्ममित्यादिग्रंथइतिभावः ॥
[५५।१३७] पूर्ववदिति । ज्ञानविशेषस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥ [५५३।१८] भिन्नकाचार्येणेति । मार्गांतरवर्तिनेत्यर्थः । ननुहनस्तचेतितृतीयाध्याय
प्रथमपादीयसूत्रेहनहिंसागत्योरितिधातोःक्यप्प्रत्ययोनकारस्यतकारादेशश्चेतिविधानात् । तत्रचवदःसुपिक्यप्चेतिपूर्वस्मा
त्सुपीत्यनुवृत्तौसुबंतोपपदाभावात्कथंहत्येत्युक्तिरित्यतआह ॥ [५५३।२३] हनस्तचेत्यत्रेति । कथंतर्हिब्रह्महत्यागोहत्येत्यादौउपपद
श्रवणमित्यतस्तत्रापिब्रह्मादिशब्देउपपदेसतिहंतेर्नक्यबादिविधानंकिंतुकेवलस्यैव । तथाचब्रह्मणोहत्याब्रह्महत्येतिहत्यापदेन
षष्ठीसमासः । नोपपदमतिङित्यनेनसमासइत्यर्थः । एतेनवृत्त्यादौसुबनुवृत्त्याकृतंव्याख्यानंनादर्तव्यमित्युक्तंभवति । नचैव

परिमळ० व्याघातइत्यादौघञ्बाधेनक्यबेवस्यादितिशंक्यं । वासरूपोस्त्रियामितिअसरूपप्रत्ययेनेतिविकल्पेनबाधोक्तेरबाधपक्षेघञुपप अ.३पा.३
॥९६॥ त्तेर्द्वयमपिसमाहितं । कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणाद्वैवमादिषुघञ्निर्वाहइतिभावः । हिंसायामुक्तिहेतुत्ववादिनएवनसं अधि.२९
ति । येनएवंसत्प्रतिपक्षत्वमित्यतआह ॥ **संतिखल्विति** ॥ ७ ॥ जैननिरासः ॥ ७ ॥ **अन्योन्यंसमुच्चयइति** ।
द्वयमपिसहितंसदेवमुक्तिहेतुरितिद्योतनायचापिशब्दावित्यर्थः ॥ **इत्युक्तेति** । संसारबंधहानिःसमर्थपुरुषांतरप्रीतिनिबंध
नाबंधहानित्वात्इतिप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः । कथंचनेत्यस्यार्थांतरमाह ॥ **यद्वाशून्येति** । कथंचनेत्यस्यार्थांतरंवदन्नेवशंक
ते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । मिथ्यात्वमपिबंधस्यनप्रत्यक्षविरोधतइत्यादिनाजिज्ञासासूत्रेशून्यवादिनिरास
प्रस्तावेचेतिभावः ॥ **त्रिवृदिति** । औषधविशेषःनचदृष्टवैकल्यमत्रास्तीत्युक्तमेवशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति ॥ **नचधर्मेति** ॥
समर्थस्येति । कार्योत्पादनशक्तस्यक्षेपोविक्षेपोविलंबोनयुक्तइत्यर्थः ॥ **शून्यंविज्ञानादिकमिति** । आदिपदेनशून्य
भावनाग्रहः । शून्यवादिनिरासः ॥ ७ ॥ **द्वितैवेति** । भेदइत्यर्थः । द्वयोर्भावोद्वितेतिव्युत्पत्तेः ॥ **स्वार्थिकेति** । प्रज्ञादि
भ्यश्चेतिसूत्रेणस्वार्थेण्प्रत्ययेयस्येतिलोपादिवृद्ध्योर्द्वैतमितिसिद्धेरितिभावः ॥ **साधननियमेति** । विज्ञानाद्वैतवेदनविज्ञान
भावनेएवसाधनेमुक्तेर्नान्यदितिनियमार्थइत्यर्थः । विज्ञानवादिनइतिषष्ठीप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसंबंधार्थेत्युपेत्यफलितार्थ ॥४२९॥
माह ॥ **विज्ञानवादिनइतीत्यादिना** । मुक्तिहेतुत्वनिरासप्रस्तावेमोक्षनिरासोनयुक्तइत्यतआह ॥ **सामर्थ्यादिति** ।

प्रकरणबलादित्यर्थः । पूर्वंविज्ञानवादिनइत्येतन्मोक्षान्विततयाव्याख्यायसाधनान्विततयाव्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **पू
र्वोक्तमिति** । यदीदानींकथंनसइत्यादिनोक्तमित्यर्थः । क्वचिदित्यनुवादः । कालइतिव्याख्या । विज्ञानवादिनिरासः ॥ ७ ॥
विज्ञानादिशब्दार्थःसमयपादेव्यक्तः । उक्तमार्गेणेत्यनुवादःक्षणिकत्वेनेतिव्याख्या । मुच्यतइत्यत्रकर्माप्रतीतेराह ॥ **पुरुषइति** ।
क्षणभंगुरस्यकथंमोक्षइत्यर्थः ॥ **अकृताभ्यागमेति** । साधनानुष्ठातुःक्षणिकत्वेननाशात्अकृतसाधनस्यमोक्षःकर्तुःकृत
स्यपुण्यस्यनाशःक्षणिकत्वपक्षेसाधनाद्यनुष्ठानाद्ययोगमइत्यादयोदोषाइत्यर्थः ॥ ७ ॥ वैशेषिकसौत्रांतिकनिरासः ॥ ७ ॥ च भा
शब्दःसमुच्चयइत्युपेत्याह ॥ **एतस्मिंश्चार्थइति** । नापरेणेत्याद्याइत्यत्राद्यशब्देनतत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोतिसर्वः । यमेवैष यस्य प्रसादादि
वृणुतइत्यादेःसंग्रहः । द्वितीयेनतुबंधमोक्षौचपुरुषाद्यस्मात्सहरिरेकराडित्यादेर्ग्रहः । नियमादित्यनूद्यार्थमाह ॥ **साधनांतर
व्यवच्छेदेनेति** । अत्रार्थेप्रमाणतयाप्रागुक्तश्रुतिस्मृतिशेषौक्रमादुदाहरति ॥ **नापरेणेति** । तमित्यनुवादः । प्रसादमितिव्या
ख्या । विपरिणामेनमुक्तिपदस्यान्वयमाह ॥ **भवेन्मुक्तिरिति** ॥ **बलवद्बाधकेति** । नापरेणेत्याद्यन्यव्यवच्छेदरूपबाधकेने
त्यर्थः ॥ ७ ॥ सांख्यनिरासः ॥ ७ ॥ **साधर्म्यवैधर्म्यतत्वज्ञानमिति** । द्रव्यत्वादिसाधर्म्येणपृथिवीत्वादिवैधर्म्येणचपदा
र्थानांतत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वाद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसाधर्म्यवैधर्म्यरूपंयत्तत्वंतज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ **ईश्वरचोदनाभिव्यक्ता
दिति** । ईश्वरेच्छाकृतविधिवाक्यादिरूपवेदबोधितादित्यर्थः । इच्छाप्रसादइतिचानर्थांतरमितिभावः ॥ **स्पष्टंचेति** । उद

यनवाक्यमित्यर्थः । तुष्टेःप्रसादादित्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानंईश्वरेमनःसमाधानंतेनप्रसादोलभ्यते । तस्यतत्प्रीतिहेतुत्वादित्यर्थः । एवंयदुपास्तिमित्यत्रापिध्येयं ॥ [५५५।२५]प्रमाणादिषोडशपदार्थेति । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानरूपषोडशपदार्थेत्यर्थः ॥ [५५५।२६]तुशब्दकरणादिति । विशेषार्थकेनतेनएतेतुप्रमेयमन्यत्त्वेतज्ज्ञानोपयोगीतिसूचनादितिभावः ॥ [५५६।५]द्वितीयसूत्रइति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये(पूर्वपूर्वापा)तदंतरापायादपवर्गइतिसूत्रेव्याख्यातृभिःमोक्षस्येश्वरायत्तत्वोक्तिहेतुज्ञानस्येश्वरनिमित्तकत्वादित्याद्युक्त्यातथैवव्युत्पादनादित्यर्थः॥ [५५६।६]परंपरयेति । ज्ञानद्वारेत्यर्थः । तृतीयगीताभाष्योक्तस्मृतिमाह॥ [५५६।७]सर्वमिति । अपरोक्षेशदृष्टिस्तुमुक्तौकिंचिन्नमार्गेतेइतिपूर्वशेषः । सर्वसाधनंभवेत् । अपरोक्षदृशमंतराधायव्यवधानीकृत्येत्यर्थः । तमेवंविद्वानित्यादिश्रुतिस्मृतयःआद्यपदेनग्राह्याः । अपरोक्षदृक्पदेनश्रुत्यंतरबलात्तज्जन्यप्रसादएवाभिमतइतिभावः ॥ [५५६।९]विषमविपाकसमयानीति । विषमाःविपाकसमयाःफलोन्मुखत्वकालायेषांतानीत्यर्थः । तत्फलेतिभोगविशेषणं ॥ [५५६।११]वक्ष्यतीति । चतुर्थे ॥ [५५६।१२]मोक्षसाधनविषयैवेति । साधननिरूपणेमोक्षैकदेशचिंतापिपरंपरयासाधनचिंतैवेतिभावः ॥ संज्ञानमिति । भोगइत्यर्थः । आत्मनिजीवइतिभ्रमनिरासायापौनरुक्त्यायवाह ॥ [५५६।१८]आत्मन्याततगुणइति । इतिश्रुतिपुराणेत्युक्त्युपपत्तयेविवेकमाह ॥ आद्यमिति ॥ [५५६।१४]वक्ष्यमाणानीति । यथेधांसीत्यादीनीतिभावः । अन्यथेत्यनुवादः । फलेत्यादिव्याख्या ॥ [५५६।२१]सर्वेति । ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्यादित्यर्थः ॥ [५५६।२२]दर्शनविशेषणस्येति । दृष्टइतिविशेषणस्येत्यर्थः ॥ [५५६।२३]कुतएषाकल्पनेति ।

भोगेनकर्माणिक्षीयंतइतिश्रुत्यर्थइतिकल्पनेत्यर्थः ॥ उक्तार्थापत्त्येति ।अक्षीणकर्मणोमोक्षानुपपत्तेरित्यादिनोक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ [५५६।३६] अवधारणादिनेति । हृदयग्रंथिभेदनादिसहपाठःदृष्टिविशेषणंचादिपदार्थः ॥ [५५७।१] अन्यत्रेति । उपासनापादीयन्यायविवरणे । अनुबंधादिभ्यइत्यधिकरणेतथाभक्तिपादीयांतिमन्यायविवरणादौतत्रतत्रेत्यर्थः ॥ [५५७।२] योगेति । योगबलंसमाधिसामर्थ्यंप्राप्यआत्मनःबहूनिशरीराणिकुर्यादित्यर्थः । कुतएतत्कल्पनेत्यतआह ॥ [५५७।४] विशेषवचनबलेनेति । तस्याप्यारब्धकार्यस्यनविनाशोस्तिकुत्रचिदितिभाष्येकर्माणिक्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानिविद्यया । प्रारब्धानितुभोगेनक्षपयपन्स्वर्गतिंनयेदितिन्यायविवरणादौचोक्तवचनबलेनचतुर्थाद्यपादेतदधिगमेत्यधिकरणेभोगेनत्वितरेक्षपयित्वेतिसूत्रेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यद्वासर्वात्मनात्वभोगोहिप्रारब्धस्यैवकर्मणः । नब्रह्मदर्शिनोपिस्यादित्युत्तरपादीयानुव्याख्यानइतिभावः ॥ [५५७।६] उत्तरत्रेति । उत्तरपादे स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमोभवेदित्यत्रेतिभावः ॥ [५५७।७] अनुग्रहादिनेति । नामोच्चारणादिरादिपदार्थः । उक्तंहिषष्ठस्कंधे । स्तेनःसुरापोमित्रध्रुग्ब्रह्महागुरुतल्पगः । स्त्रीराजपितृ(गोहंताये)हंतारोयेचपातकिनोपरे ।सर्वेषामप्यघवतामिदमेवसुनिष्कृतं । नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिरिति ॥ [५५७।१०] हेतुत्वंनस्यादिति । आत्मनोवैशरीराणीतिप्रागुक्तवाक्येयोगविधेरभावादितिभावः ॥ अर्थवादादिकंफलमिति । आत्मनोवैशरीराणीत्याद्यर्थवादवाक्येश्रुतंफलमित्यर्थः ॥ समंप्रकृतेर्पीति । भिद्यतइत्यादिप्रागुक्तार्थवादश्रुतमपिफलंस्वीकार्यमेवेत्यर्थः । ननुदृष्टिमात्रेणाखिलकर्मक्षयांगीकारे नाभुक्तं

क्षीयतेकर्मेत्यादिवाक्यविरोधःस्यादित्यत्राह ॥ **नह्यत्रेति** । ज्ञानादखिलकर्मक्षयइत्यत्रेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । अतएवनाभुक्तंक्षीयतेकर्मेत्यादिनाइत्यनवकाशंचोद्यमित्यंतेनग्रंथेनोक्तमित्यर्थः । ननुअलौकिकोयंज्ञानादेवाखिलकर्मक्षयांगीकारइत्यतआह ॥ **अलौकिकत्वंत्विति** । कायव्यूहेनाखिलकर्मक्षयस्याप्यलौकिकत्वमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । गीतायामितिज्ञेयं ॥ **श्रुतिस्मृतीति** । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतꣳसमाःएवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइत्यादिश्रुत्या । येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः । श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेपिकर्मभिः । इत्यादिस्मृत्याचविरोधादित्यर्थः ॥ **तथेतीति** । कर्मादृष्टजनकंनभवतीतिहेतोरज्ञानिविषयकर्मणोऽदृष्टजनकत्वेउदाहृतंश्रुत्यादिकमित्यर्थः । कल्पकमाह ॥ **तद्यथेति** ॥ **ब्रह्मण्याधायेति** । ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः । लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसेतिपंचमस्थगीतास्मृतिः ॥ **प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राक्तनकर्माणिज्ञानिनांनफलप्रदानिअज्ञानिनस्तुफलदानीत्ययंप्रकारइत्यर्थः । प्रकारांतरेणशंकते ॥ **रागेति** ॥ **प्रामादिकेति** । प्रमादकृतेषुरागद्वेषपूर्वकत्वाभावादितिभावः । काणादादिनिरासः ॥ ७ ॥ **चतुर्विधाइति** । शैवपाशुपतकालामुखमहाव्रतभेदभिन्नाःसमयपादसुधोक्ताश्चतुर्विधाइत्यर्थः ॥ **असामर्थ्येनेति** । सामर्थ्यमाकांक्षाअनुग्रहपदेनान्वितपाशुपताद्युक्तेतिपदस्यशिवादिपदेनाकांक्षाभावात् तयोःपदयोःसमासोनस्यात् । समर्थःपदविधिरित्यधिकृत्यद्वितीयाद्यपादेसमर्थयोरेवसमासविधानादितिभावः ॥ **वैयर्थ्यमिति** । द्विविधशिवाद्यभावेनव्यावर्त्याभावादितिभावः । उक्तेत्यंतस्यानुग्रहविशेषणत्वमुपेत्याह ॥ **समासएवेति** । ननुसमासश्चेत्तर्हिकृत्तद्धितसमासा

श्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञायांसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिषष्ठ्याःलुक्प्राप्नोतीत्यतआह ॥ **षष्ठ्याआक्रोशइति** । आक्रोशोनिंदा तस्यांगम्यमानायांषष्ठ्याअलुक्स्यादितीतिषष्ठतृतीयपादेउक्तेः । इहमुक्तिहेतुतयापाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्यनिंदासूचनाच्चोरस्यकुलमित्यादाविवालुगित्यर्थः । निंदासूचनस्यकिंफलमित्यतआह ॥ **ज्ञात्वाशिवमिति** । पाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्यनिंदितत्वान्नतत्परेयंश्रुतिः। किंतुअन्यपरेत्येवंविरोधपरिहारइतिभावेनतत्तात्पर्यमाह॥ **यंःसंसारेति** । एवमनुग्रहविशेषणेकथमुदाहृतवाक्याविरोधइत्यतआह॥ **अंगीक्रियतएवेति** । भिन्नपदत्वेपाशुपताद्युक्तादितिस्यादित्यतआह॥ **सुपांसुलुगिति** । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइतिषष्ठांत्यपादीयसूत्रेणसुपांलुग्भवतीत्युक्तेर्लुगित्यर्थः । यथासांतमहतःसंयोगस्येत्यत्रसंयोगस्येत्येतद्विशेषणेसांतेतिपदेषष्ठ्याअश्रवणंतथेहपंचम्याइतिभावः ॥ **ज्ञानेनेरितइति** । तमेवंविद्वानितिविद्वत्पदोक्तज्ञानेनान्यथोपपत्त्योक्तइत्यर्थः ॥ **इत्यादिनेति** । सहस्रनामस्थवाक्येनेत्यर्थः ॥ **व्यत्ययोबहुलमिति** । प्रथमपुरुषेप्रयोक्तव्येबहुलंव्यत्ययोव्यत्यासोभवतिछंदसीत्युक्तत्वात् ईशेइत्युत्तमपुरुषैकवचनमित्यर्थः। लोपस्तआत्मनेपदेष्विवितलोपेसतिप्रथमपुरुषएवेशइतिरूपसिद्धावपिसमाध्यंतरमेतदित्यदोषः ॥ **अधीगर्थेति** । अधीगर्थाःस्मृत्यर्थाः । दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषुईशऐश्वर्येएतेषांयोगेकर्मकारकेषष्ठीभवतीत्युक्तेस्तस्येतिषष्ठीसाध्वीत्यर्थः । श्रुतावित्यस्यार्थद्वयं ॥ **नारायणेत्यादि** । स्वयमित्यस्यव्याख्यामुखतइति ॥ **लिंगव्यत्ययेनेति** । परममितिपुल्लिंगेप्रयोक्तव्येव्यत्ययेनस्त्रीलिंगप्रयोगइत्यर्थः । स्त्रीलिंगस्यास्यशब्दस्यव्यत्ययेनपरममितिपुल्लिंगोध्येयइतिवार्थः ॥ **अयमिति** । नारायणानुवाकोक्तोविश्वतइतिवा

क्योक्तोवेत्यर्थः । आदिपदेनविष्णवादिनामत्रिधामत्वसमुद्रशायित्वादिश्रुतिलिंगग्रहः । तदेववाक्यमन्यथापियोजयितुंशंक
ते ॥ अधिपतीति ॥ [५५८।३५] हेत्वंतरमाहेति । सर्वात्मकत्वमर्थोनेत्यत्रेतियोज्यं । युक्त्यंतरमाहेत्यत्रापिध्येयं । ब्राह्मणशब्दार्थो
व्याख्यानरूपमिति ॥ एवमिति । पुरुषएवेदंसर्वमित्येतत्पुरुषस्यसर्वत्वंनवक्तीत्येवमाहेत्यर्थः । प्रकृतोपयोगार्थमाह ॥
[५५९।४] वशीकृतमिति ॥ एतेनेति । उदाहृतवाक्यानुरोधेनपूर्वार्धेपीशानत्वस्यैवाभिमततयातत्समुच्चयसंभवेनसर्वात्मकत्वधर्मे
णसहेशानत्वधर्मसमुच्चयार्थउतशब्दइतिपक्षोनयुक्तइत्यर्थः । अन्यथातद्विरोधापत्तेरितिभावः ॥ [५५९।१०] अंतएवेति । भागवतवि
रोधादेवेत्यर्थः ॥ [५५९।१२] अभयस्येत्युक्तमिति । सोबिभेत्भयादग्निरित्यादिनादेवानामपिभयश्रवणादितिभावः ॥ [५५९।१४] परस्प
रेति । सर्वात्मकत्वस्वामित्वयोर्व्याघातेनानुपपन्नएवमंत्रःस्यादित्यर्थः । बाधकसद्भावादितिपक्षंविवृण्वन्नेवनिराह ॥ एते
नेति । अभेदार्थकत्वस्यनिरासेनेत्यर्थः ॥ [५५९।१८] इष्टकेति । इष्टकाइषीकामालेत्येवंत्रयाणांशब्दानांक्रमाच्चिततूलभारिशि
ब्देषु परतोह्रस्वोभवतीतिषष्ठाध्यायतृतीयपादेविहिताह्रस्वतेत्यर्थः । तद्यथेत्यस्यार्थःइतितन्निदर्शनंयथेति ॥ अन्यत्रे
ति । गीतातात्पर्येष्टादशेध्याये सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं । अखंडात्रि
विधापूजातद्भक्त्यैवस्वभावतः । रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः । शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेति
विष्णुपुराणवाक्येनव्याख्यातेत्यर्थः । भविष्यदर्थेलुङ्यंमाङ्योगबलादितिभावेनाह ॥ नशोचिष्यसीति ॥ ग
[५५९।३४] तसंगस्येति । गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयतइतिचतुर्थगीतायां । आ

दिपदेनब्रह्मण्याधायकर्माणीत्यादेर्ग्रहः । चशब्दान्वयमाह ॥ इतिसंबंधइति । नन्वस्यांश्रुतावित्यादिनाप्रागुक्तचो
द्यनिरासकत्वेनयोजयति ॥ तद्यथेतीति । उक्तार्थः । प्रोतंप्रविष्टमित्यादिनोक्तार्थश्चेत्यर्थः । शैवादिनिरासः ॥ ७ ॥ य
[५५६।२५] दकरणइति । ब्राह्मणोवाजपेयेनयजेतराजाराजसूयेनयजेतेत्यादिवाक्योक्तवाजपेयादावनतिव्याप्तयेयदकरणइत्युक्तं ।
नैमित्तिकेपितृश्राद्धादावनतिप्रसक्त्यर्थमुत्तरपदं । एवंनैमित्तिकेपिवृष्ट्यादिकामनाहेतुकेकारीर्यादिकर्मण्यनतिव्याप्तयेयदकर
णइतिविशेषणं । नित्यकर्मण्यनतिव्याप्तयेपितृमरणेत्यादि । अन्यदित्यनुवादः । काम्यंनिषिद्धमितिव्याख्यानं । कृत्स्न
भावात्त्वित्यत्रन्यायविवरणोक्तश्रुतिमाह ॥ चरंतिदेवा [५६०।१९] इति ॥ ७ ॥ भाट्टनिरासः ॥ ७ ॥ इममेवेतिपदद्वयव्यावृत्त्यमपव्या
ख्यानमितिदर्शयितुंतदनुवदति ॥ [५६०।१२] वाजसनेइनइति । अधीयतेपठंतीत्यर्थः ॥ अपश्यदिति । मनइतिकर्तृप्रकृतंमनोम
यान्मनोविकारान्मनोवृत्तिविशेषान्अग्नीन्इष्टकचितरूपाग्नित्वेनापश्यदित्यर्थः । अग्नित्वेनमनोवृत्तिविशेषाध्येयाइत्यर्थः ॥
[५६०।१३] क्रियेति । यज्ञादिकर्मेत्यर्थः ॥ तच्छेषेति ॥ तदंगेत्यर्थः ॥ क्रिया [५६०।१४] मयस्येति । कर्मांगस्येत्यर्थः ॥ [५६०।१६] अभ्युदयइति ।
मोक्षेतरस्वर्गादिपुमर्थएवेत्यर्थः ॥ [५६०।१९] वक्ष्यतीति । उत्तरपादेस्तुतयेनुमितिर्वेतिनयेचरमंसूत्रं ज्ञानसहकारित्वेनाप्याश्रमादिकर्म
कार्यमितिसूत्रार्थः । ननुकथंनास्तिमानं अंधंतमःप्रतिशंतियेऽविद्यामुपासतेइतिश्रुत्यैवाऽविद्याशब्दस्यकर्मार्थकत्वेनप्रत्येकोपास
नांनिंदित्वा विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसह । अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतइतिसमुच्चयोक्तेरित्यतआह ॥ [५६०।२२] अंधंतम

इति। समयपादांतोक्तरीत्याअविद्याश(ब्दितमिथ्याज्ञा)ब्दोक्ताज्ञाननिंदार्थकत्वेनसमुच्चयार्थकत्वाच्छ्रुतेरितिभावः। ज्ञानकर्मसमुच्चयनियमनिरासः ॥ ७ ॥ एवमित्यनुवादः। यथेतिव्याख्या। अपिशब्दार्थोनकेवलमिति ॥ **सप्रकारस्येति**। सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारोपेतस्यतमितिपरामर्शोपपत्तौविशेष्यमात्रविषयत्वायोगादित्यर्थः ॥ **सूत्रस्येति**। नप्रतीकेनहिसइतिसूत्रस्यभवदुक्तार्थादर्थांतरमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति**। अन्यथोपासकायेतुतमोंधंयांत्यसंशयं। ततोधिकमिवव्यक्तंयांतितेषामनिंदकाः। तस्माद्यथास्वरूपंतुनारायणमनामयं। अयथार्थस्यनिंदांचयेविदुःसहसज्जनाः। तेनिंदयाऽयथार्थस्यदुःखाज्ञानादिरूपिणइत्यादिस्मृत्युक्त्याईशावास्यभाष्येव्याख्यातेत्यर्थः। उक्तन्यायेनेत्यस्यार्थस्तमेवमित्यादिनोक्तत्वादित्यंतेन शंकापूर्वंतस्यार्थांतरमाह ॥ **पुरुषएवेदमिति**। अमृतेशानवचनादित्यादिनोक्तन्यायेनमुक्तामुक्तेशानपरत्वेनैकत्वाविषयकत्वादित्यर्थः। अर्थांतरंचाह ॥ **इत्युक्तन्यायेनेति**। भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्त्वात्तत्त्वमसीत्युच्यते जीवोनाभेदेनेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः। (अर्थांतरं) ॥ **पृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनेति**। ईश्वराज्जीवःपृथगत्यंतंभिन्नःइत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति**। अन्यथोपासनमित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **नेतांवद्यागादिवदिति**। अनंगीकारादितिभावः। शंकते ॥ **ज्ञानेनेति** ॥ **द्वैतदर्शनेति**। द्वैतदृष्टिनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ **एतेनेति**। नह्युपादानमित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **कारणाभावेनेति**। ज्ञानादन्यस्याभावात् ज्ञानस्यतद्विषयेत्वयाऽप्रयोजकीकृतत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** ॥ आत्यंतिकनिवृत्तिहेत्वभावकथनेनेत्यर्थः ॥ **अवयवैइति**। उपादानभूतोवयवोवेत्यर्थः ॥ **प्रदेशोवेति**। हस्तवितस्त्यादिरूपएकदेशइत्यर्थः ॥ **आकाराइति**। लेशइत्यग्रेव्यवहारालेशाइत्यर्थः ॥ **देहाभासजनकाभासहेतुतयेति**। आभासपदमसत्परंअसत्यदेहजनकंयदसत्यंतद्धेतुतयेत्यर्थः ॥ **तथाचसत्यःस्यादिति**। ज्ञाननिवर्त्यस्यैवमिथ्यात्वोपगमादितिभावः ॥ **तत्कारणत्वमुक्तंस्यादिति**। मायायाःकारणत्वमित्यर्थः। तच्चायुक्तंअविद्यापगमेतदुपादानककर्मावस्थानानुपपत्तेरितिभावः ॥ **सएवेति**। कर्मप्रतिबद्धएवेत्यर्थः। ज्ञापकांतरमस्तीत्यनंतरंअन्योन्यज्ञाप्यज्ञापकभावांगीकारादितिशेषः। अर्थापत्तेरन्यथासिद्धिमाह। परमपुरुषेति ॥ **सर्वस्येति**। जीवन्मुक्तावस्थानंतद्धेतुकर्मतदुपादानाद्यवस्थानमित्यादेःसर्वस्येत्यर्थः। सर्वशब्दार्थंव्यनक्ति ॥ **नास्त्येवेत्यादिनाइतिसर्वमित्यंतेन**। एवकारस्यव्यावर्त्यंनत्वित्यादिनाह ॥ **इतीति**। इत्यनेनोपसंहारसूत्रस्यसमानेचेतियोंशस्तस्यार्थमित्यर्थः ॥ **इत्यादीति**। प्राप्तेश्चसमंजसंइतरेत्वर्थसामान्यादित्यादिसूत्रार्थेत्यर्थः ॥ **प्रयोजनंचेति**। प्राप्तेश्चेत्यादिसूत्रार्थानुवादप्रयोजनंचेत्यर्थः। तामेवसंगतिंव्यनक्ति ॥ **स्वयोग्यतइत्युक्तमिति**। गुणसामान्यतइत्यत्रक्रियासामान्यतइत्यपिज्ञेयमितिभावेनाह ॥ **गुणान्क्रियाश्चेति**। द्रव्याणीत्यनुवादः। रूपाणीतिव्याख्या ॥ **समानइति**। एवंचएवमपिईशधर्माणामपूर्वत्वेपिसमानेचयोग्यविषयएवोपसंहारःकार्यः। नत्वयोग्यइत्येवंसूत्रार्थप्रतीतेरितिभावः ॥ **तत्स्वरूपमिति**। सोपासनाचद्विविधेत्यादिनोपासनास्वरूपंदर्शितं ॥ **तस्यकर्तव्यतेति**। अतोविष्णौपराभक्तिरित्यादिनेतिभावः ॥ ७ ॥ ३ । ३ ॥ २९ ॥ ७ ॥ **यावदधिकारमवस्थितिः** ॥ **मुक्तावितिकस्मादुक्तमिति**। भाष्यइत्यस्ति ॥ **अक्षरधियांत्विति** ॥ **एतदप्यवि**

शदमिति । भाष्यइतिवर्तते ॥ उत्तमेभ्योन्येषांभावादित्यस्येति । इतिभाष्यस्येत्यर्थः ॥ [५६३।१४] इत्यस्येति । उत्तमेभ्योन्ये
षांभावादित्युक्तवाक्यस्येत्यर्थः ॥ [५६३।१५] एतच्चोत्तरत्रेति । नतावताविरोधोस्तीत्यादिनोक्तप्रमेयं निःशेषगतदोषाणांबहुभिर्जन्मभिः
पुनः । स्यादापरोक्ष्यमित्यादिनोत्तरपादइतिभावः ॥ [५६३।१७] पूर्वस्मिन्निति । ज्ञानोदयानंतरमेवमुक्तिरितिपूर्वपक्षेइत्यर्थः ॥ अयं
[५६३।१२] समस्तइति । सूत्राक्षरार्थःप्रागुक्तदिशैव परंतुतस्यतावदेवचिरमितिप्रागुक्तश्रुतेरपितत्रोक्तयायावत्प्रारब्धमवस्थितिःतदवसा
नेचमोक्षइत्याद्यर्थस्यपरभाष्येप्रतीतेरितिभावः ॥ अधिकरणांतरमिति । मूलेतद्दूषणाप्रतीतेस्तदर्थोनानूदितः ॥ [५६३।१७] तात्पर्य
भेदादिति । इहप्रारब्धवशादुत्पन्नज्ञानानामप्यवस्थित्युक्तिस्तत्रतुज्ञानमहिम्नैवप्रारब्धस्याप्यस्तुनाशइत्याशंकानिरासइति
तात्पर्यभेदादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । ३ ॥ २० ॥ ७ ॥ [५६३।१८] इयदामननात् ॥ [५६३।१९] छंदोगानामुपनिषदीति । सप्तमेध्यायेनामवाङ्
मनःसंकल्पश्चित्तध्यानविज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशस्मराशाप्राणाःपंचदशोक्ताइत्यर्थः ॥ [५६३।२०] इयदेवेति । प्राणावधित्वमेवेत्यर्थः ।
अनिरुद्धभार्येतिभ्रमंनिराह ॥ [५६३।२२] अश्विनोर्भार्येति । चशब्दःसमुच्चयइत्याह ॥ संसारगाश्चेति । यथेतिश्रवणादाह ॥
[५६३।२४] तथेतिशेषइति । समुच्चेयाभावादाह ॥ [५६३।२५] चस्त्वर्थइति । तत्रतस्येवेत्यस्यात्रायोगात्तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिभावे
नाह ॥ मित्रेणतुल्यमिति । एवंसोमवदित्याद्यपिध्येयमितिभावः ॥ [५६३।२६] वरुणस्येयमिति । तस्येदमितिसूत्रेणसंबं
धसामान्येणप्रत्ययेटिडाणित्यादिनाङीप्प्रत्ययेयस्येत्यकारलोपेआदिवृद्धौवारुणीतिभवतीतिभावः । वरुणस्यस्त्रीतिपुंयोगं

॥४३०॥

विवक्षित्वापुंयोगादाख्यायामितिसूत्रेणङीप्कुतोनाश्रीयतइत्यतआह ॥ **पुंयोगेत्त्विति** । इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुमितिसूत्रेणानुगागमेसतिवरुणानीतिप्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणस्येति** । मित्रतन्मध्येब्रह्मपुत्रकाइतिवक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । तत्रेत्यस्यप्रतिपदंतेष्वितिब्रह्मपुत्रेष्वितिव्याख्या ॥ **सप्तैवेति** । मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः । वसिष्ठश्चेतिसप्तेत्यर्थः ॥ **अन्येमनवइति** । (रैवतश्चाक्षुषःस्वारोचिषउत्तमसावर्णिरुद्रसावर्णिब्रह्मसावर्णि)स्वारोचिषःउत्तमःरैवतःचाक्षुषःसावर्णिःब्रह्मसावर्णिःरुद्रसावर्णिःवेदसावर्णिःइंद्रसावर्णिःदक्षसावर्णिःधर्मसावर्णिःइत्येकादशमनवइत्यर्थः ॥ **उक्तेभ्योन्याःशतदेवताइति** । विभागश्शतवदित्युत्तरपादीयसूत्रे नवकोट्योहिदेवानांतेषांमध्येशतस्यतु । सोमाधिकारइतिभाष्योक्तदिशासोमपानयोग्यशतसंख्याकासुदेवतासुप्रागुक्तेभ्यःअग्निरुद्रप्रधानवायुभ्योन्येवसुरुद्रमरुद्गणाःबृहस्पतिर्ऋभुःद्यावापृथिव्यावश्विनौविश्वेदेवाःत्रयःपितरःइत्येवंशतांतर्गताइत्यर्थः । उक्तंहिप्रधानवायुर्वसवोरुद्रादित्यामरुद्गणाः। बृहस्पतिर्ऋभुर्द्यावापृथिव्यावश्विनौतथा। विश्वेदेवाश्चपितरःशतस्थादेवतामताइति । अत्रप्राग्विष्णोरनुक्तत्वेपिउपासकतारतम्यचिंतायामुपास्यकोटौविष्णोरादित्यगणांतर्गतत्वेपिइहविष्णवन्यएकादशादित्याएवभविष्यंतीतिभावेनोक्तेभ्योन्येइत्येवोक्तं ॥ **एतेनेति** । सदामुक्ताविशेषतइतिकथनेनेत्यर्थः ॥ **कलाभ्यइति** । गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठाइतिषट्प्रश्नमंत्रव्याख्यानरूपेयंस्मृतिः ॥ **अन्यत्रेति** । आथर्वणभाष्येउक्तत्वादित्यर्थः ॥ इतिवचनात् ।

इत्युक्तत्वात् । उदकात्मकोबुधस्तस्मादुषानामात्मिकाततः । ततःशनिःपृथिव्यात्माकर्मात्मापुष्करस्ततइतिषट्प्रश्नभाष्यवचनं ध्येयं ॥ [५६४।२०]अन्यत्रेति । पंचमस्कंधपंचविंशाध्यायतात्पर्यइत्यर्थः ॥ [५६४।२१]इतिवचनादिति । भारततात्पर्येतृतीयाध्यायेउक्तादि तिज्ञेयं ॥ [५६४।२४]अन्यत्रोक्तत्वादिति । भारततात्पर्येविंशेध्यायेभैष्मीसत्याचैकतनुर्द्धिधैवजाताभूमौप्रकृतिर्मूलभूता । तयैवान्याः सर्वदानुप्रविष्टाइत्यारभ्य यदावेशोह्रासमुपैतितत्रप्रद्युम्नतोविंशगुणाधिकाःस्युरित्यंतेनग्रंथेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । ३ । ॥ २१ ॥ ७ ॥ [५६५।५]लिंगभूयस्त्वात् ॥ प्रदानशब्दार्थांतर्गतमेवेति । प्रदानशब्देनश्रवणादेर्लाभादितिभावः ॥ [५६५।८]यांस्वा ख्यायिकास्विति । छांदोग्येचतुर्थेध्यायेसत्यकामोजाबालिरित्यादिरूपासुगौतमंप्रतिसत्यकामस्यज्ञानार्थंप्रार्थनादिरूपाणि गुरुप्रसादस्यबलवत्त्वेलिंगानिदृश्यंतइत्यर्थः॥गुरुप्रसादेनैवेति । अत्रहनकिंचनवीयायेत्यनुज्ञानेनप्रसादावगतेरितिभावः ॥ [५६५।९]इत्युक्तमिति । सूत्रइतियोज्यं ॥ [५६५।१०]श्रुत्यांचेति । श्रोतव्यइत्यादिश्रुत्याचेत्यर्थः ॥ प्रमाणानामिति । गुरूपदेशानुमान प्रत्यक्षाख्यश्रवणमननरूपप्रमाणानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । ३ । २७ ॥ ७ ॥ [५६५।१४]एवंतर्हीति । पूर्वप्राप्तगुरुणासंशयविपर्ययाद्य निवृत्तौपरित्यागस्यावश्यकत्वेसतीत्यर्थः ॥ [५६५।१७]प्रतिषेधवचनेनेति । गुरुमंत्रपरित्यागीतिप्रागुक्तवचनेनेत्यर्थः ॥ अयं न्यायइति । विशेषलाभायान्यःप्राप्यइत्ययंन्यायोधर्मविषयेअपोदितइत्यर्थः । तद्धीनंनाप्नुयादितितुभाष्यंव्यासचित्तस्थ वाक्यमेवनतु(स्व)वचनमिति ॥ [५६५।२५]एवंविद्याविशेषेतत्तद्देवताविशेषोपीति । गुरुविशेषइवाग्निमीळइत्यादिविद्यावि

शेषेअग्न्यादिर्विष्णुभिन्नदेवताविशेषोपिज्ञायतइत्यर्थः । ऋग्भाष्योक्तदिशागायत्र्यादिछंदस्कविद्यानांगरुडादेरप्यभिमान्यादि देवतात्वादितिज्ञेयं ॥ [५६६।२]विद्यासंप्रदायेति । शिष्येभ्योव्याख्यानसंप्रदायः ॥ अनुग्राहकत्वादिनेति । अनुग्राहकत्वंश्रव णादौप्रेरणा । करणपाटवादिदानमादिपदार्थः ॥ ७ ॥ ३ । ३ । २८ ॥ ७ ॥ परेणचशब्दस्य ॥ [५६६।६]एतदपिताद्दगेवेति । (एवंकथनमपिईश्वरा)परब्रह्मापिज्ञानादितुल्यमेवेत्यर्थः । एवंचईश्वरापेक्षयाभक्तेःप्राधान्यमितिप्रतीत्यनि(वर्तकमेवेत्यर्थः । क्र)वृत्तिरेवेतिभावः । क्रमेणचेत्यस्यार्थः ॥ [५६६।९]उत्तमत्वक्रमेणेति । प्रागुक्ततारतम्यक्रमेणेत्यर्थः॥प्रागुक्तइति । अतोविष्णौ पराभक्तिस्तद्भक्तेषुरमादिषु । तारतम्येनकर्तव्येत्यादावितिभावः । गुणैरित्यस्यान्वयाप्रतीतेराह ॥ गुणैरुपेतैस्स्यैहरेरिति ॥ ॥ ७ ॥ ३ । ३ । ३४ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेराघवेंद्रयतिकृतेतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायस्यतृतीयपादःसंपूर्णः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ न्यूनतापनुत्त्यर्थंवक्ष्यमाणचोद्यसमाध्यर्थंवाह ॥ ज्ञानेति ॥ प्रागुक्तैवेति । वैराग्यतोभ
क्तिदार्ढ्यमित्यादिनापूर्वपादोपक्रमेउक्तेत्यर्थः ॥ स्वतंत्रस्यैवेति । कर्मासहकृतस्येत्यर्थः ॥ विषयांतरइति । मोक्षान्य
फलेपीत्यर्थः ॥ साधकेनेति । मोक्षसाधनानुष्ठात्रेत्यर्थः ॥ पुरुषार्थोतः । परमतमनुवदति ॥ किंकर्मानुप्रवेशेनेति ।
कर्मसहायेनेत्यर्थः । एवमित्यनुवादः । उक्तरूपोपासनोत्पन्नादितिव्याख्या ॥ तदुपपादनायेति । भगवतोरूपंनिर्दोषमित्य
स्योत्तरत्र नचान्यभेदवद्विष्णौभेदस्तद्दर्शिनामित्यत्रोपपादनाय प्रस्तावार्थमित्यर्थः । दर्शनविशेषणंतदित्युपेत्याह॥ यद्वेति ।
इतिवचनादिति । तदोकोग्रज्वलनमित्यत्रन्यायविवरणोक्तादितिज्ञेयं ॥ इत्यस्यापीति । तत्राधिका(रिता)रतारतम्यस्यो
क्तेरितिभावः ॥ इत्यादिसूत्रैरिति । षडिःसूत्रैरित्यर्थः ॥ पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणेति । यदेवविद्ययेतिज्ञानशेषत्वश्रुतेःदे
वानांकर्मानुष्ठानरूपाचारस्यकर्मैवदेहमित्याद्यैहिकामुष्मिकदेहाद्यारंभकत्वश्रुतेर्ज्ञानीचकर्माणीतिज्ञानिनःकर्मविधानस्यकुर्वन्ने
वेतिज्ञानिनःकर्मानुष्ठाननियमस्यचप्रमाणस्यकर्मणःशेषपरत्वेनान्यथासिद्धिरूपनिरासइत्यर्थः । ज्ञानशेषस्येतिबहुव्रीहिः । किं
त्वित्यस्यजैमिनिमतैकदेशाश्चेत्यन्वयः ॥ इत्यादिनेति । एतदधिकरणभाष्योक्तवाक्येनेत्यर्थः । एकरूपमानुषाणांनानाम
तविषयत्वायोगादाह ॥ उत्तमंमध्यमेति । ज्ञानंशेषत्वेनोपादायफलमार्जयतिकर्मेतिजैमिनिमतमुत्तममानुषविषयं ।
स्वर्गादयःकर्मणैवनान्येनेत्यपरेविदुरित्युक्तंकर्मैवसर्वत्रहेतुःज्ञानंतुक्वापिमोक्षेतरपुमर्थेहेतुर्नेतिमतंमध्यविषयं । दृष्टंनैवेतिमतंत्व
धमविषयमित्यर्थः।विशेषतोदेवादीनामित्यस्यफलितार्थोक्तिरपवादैरपोदितंदेवादिविषयमिति। विशेषतइत्यस्यापवादविषयभि

न्नविषयसंबंधीत्यर्थः । सविषयःकइत्यतोविवरणंदेवादीनामिति । षष्ठ्यर्थःविषयविषयिभावइतिभावः ॥ यथोक्तमिति।
प्राचीनानुव्याख्यानइतियोज्यं ॥ लोकेन्यथादर्शनादिति । ज्ञानप्रतिबंधकदुरदृष्टवतोपिग्रहारामनिर्माणादिरूपकर्मफल
दर्शनादितिभावः ॥ सर्वत्रैवेति । प्रतिबंधफलस्थलेपीत्यर्थः । जैमिन्याद्युक्तिरवश्यंफलमार्जयतिकर्मेत्येवंरूपोक्तिः
नहीत्यर्थः। नन्वेवंबलवद्विरोधीतिवाक्योक्ताप्रतिबद्धज्ञानविषयंभगवन्मतं। प्रतिबद्धज्ञानविषयंजैमिनिमतंइत्येषाव्यवस्थाजैमि
न्युक्तिर्मानुषाणामित्यादिनाविरुध्यते । मानुषेष्वप्रतिबद्धज्ञानत्वस्यदेवेषुप्रतिबद्धज्ञानत्वस्यचसंभवेनतेषामपियथाक्रमं भगव
न्मतजैमिनिमतविषयतापत्तेरित्यतआह ॥ इयंचेति । बलवदित्यादिनोक्ताव्यवस्थादेवादीनामितिप्रागुक्तव्यवस्थयापरिष्क
र्तव्या । देवादीनामित्यनुवृत्त्याऽप्रतिबद्धज्ञानदेवादिविषयंभगवन्मतं प्रतिबद्धदेज्ञानदेवादिविषयाजैमिन्याद्युक्तिरित्येवंदेवे
ष्वेवाप्रतिबद्धप्रतिबद्धविषयतयाव्यवस्थाध्येयेत्युक्तंभवति । तेनजैमिनिमतंमानुषपरं । भगवन्मतंदेवपरमितिप्रागुक्तंनविरु
ध्यते । अन्यथातुविरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ३ । ४ । १ ॥ ७ ॥ स्तुतयेनुमतिर्वा । भाष्यएवाधिकरणार्थस्यव्यक्तत्वा
दिहपुनस्तदुक्तौकिंबीजमित्यतस्तत्रोक्तार्थानुवादपूर्वंतत्रानुपपत्तिंदर्शयति ॥ अत्रेति ॥ अज्ञानिसामान्येति । अज्ञानि
साधारण्यसमर्थनादित्यर्थः । शंकोत्तरपरतयाव्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ अत्रेति । अधिकरणइत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणरूपइ
ति । कॢप्तस्यतुकथंचनेत्यादिनाकॢप्तह्रासाशुचित्वमोक्षप्रतिबंधकत्वादिरूपोवक्ष्यमाणइत्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । ज्ञानिनोवि

कर्मलेपोनेत्येतत् यथेष्टाचाररूपकामकारेणापिमोक्षमेकेशाखिनःपठंतीतिसूत्रकृतोक्तमित्यर्थः ॥ स्वीकारादिति । एतेनमू
लेगुणहानिश्चास्तीत्येवमर्थंतयापूर्वेणाप्यन्वेतीत्युक्तंभवति ॥ वक्ष्यतइति । उत्तरवाक्येक्लृप्तह्रासाशुचित्वमोक्षाभावादिरूपो
लेपोवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ भारतीति । वागित्यर्थः ॥ मृषेति । अनृतरूपेत्यर्थः ॥ इतिवचनादिति । नभारतीमेंगमृ
षोपलक्ष्यतेनकर्हिचिन्मेमनसोमृषागतिः । नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिरितिद्वितीयस्कंधषष्ठाध्यायव
चनादित्यर्थः । प्रायःपदार्थमाह ॥ ईषदिति ॥ शास्त्रीयनियमइति । इयदामननादित्यत्रप्राकुश्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तनिय
मइत्यर्थः ॥ प्रतियोगिपरंपराविकृतिरिति । यस्यविकर्मकृतसुखादिह्रासःतदवराणांतदुत्तमानांचतदपेक्षयाकिंचिन्न्यूना
नंदादिमत्त्वेनविकृतिःपरिणामइत्यर्थः । तथात्वेहिशास्त्रीयनियमोनभग्नःस्यादितिभावः ॥ अन्येषांविक्रियायामिति ।
अधिकानंदादिमत्त्वेनपरिणामइत्यर्थः ॥ शास्त्रस्येति । तारतम्योक्तिपरश्रुतिसूत्रादिरूपस्येत्यर्थः ॥ इतिवचनादिति ।
यावदधिकारमित्यत्रन्यायविवरणोक्तादितिज्ञेयं ॥ अनारब्धकार्येएवेतिवचनादिति । चतुर्थाद्यपादेसूत्रकारवचना
दित्यर्थः ॥ भोगविनाश्यत्वोक्तेरिति । चतुर्थाद्यपादेसूत्रकृतोक्तेरित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । प्रथमस्कंधे ॥
ज्ञानादिनेति । वक्ष्यमाणदिशाप्रायश्चित्तमादिपदार्थः ॥ उपपादयिष्यमाणत्वादिति । फलह्रासस्तुविद्यतइ
त्यादिनोत्तरग्रंथेइतिभावः ॥ मध्येपठितस्येति । असार्वत्रिकीतिस्तुतयइत्यधिकरणयोर्मध्येपठितस्यज्ञानाधिकारो

नाविशेषादितिउपमर्दोनाविशेषादितिचपूर्वत्रोत्तरत्रचेत्यर्थः ॥ [५७०।२०]शापादिनिमित्तानामिति । इंद्रप्रभृतेर्दुर्वासआदि
शापेनैश्वर्यहीनत्वादेःब्रह्मादिशापेनमुद्गलप्रभृतेरुत्तमस्त्रीसंगादेः(आ)अणिमांडव्यादेर्वसिष्ठसाम्येच्छाप्रयत्नाभ्यांशूलप्राप्त्यादे
राजन्येषुवसिष्ठशापेनकल्माषपादादेरक्षस्त्वस्यनिमिप्रभृतेर्विदेहत्वादेश्चभारतादौश्रवणादित्यर्थः ॥ [५७०।२३]इत्यागमादिति ।
उपमर्दचेत्यत्रभाष्योक्तादितिज्ञेयं ॥ [५७०।२४]ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकेति । ब्रह्महत्यादिकर्मफलभूतक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाइत्यर्थः॥
[५७०।२५]इत्यादिस्मरणादिति । ब्रह्महाक्षयरोगीस्यात्सुरापीश्यावदंतकः । हेमहारीतुकुनखीदुश्चर्मागुरुतल्पगइत्यादिस्मरणा
दित्यर्थः ॥ ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेवेति ॥ ब्रह्महत्यादिफलंभोक्तुंप्रारब्धमेवेत्यर्थः ॥ [५७०।२६]प्रायश्चित्तकरणइति । द्वादशवत्स
रादिरूपप्रायश्चित्तकरणइतिवा । अयुताम्रतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् । सर्वेरोगाविनश्यंतिविमुखोनहरेर्यदीत्याद्युक्तप्रा
[५७१।१]यश्चित्तकरणइतिवार्थः ॥ भोगनिमित्तकर्मेति । क्षयरोगभोगेनिमित्तंयत्कर्मतस्यक्षयइत्यर्थः ॥ व्यर्थाइति । रोगानिव
र्तकत्वादितिभावः ॥ गृहदाहेति । यस्यगृहान्दहत्यग्नयेक्षामवतेपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपेदित्यग्निहोत्रगृहदाहेसतिअष्टाकपा
लपुरोडाशद्रव्यकक्षामवत्त्वविशेषणयुक्ताग्निदेवताकेष्टेर्गृहदाहनिमित्तकत्वेनविधानात्स्कन्नेजुहोतिभिन्नेजुहोतीत्यादेःकपाल
भेदनादिनिमित्तकत्वेनविधानान्निमित्तकृतदोषनिर्हरणफलकत्वेनवाफलांतरार्थत्वेनवासार्थक्यात्तद्विधीनांनव्यर्थतेतिभावः ॥
[५७१।३]किंचात्रेति । फलांतरकल्पनापक्षेक्षयरोगादौसतितन्निवृत्तिकामनयातत्पश्चाद्भावेननियमेनानुष्ठानंयत्तदसमाहितमेवस्यात्ते

नैवतन्निवृत्तिफलकत्वस्यैवावगमादितिभावः । यद्वाप्रायश्चित्तकरणानंतरंनियमेनजायमानरोगनिवृत्तेःपश्चाद्भावित्वेननिवृत्तिर्दृश्यतइतिप्रागुक्तमसमाहितमित्यर्थः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । काम्यपदेनरोगनिवृत्तेःप्रायश्चित्तपश्चाद्भावित्वेनरोगिणात्कामनयाप्रायश्चित्तानुष्ठानेनप्रायश्चित्तरोगनिवृत्त्योर्नियतपौर्वापर्यसूचनादितिभावः ॥ **तथापीति** । पायश्चित्तस्यविधिबलेनरोगनिवृत्तिफलकत्वेपीत्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । इममात्मानमभिपश्योपमृद्यपुण्यंचपापंचेतिफलश्रवणेनपुण्यपापोपमर्दकामः आत्मानमभिपश्येदितिविधिकल्पनादित्यर्थः । तदुद्देशेनाविहितस्यतत्फलकत्वायोगादितिभावः । अनेनैवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ **तथासतीति** ॥ **कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामिति** । ब्रह्महत्यादिकर्मफलभूतक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्तानामपीत्यर्थः । इयमेवगतिरित्युपेत्योक्तमेवंरूपेणाप्युपमर्दइति । वस्तुतोरोगनिवृत्तिरेवफलमितिवाच्यमितिभावेनाह ॥ **किंचनसंवइति** ॥ **दुरितमिति** । निषिद्धकर्मजनितपापमित्यर्थः ॥ **एतदुपयुक्तमन्यदिति** । ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकंवायेनस्यात्केनस्यादित्यादेरुक्तार्थानुगुणत्ववर्णनादिकंवाअसार्वत्रिकीत्यादिनोक्ताधिकरणादिकंवेत्यर्थः ॥ **तदुपयुक्तमिति** । अपौनरुक्त्यादिकमित्यर्थः ॥ **अधिकरणद्वयेति** । आद्याधिकरणस्तुत्यधिकरणार्थइत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । असार्वत्रिकीत्याद्यधिकरणइत्यर्थः । श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थमाह ॥ **पुरुषार्थेति** । पुरुषार्थनयानुव्याख्यानेतत्तज्ज्ञात्यनुसारतःइति । स्तुतिनयेदेवादीनांयथाक्रममितिचोक्त्यानाविशेषादितिमध्येपठितस्यपूर्वोत्तरशेषत्वमभिप्रेत्यैतदर्थवर्णनमितिपूर्वत्रसुधायांव्यक्तत्वादभिहितमित्युक्तं ॥ **चतुर्थेध्यायइति** । आद्यपादेयदिजीवेशयोर्वेदपतिरैक्यंचमन्यतइत्यादिनाभेदसाधनं सुखादिधर्महानौतुमुक्तेःकिंचप्रयोजनमित्यादिनाचद्वितीयपादे आनंदादिसाधनंकरिष्यतइतिभावः । उत्सूत्रत्वेनाभाष्यत्वमाशंक्याह ॥ **यावदिति** । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्युपासनापादीयविंशाधिकरणार्थस्य अत्रप्रपंचनस्यसंगतत्वादितिभावः ॥ **वाजसनेयिनामिति** । षष्ठेअध्याये ॥ **आद्येतिवाजसनेयश्रुतिः** ॥ **द्वितीयेतितैत्तिरीयश्रुतिः** ॥ **अन्यत्रेति** । मुक्तानांचायंविशेषः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येतिविशेषणादित्यादिनाषष्ठाध्यायवाजसनेयभाष्ये यस्यश्रुतिफलंप्राप्तंसश्रोत्रियउदाहृतः इत्यादिनातैत्तिरीयभाष्येचोक्तमित्यर्थः ॥ **बहुसंविधानेति** । बृहद्भाष्याद्युक्तदिशामुख्यत्वयुक्त्यादिनोपपादनसापेक्षत्वादित्यर्थः । श्रुत्यंतरमनुक्तंकुत उपादायव्याख्यायतइत्यतआह ॥ **तैत्तिरीयेति** । साधुनाविष्णुनायुक्तइत्यादिनाग्रेतच्छ्रुतिव्याख्यानादितिभावः । मुख्यतइत्येतत्सप्तम्यंतमुपेत्यपूर्वान्विततयाव्याख्यातमपियथाश्रुतंउत्तरेणाप्यन्वेतीतिभावेनाह ॥ **मुख्यतोनसंभवतीतिब्रूमइति** ॥ **विशेषणस्येति** । यत्राप्ताःकामाइत्यत्रयच्छब्दार्थनिर्दिष्टंलोकंप्रत्याप्तकामत्वादिविशेषणस्यामुक्तव्यावृत्त्यर्थत्वादितिभावः । श्रुतिरन्यथाव्याख्यातव्येत्यतआह ॥ **निरवकाशत्वादिनेति** । स्पष्टार्थत्वमादिपदार्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । अकामहतशब्दार्थ इत्यादिपूर्ववाक्यइतिभावः ॥ **कामाभावेपीति** । जडेविरक्तेमुग्धादौचतथादृष्टेरितिभावः ॥ **व्यभिचारमात्रमिति** । आप्तकामत्वाभावेप्यकामहतत्वमस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारमात्रंनतुब्रह्मादिष्वकामहतत्वेनाकामहतत्वमपीतिमात्रपदार्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । उत्तरवाक्येवक्ष्यमाणदिशाऽसुप्तामूढचेतनस्याकामहतत्वमाप्तकामत्वनिमित्तकमित्युक्तविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः ।

असुप्तेत्यादिहेतौविशेषणकृत्यंव्यक्तं । चेतनत्वादित्यस्यमनोवृत्तिरूपचेतनावत्त्वादित्यर्थमुपेत्यशंकते ॥ [५७२।१८] नन्विति । मोहेमूर्च्छायामित्यर्थः । नचेतयतएवेत्यत्रसुप्तमूढावितियोज्यं ॥ [५७२।२१] तुशब्देनेति । सुप्त्यादावपिअनुवृत्तिमतइतिविशेषसूचकत्वात्तस्येतिभावः । कर्त्रर्थत्वेनान्वयादाह ॥ [५७२।२४] सुप्तंसुप्तिरिति । अवशत्वेपिकुतोनकामइत्यतआह ॥ [५७३।२] वस्तुदर्शनइति । वाक्यमादिपदार्थः ॥ [५७३।३] सुप्त्यादाविति । मोहआदिपदार्थः । सन्नतरः । सूक्ष्मतमः । कामोस्तीत्यत्रसंमतिमाह ॥ तथाचाहपतंजलिरिति । सांख्यैकदेशी अविद्याक्षेत्रत्वमविद्याहेतुकत्वं उत्तरेषांकाममोहप्रभृतीनां प्रसुप्तत्वंअव्यक्तत्वं तनुत्वं सन्नतत्वं विच्छिन्नत्वं सुंदरनानाविधवस्तुषुविक्षिप्तत्वं उदारत्वंअत्यंताभिव्यक्ततैवेतिज्ञेयं ॥ [५७३।४] नन्वयमिति । ब्रह्मादयोनकामरहिताइत्यत्रोक्तोहेतुरित्यर्थः । ननुजक्षित्यादयःषडितिसूत्रेणजक्षभक्षहसनयोरितिधातोःअभ्यस्तसंज्ञायांशतृप्रत्ययेउगिदचामितिप्राप्तनुमागमस्यनाभ्यस्ताच्छतुरितिप्राप्तनिषेधेनजक्षदितिभाव्यमित्यतआह ॥ [५७३।६] जक्षन्निति ॥ वैदिकत्वादिति । वेदगतत्वादित्यर्थः । तदनुकरणत्वाद्भाष्यकृत्प्रयोगोपिसाधुरेवेतिभावः ॥ [५७३।७] सएकधेति । सएकधाभवतिसत्रिधाभवतिपंचधासप्तधानवधाचेत्यादिसप्तमाध्यायगतच्छंदोगश्रुतिसंग्रहइत्यर्थः ॥ [५७३।९] कामंकर्मत्वादिति । कामंप्रतिकर्मकारकत्वादित्यर्थः । काम्यमानत्वादितियावत् । विषयाःस्रक्चंदनवनितादयः ॥ कर्मणीति । कमुकांताविवितिधातोरकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकर्मणिघञ्प्रत्ययेअतउपधायाइतिउपधावृद्धौकामइतिरूपसिद्धिरितिभावः । ननुकामानित्यस्यकाम्यमानानित्यर्थत्वेप्यन्येनकाम्यमानान्इत्यर्थकत्वेतदश्नतोपिमुक्तस्यकामोनसिध्यतीत्यतआह ॥ [५७३।१०] संनिधे

रिति । अंतरंगत्वादित्यर्थः ॥ तत्कामेति । योह्यश्रुतेतत्कामेत्यर्थः ॥ [५७३।११] कीदृशीस्यादिति । काकुस्वरेणनका
पिकामावाप्तिरित्यर्थः ॥ पर्यटनादिकमिति । पर्येतीत्युक्तंपर्यटनजक्षणादिकमित्यर्थः । कामान्नीत्यस्यप्रकृतोपयो
गितांव्यनक्ति ॥ अन्नादीनांचेति । पूर्ववत्पूर्वत्रेव । सर्वान्कामानितिश्रुतौकामावगतिप्रकारसमर्थनदिशेतिभावः ॥
[५७३।१२] न्यायमिति । सचन्यायस्तथाहीत्यादिनादर्शितः । प्रकृतमुपसंहरति ॥ [५७३।१३] मुक्तस्येति ॥ हेतोरिति । असुप्तामूढचेतन
त्वादितिहेतोरित्यर्थः । मुक्तानांकामवत्त्वोक्तिः ॥ ७ ॥ व्यवधानादाह ॥ इतिश्रुतिरित्यन्[५७३।१५]वयइति । एवशब्दस्यान्वयप्रद
र्शनपूर्वंव्यावर्त्यमाह ॥ अंतःकरणेति । मूलोक्तव्यतिरेकस्यव्यर्थतारूपायाद्येनव्याप्तेरस्फुटत्वादन्वयरूपमापादकमाह ॥ इ
[५७३।१७] तिव्याख्यायेतेतियावदिति ॥ [५७३।१८] प्रयुंजानाश्रुतिरित्यस्यगमयतीत्यन्वयः॥ [५७३।१९] एतत्सर्वमिति । कामःसंकल्पोविचिकित्साह्री
र्धीर्भीरितिपूर्वभागोक्तधर्मपरामर्शःहृच्छब्दस्यगोलकार्थकत्वभ्रमनिरासायोक्तमंतःकरणएवेति । प्रकृतोपयोगायापिशब्दाध्या
हारेणमुक्तशब्दार्थमाह ॥ अंतः[५७३।२१]करणाविधुराणामपीति ॥ [५७३।२२] पूर्वोदाहृतेति । कामस्ययत्राप्ताःकामाः सर्वकामानवाप्नो
तीत्याद्येर्थः । ननुहृदि(श्रिता)इत्यस्यस्वरूपोक्तिमात्रपरत्वसंदेहान्नसावकाशतेत्यतआह॥ [५७३।२४] विशेषणेति । प्रत्येकंत्वप्रत्ययान्वयः।
नन्वेतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतिबलाद्धृदीतिस्वरूपोक्तिरितिनिर्णयोस्त्वित्यतआह ॥ एतत्सर्वमिति । उभयात्मकतायतः । काम
स्यतुमनःकामःप्रियाप्रियविभेदतः । द्वैविध्यंदृश्यतइत्येतद्व्याख्यावसरेनिरीश्वरसांख्यनयेभिहितमित्यर्थः । अतःपदार्थमाह ॥

कामनिमित्तेति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । मुक्तविषयत्वेज्ञापकाभावादित्यादिबाधकाभासस्यराद्धः संसिद्धइत्यादिनापृथिवीपतित्वादेश्चतस्येयंपृथिवीत्यादिपूर्वभावव्यपेक्षयेत्यादिनाचात्रैवोपरितनग्रंथेनेतिभावः । तद्धेतौतच्छब्दप्रयोगोस्तीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ (त्रपु)दधित्रपुसमिति । उक्तंहिमहाभाष्येप्रथमपादेद्विर्वचनेचीत्यत्रदधित्रपुसंप्रत्यक्षोज्वरः नड्वलोकंपादरोगइति । व्याख्यातंचकैयटे दध्येवविशिष्टावस्थायुक्तंत्रपुसमिति । अन्येतुदशरात्रात्पूर्वंदध्यात्मनाविक्रीयमाणंपयोदधित्रपुसमिति । तत्रयथाज्वरहेतौज्वरशब्दस्तथेत्यर्थः ॥ अतएवेति । न्यूनवृत्तित्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाहिचशब्दमेवब्रूयादितिभावः ॥ वक्ष्यमाणेति । दुःखंचज्ञानिनोपिहीतिवक्ष्यमाणदुःखित्वसमुच्चयार्थइत्यर्थः । ईशशब्दार्थपरामर्शभ्रमंनिराह ॥ अस्यजीवस्येति । यश्चश्रोत्रियइत्यादेर्मुक्ततारतम्योक्तिपरत्वं ॥ ७ ॥ इतिस्मरणादिति । व्याख्यातमेतत्जिज्ञासूत्रार्थोक्तिप्रस्तावेओतत्ववाचीत्यादिव्याख्यानपरसुधापरिमळे । श्रुतौयच्छब्दाध्याहारेणयोजनांदर्शयति ॥ अकामहतश्चयतइति । चस्त्वर्थइत्युक्तस्यान्वयमाह ॥ इतिव्याख्यानेत्विति । इतिचाश्रुतस्येत्युपलक्षणंयतइत्यपिकल्प्यत्वात् ॥ इतिव्याख्यातत्वादिति । वैराग्योपेतत्वादकामहताश्चेतिव्याख्यानानुवादस्यपूर्वंकृतत्वेपितत्पक्षेअकामाइत्येवपूर्तेर्हतपदासार्थक्यंमत्वोक्तमितिव्याख्यातत्वादिति । शाखाद्वयगतवाक्यद्वयोक्तिर्यश्चश्रोत्रियइतिश्रोत्रियस्यचेति ॥ यावदायासादिति । कामरूपादित्यर्थः ॥ ईत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनार्थमिति । प्रशंसापरत्वेचैतन्नस्यादितिभावः । प्रशंसात्वेनानुभवविरोधानिरासेपिप्रकारांतरेणतन्निरासइतिभावेनशंकते ॥ आनंदोत्कर्षइति ॥ आनंदविशेषादर्शनादिति । तथाचानुभवविरोधए

वेतिभावः ॥ इतिचवाक्येनेति । वाक्यपदस्ययश्चेत्यत्राप्यन्वयार्थचशब्दः । मूलेयश्चेतिकाण्ववाक्योक्तिरुपलक्षणमितिभावः ॥ पेशलमिति । समीचीनमित्यर्थः । एवशब्दसूचितमाह ॥ किमुतेति ॥ एकवाक्यतायामिति । प्राक्प्रदर्शितापव्याख्यानरीत्येतिभावः ॥ उक्तेति । श्रुतहानाश्रुतकल्पनानुभवविरोधादिरूपानुपपत्त्येत्यर्थः । श्रौतचशब्दस्यवाक्यभेदद्योतकत्वंव्यनक्ति ॥ चशब्दोहीति ॥ मुख्यार्थइति । यश्चेतिविशेष्यसमुच्चायकतयाव्युत्पत्तिबलेनप्रतीतस्यविशेषणसमुच्चयार्थत्वममुख्यमितिभावः । स्फुटएवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ तथात्विइति ॥ भाष्यइति । षष्ठाध्यायबृहदारण्यकभाष्ये चशब्दस्तुश्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानांगुणानांमुक्तौसमुच्चयार्थमित्यादिनाग्रंथेनविशेषणसमुच्चयपरत्वमुक्त्वाराद्धोमुक्तइत्यादिनामुक्तमात्रपरंचव्याख्यातमित्यर्थः ॥ अल्पत्वादिति । चशब्दास्वारस्यद्विरूपवचनव्यत्ययादेरनुभवविरोधश्रोत्रियत्वासंभवाद्यपेक्षयाल्पत्वादितिभावः ॥ मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकमिति । प्रयोजनमादिपदार्थः ॥ गत्यर्थेति । तृतीयस्यचतुर्थेसूत्रंआदिकर्मणिक्तःकर्त्तरिचेतिपूर्वस्मात्क्तइतिवर्ततेगत्यर्थेभ्योधातुभ्यः अकर्मकेभ्योधातुभ्यः श्लिषादिभ्यश्चकर्त्तरिकर्मणिभावेचक्तप्रत्ययोभवतीतिसूत्रार्थः ॥ कर्तरिक्तइति । राध्नोतीत्यर्थेक्तप्रत्ययेलशक्वतद्धितइतिककारापगमेझषस्तथोर्धोधइतितस्यधत्वेएकाचउपदेशेनुदात्तादितीडभावेराद्धइतिसिद्धेरितिभावः ॥ नेतरेति । ऐश्वर्यादिरूपेत्यर्थः ॥ अन्येषामिति । अन्येषामधिपतिर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नइतिवाक्यंषष्ठेबृहद्भाष्येस्वराष्ट्रेज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपितेषामधिपतिरित्यादिग्रंथे

नमुक्तेयथासंभवतितथोक्तमित्यर्थः । राद्धइतिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ नचविष्णोरितरइति । श्रियोपिपारतंत्र्यादिदोषित्वादितिभावः ॥ अन्येभ्योपीति । आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिक्वनिप्प्रकरणेअन्येभ्योपिदृश्यंतइतिसूत्रं । आकारांतादन्येभ्योपिधातुभ्योमनिनादयःप्रत्ययादृश्यंतइत्युक्तेःक्वनिप्प्रत्ययेकारस्योच्चारणार्थत्वेनककारपकारयोर्लशक्वतद्धितेहलंत्यमितिआद्यंतव्यंजनयोर्लोपेसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिप्राप्तगुणस्यक्ङितिचेतिनिषेधेयुवशब्दात्स्वाद्युत्पत्तौसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घेहल्ङ्याब्भ्यइतिसुलोपेनलोपःप्रातिपादिकांतस्येतिनलोपेआगमशासनमनित्यमितिह्रस्वस्येतिप्राप्ततुगभावेयुवेतिरूपमितिभावः । युक्तइत्युक्तिस्वारस्यादाह ॥ यद्वायुजिरिति । अन्येभ्योपीत्यनेननिप्प्रत्ययेरूपमितिभावः । तर्हियुग्वेतिस्यादित्यतआह ॥ दृशिग्रहणेति । जकारलोपइत्यर्थः । अन्येभ्योपीत्येतावतापूर्तौदृश्यंतइत्युक्तिःकार्यांतरमपिस्यादित्येतदर्थमितिदृशिग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तं । युवशब्दार्थोक्तिपरमुत्तरार्धंव्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ ण्वुलिप्रत्ययइति । ण्वुल्तृचावितिसूत्रेणण्वुल्प्रत्ययेचुटूइतिहलंत्यमितिचाद्यंतव्यंजनयोर्लोपेयुवोरनाकावित्यकादेशेअचोञ्णितीतिवृद्धावायादेशेचरूपसिद्धिरितिभावः ॥ पुरुषार्थप्रसंगादिति । आनंदस्यमीमांसेतिप्रस्ताव्यतत्तारतम्यस्यात्रोक्तेरितिभावः । आइत्यनुवादेनार्थद्वयंसम्यगितिसमंताच्चेति । दुःखासंभिन्नत्वंसम्यक्त्वंसमंतादितितत्तद्योग्यतानुसारिणीपूर्तिः । शमितिसुखं । अतिशायनेतमबिष्ठनावितिसूत्रादिष्ठन्प्रत्ययेयस्येत्यकारलोपेरूपं । एवंदृढिष्ठइत्याद्यपिध्येयं । ननुरऋतइतिसूत्रेणहलादेर्लघोर्ऋकारस्यरःस्यादिष्ठेमेयःसुपरतइतिऋकारस्यरत्वेद्रढिष्ठइतिस्यादित्यतआह ॥ छांदसत्वादिति । मुक्ति

परत्वेज्ञापकोक्तिः ॥ ७ ॥ अनेनैवन्यायेनेति । पूर्वभावापेक्षयेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । काण्ववाक्यमप्यमुक्तपरंज्ञेय
मित्यर्थः । तद्भाष्येकेवलमुक्तमात्रपरत्वोक्तेःतात्पर्यंप्रागेवोक्तं । सएकइतिश्रोत्रियस्येतिवाक्यद्वयेशेषमाह ॥ इतिवाक्ये
नेति । ननुसंसारिगतसुखात्संसारिगतसुखस्यमुक्तगतसुखान्मुक्तगतसुखस्यशतगुणितत्वंश्रुतिर्वक्तीतिसएकइतीत्यादिनाकृतं
व्याख्यानमयुक्तं । तथात्वेहितेयेशतंमानुषाआनंदाःसएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः । तेयेशतंमुक्तिगमानुषाआनंदाःसएकः
श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येत्यादिरूपेणसर्वत्रतेयेशतमित्यस्यसएकइत्यस्यचवाक्यस्यद्विद्विवारंश्रवणप्रसंगादित्यतआह ॥ अने
नेति । संसारिगतमुक्तेत्यादिभाष्यकारीयव्याख्यानेनामुक्तमुक्तगतंशतगुणितमानंदंतेयेशतमित्येकोक्त्यापरामृश्यतद्वाक्यप
रामृष्टंचोभयंसएकइतितच्छब्देनपरामृश्यसंसारिमनुष्यगात्संसारिमनुष्यगंधर्वगतसुखस्यमुक्तमनुष्यगात्मुक्तमनुष्यगंधर्वगस्य
तथासंसारिमनुष्यगंधर्वगतसंसारिदेवगंधर्वगसुखस्यमुक्तमनुष्यगंधर्वगान्मुक्तदेवगंधर्वगतसुखस्यशतगुणत्वमित्येवंरूपेणयथायो
गंपृथक्मुक्तानाममुक्तानांचप्रत्येकंशतानंदत्वमुच्यतेश्रुतावित्युक्तंभवतीत्यर्थः ॥ अनयैवेति । तेयेशतमित्युभयमेकोक्त्ये
त्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननुमध्येऽश्रवणस्यपूर्वोत्तरश्रवणरूपसदंशेनमध्येप्यनुषंगेणपरिहारेपिश्रुत्योर्नैकविषयतास्ति । काण्वश्रु
तौचक्रवर्तिपितृगंधर्वाणांपूर्वपूर्वापेक्षयाशतानंदत्वमुत्तरोत्तरेषामुच्यते । तैत्तिरीयश्रुतौचनृपमनुष्यगंधर्वपितॄणामुत्तरोत्तरंश
तानंदत्वंश्रूयते । अतोविवादसंवादइत्यतआह ॥ श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति ॥ अन्यत्रेति । बृहद्भाष्येषष्ठेध्यायेतैत्तिरी
यादिश्रुतिविरोधमाशंक्यशतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपिसमत्वाच्चक्रवर्त्तिभ्योमनुष्यगंधर्वाःशताधिकाःततोदेवगंधर्वाअयुता

धिकाः । पितरोदशलक्षाधिकाइत्यविरोधः । उत्तमगंधर्वापेक्षयापितृभ्योगंधर्वाणामाधिक्यंयुज्यतइत्यादिनापरिहृतइत्यर्थः ।
ईक्षतेरात्मनेपदत्वादाह ॥ अभिवीक्ष्यमाणस्येति । चंद्रादयस्तुमन्यंतेसर्वस्मादुभयंपदमितिसांख्यनयेभिधानान्मूलेशत्रं
तप्रयोगःसाधुर्ज्ञेयइति । भावेघञंतात्तसिलंतोयंनशत्रंतइत्याह ॥ अथवेति । विवृतश्चायंश्रुत्यर्थोन्यायामृतचतुर्थपरिच्छे
दे ॥ ७ ॥ आनंदतारतम्यश्रुत्यर्थोक्तिः ॥ ७ ॥ युक्तंचेत्यस्यार्थोनुमितंचेति । नकेवलंपूर्वोक्तश्रुतिसिद्धमितिचार्थः ॥
मानुषादिभ्यइतिचेति । वर्तनइत्यनुषंगः । पूर्वत्रमानुषादिभ्यइतिअध्याहारेणनिवेशितत्वादितिभावः । तर्केप्यप्र
योजकत्वंनिराह ॥ अनधिकफलायचेति ॥ वक्ष्यामइति । दशकल्पमित्याद्युत्तरग्रंथेवक्ष्यामइत्यर्थः । महात्म
नामित्यनुवादः । महाफलभाक्त्वेनेत्यादिव्याख्या । महान्यत्नइत्यनुवादः । अधिकंमोक्षेत्यादिव्याख्या । तृतीया
यास्तसिरितिभावेननियमेनदृष्टमित्यनुवादः ॥ अग्न्याहितादिष्विति । आहिताग्न्यादिष्वित्यर्थः । वाहिताग्न्यादि
ष्वितिपरनिपातः । अध्ययनादिसंपत्तिमंतआदिपदार्थः । दृष्टमित्यस्यार्थःतत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेति । यथायोगंप्रत्यक्षादि
प्रमाणैरित्यर्थः ॥ बुद्धिमान्भवेदिति । नहीत्यनुषज्यते । द्रोणेतिखारीतिचधान्यपरिमाणविशेषः ॥ तावतएवेति । भावे
इत्यन्वयः । ननुक्वचित्कर्षकादिषुअधिकसाधनभावेपिदृष्टादृष्टाभावादिनाधिकफलानुपलब्धेरधिकसाधनत्वादधिकफलवत्त्व
मितिनास्तीत्यतआह ॥ दृष्टंवृष्ट्यादिकमिति । तथाचतत्रहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइतिभावः । मूलेयत्रेतिसामान्यव्या ॥४३९॥
प्त्युक्त्यालब्धप्रयोगानाह ॥ एवंमानुषादयइत्यादिना ॥ अनुकूलतर्कादिकमिति । अल्पसाधनेपिमहाफलेमहाफला

र्थिनांमहासाधनानुष्ठानंनस्यात् । साधनतारतम्येपिफलतारतम्याभावेनिरुपाधिसहचारोपलंभाविरोधरूपादिस्तर्कः । आ
दिपदेनव्यभिचाराभावश्चऊह्यइत्यर्थः ॥ गुणोपसंहारेति । पूर्वपादेहानौतूपायनशब्दशेषत्वात् छंदतउभयाविरोधादित्य
धिकरणद्वयेयथाक्रममुपासनंकर्मचेतिज्ञेयं । प्रागुक्तहेतूनांमुक्तेषुतत्फलादिषुचव्यभिचारमुक्त्वा असिद्धिमन्यथासिद्धिंवाप्र
तिबंद्याचोदयति ॥ मुक्तैरित्यादिना ॥ अनेनेति । अनेनेत्यस्येत्युक्तंभवतीत्यनेनान्वयः । अनेनमूलेनेत्यर्थः ॥
विशेषणेति । कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानाधिकसाधनवत्त्वादित्येवंविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । कृच्छ्रेणेत्युक्तत्वेनालीलात्वादधिकस्या
साधनत्वमपिनिरस्तमित्यसिद्धिरपिपरिहृतेत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिरिति । लीलात्वेनोपपन्नतारूपेत्यर्थः । महाकल्पभ्रम
निरासायदैनंदिनकल्पपरोयमित्याह ॥ कल्पोब्रह्मणोदिवसइति । ननुदशकल्पमित्यत्रदशानांकल्पानांसमाहारइत्यत्र
पक्षेसंख्यापूर्वोद्विगुरितिद्विगुसंज्ञायामकारांतोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियामिष्टइतिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीपिसतिदशकल्पीतिस्यादित्य
तआह ॥ पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमिति । पात्रादौनेतिपात्राद्युत्तरपदेस्त्रीत्वंनेतिनिषेधेनस्त्रीत्वाभावेङीपोप्राप्तौसनपुंसक
मितिसामान्यतःप्राप्तंनपुंसकत्वमित्यर्थः ॥ कालाध्वनोरिति । अंतशब्दोत्रविरामवाचीअंतमतिक्रांतोत्यंतःसचासौसंयो
गश्चात्यंतसंयोगःगुणक्रियादिभिःकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेअविच्छिन्नसंबंधेविवक्षितेद्वितीयाभवतीतिद्वितीयाध्यायतृतीयपादे
कर्मणिद्वितीयेत्यनुवर्त्यद्वितीयाविधानादत्रमासंगुडधानाः मासमधीतेक्रोशंकुटिलानदीक्रोशमधीतेइत्यादाविवद्वितीयेत्यर्थः।
दशकल्पमध्येतपोहीनकालःकोपिनेत्यर्थोलभ्यतइतिज्ञेयं। एतेनवर्षकोटीरित्यादिद्वितीयापिव्याख्याता । वर्षसाहस्रंवर्षाणांसमू

हमित्यर्थलाभायाह ॥ **सहस्रमिति** । तदस्येतिपंचमस्याद्यपादेतत्परिमाणमस्येत्यर्थेयथाविधानंप्रत्ययाभवंतीत्युक्तं तत्रकोवात्र प्रत्ययोविहितइत्यतआह ॥[५७८।६] **शतमानेति** । शतमानादिशब्देभ्योणूप्रत्ययोभवतीत्यणिआदिवृद्धौसाहस्रमितिसिद्धेरितिभावः। अतिकृच्छ्रेणेत्यत्रकर्त्राकांक्षांपूरयति ॥ **अन्येपीति** ॥ उपलक्ष्यतइति । वैराग्यसाध्यत्वाद्ब्रह्मवेदनस्येतिभावः। कुतएवंलक्षणेत्य तोपौनरुक्त्यायेतिभावेनाह ॥ [५७८।७] **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ [५७८।८] **उपरीति** । ज्ञानिनोपियतोनित्यंकुर्वीतिशुभमेवहि । तारतम्यंचमुक्तौतुते नैवाध्यवसीयतइत्यत्रेतिभावः । तावताकथमपौनरुक्त्यमित्यतआह ॥ **अत्रसामान्यमात्रमिति** । ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्येन साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यमित्येवात्रविवक्षितं । ज्ञानोत्तरसाधनतारतम्यात्मुक्तितारतम्यमित्येतदुपरीतिभावः । ॥ **अनुमानमिति** । युक्तंचेत्यादावुक्तमित्यर्थः ॥ [५७८।९] **तसिरिति** । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तेरितिभावः । श्रुतियुक्तिभिः पूर्वंमुक्तितारतम्यस्यसाधितत्वात्पुनस्तत्रश्रुतिस्मृत्युक्तिःकुतइत्यतोयुक्तौविशेषशंकामाह ॥ [५७८।१०] **स्यादेतदिति** ॥ [५७८।११] **विशिष्टेति** । सुखविशेषानुभवरूपमोक्षायेत्यर्थः ॥ [५७८।१२] **अन्यथेति** । मोक्षेविशेषबोधनाभावेविमोक्षायेत्यत्रत्यवीत्युसर्गस्येत्यर्थः । यूयमित्युक्ता नांज्ञानायाह ॥ [५७८।१३] **तमेवेतिमुनीन्प्रतीति** । चतुर्थस्कंधेपृथुचरितेवाक्यमेतत् ॥ इत्युक्तत्वादिति । [५७८।१५] अमायिपदस्यनिष्कामत्वार्थ कत्वेनव्याख्यानादितिभावः॥ **अनोनुडिति** ॥ अन्नंताच्छब्दात्मतुपोनुडागमोभवतिछंदसीतिअष्टमाध्यायद्वितीयपादस्थसू त्रार्थः । अक्षन्शब्दात्मतुपोनुडागमेनलोपःप्रातिपदिकांतस्येतिपूर्वनकारलोपेअट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीतिनुटोणत्वेमतुपोमका

रस्यमादुपधायाश्चेतिवकारेअक्षण्वंतइतिसिद्धेरितिभावः । अक्षिशब्दस्येकारांतत्वेनान्नंतत्वाभावेपिअक्षिशब्दपर्यायोक्षन्शब्दो यमन्यएव । दघ्नशब्दोप्रत्ययोप्यस्तीत्यग्रेभिधानेनतुल्यन्यायादित्येके । अन्येतुसप्तमाद्यपादेछंदस्यपिदृश्यतइतिसूत्रेदृशिग्रह णसामर्थ्यात्तृतीयाद्यज्विभक्तिपरत्वाभावेपिअस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तइतिपूर्वसूत्रादनुवृत्तानङादेशेङित्त्वादंत्यस्यकृते अक्षन्शब्दएवेतिनुट्प्राप्तिसंभवादनोनुडितिकथमुक्तमितिनशंक्यमितिसमादधुः। विद्यारण्यस्तुछंदस्यपीत्यपिपदादनङ्अनो नुडितिनुडित्याह । अक्षण्वंतःकर्णवंतइत्युपलक्षणंमत्वाह ॥ **प्राप्तसमस्तेति** । अन्यथाअक्षण्वंतःकर्णवंतइत्युक्तिर्व्यर्थापद्येते तिभावः । आदघ्नासइतिश्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ **भगवदिति** । भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षेपीत्यर्थः। उच्यतेउत्तरार्धेनेतियोज्यं ॥

५७८।१७

आँस्यँशब्दस्याऽऽभावइति । आस्यशब्दस्यस्थानेआभावः । आत्वंआकारादेशइतियावत् । छंदस्त्वादितिभावः । आ स्यंपरिमाणमस्येतिप्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचइतिपरिमाणरूपप्रमाणार्थेदघ्नञ्प्रत्ययस्यविधानादितिभावः ॥ आदघ्नमिति । आस्यपर्यंतविद्यमानममृतमित्यर्थः । स्थानमितिस्थानत्वेनास्तीत्यर्थः । इतिशब्दानंतरमादघ्नासइतिशेषः ॥ **अर्शआ**

५७८।१८

दिभ्योजिति । अर्शस्प्रभृतिभ्यःशब्देभ्योमत्वर्थेच्प्रत्ययोभवतीतिपंचमतृतीयपादस्थसूत्रार्थः । तस्याकृतिगणत्वादिहापि मत्वर्थेच्प्रत्ययेयस्येतिसूत्रेणपूर्वाकारलोपेआदघ्नःआदघ्नवानित्यर्थोभवति । बहुवचनस्यआज्जसेरसुगितिअसुगागमेसवर्णदी र्घेचादघ्नासइतिभवतीतिभावः ॥ **इतिदूर(स्थ)त्वमिति** । इत्यर्थकेनादघ्नासइत्यनेनहर्यपेक्षयामुक्तानांदूरस्थत्वमुच्यतेइत्य र्थः ॥ **अप्रत्ययइति** । दघ्नच्प्रत्ययभिन्नसुबंतशब्दरूपइत्यर्थः। एवमग्रेपि । द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति

परिमळ० द्वितीयातत्पुरुषमुपेत्याह ॥ [५७८।१९] उपगताःकक्षमिति ॥ [५७८।२०] आज्जसेरिति । अकारांतात्परस्यजसेर्बहुवचनस्यासुगित्यागमोभवती अ.३पा.४
त्यर्थः । सवर्णदीर्घः ॥ त्वेइति । केचनेत्यर्थः । स्नातव्याइति । हृदाइत्यस्यविशेषणं स्नानार्हाइत्यर्थः ॥ कृत्यार्थइति ।
॥७२॥ तृतीयस्यांत्यपादेसूत्रंकृत्यार्थइत्यादिपूर्वत्रहिअर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थकृत्प्रत्ययोविहितः । कृत्प्रत्ययस्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइत्ये अधि.४
तेप्रत्ययाभवंतीत्युक्तेःत्वन्प्रत्ययइत्यर्थः । नकारोञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्वरार्थइत्संज्ञकः । ददर्शिरेइतिवक्तव्येकथंदद्द
श्रेइत्युक्तिरित्यतःषष्ठांत्यपादीयसूत्रमेवपठति ॥ [५७८।२१] इरयोरेइति । बहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीतिपूर्वसूत्रात्छंदसीतिवर्तते । इरे
इत्यस्यस्थानेरेइत्ययमादेशोभवतिछंदसीतिसूत्रार्थः । रेभावविधानसामर्थ्यात्आर्धधातुकस्येड्वलादेरितिइडागमोनेतिभावः ।
ननुविद्यारण्यादिनाब्रह्मज्ञानस्तुत्यादिपरत्वेनव्याख्यानात्कथंमुक्ततारतम्यपरत्वमित्यतआह ॥ श्रुत्वेति । ऐतरेयभाष्येद्वि
तीयप्रघट्टके श्रुत्वाविष्णुंकर्णफलंप्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः। अक्षण्वंतोदर्शनाच्चविष्णोर्मुक्ताश्चयेगणाः । तारतम्यंचतेषांचश्रुता
वुदितमंजसा । क्षीरसागरदघ्नास्तुकेचित्तिष्ठंतिमुक्तिगाः। उपस्थिताब्रह्मवनंकेचिदश्वत्थमंडलं । ऐरंहृदेकेचिदपिदेवाएवसदाह
रिं । नागभोगशयंमुक्तादद्द्रेधिकमोदिनः। सागरादिस्थिताविष्णुंपश्यंतिक्वचिदेवहि। इत्युक्तस्मृत्येत्यर्थः । श्रुत्युक्तमुपलक्षण
मुपेत्यऐरंहृदेकेचिदितिस्मृतिशेषः । अमृतकल्पमद्यहृदेकेचित्स्थिताइत्यर्थः॥ [५७८।२३] उदाहृतंवाक्यमिति । परमंसाम्यमुपैतीति ॥४४१॥
वाक्यमित्यर्थः ॥ [५७८।२४] यथोक्तमिति । गीताभाष्येद्वितीयेध्याये ॥ [५७८।२५] कालातीतेति । साम्यश्रुतिबाधितत्वशंकेत्यर्थः । शेषो

त्त्यामूलंयोजयति ॥ [५७८।२६] तारतम्येनेति । फलितमाह ॥ भक्त्यादीति ॥ [५७९।१] प्रसिद्धतामिति । शांतिपर्वणीतियोज्यं । किंत
द्वाक्यमित्यतआह ॥ सतिहीति । तद्वाक्यार्थमाह ॥ सतीति । तस्यव्याख्यासाधाविति ॥ [५७९।३] उदाहृतमिति । दशकल्प
मित्यादिकं । साधकानांसाधनानुष्ठातॄणां । ध्यानचक्रंप्रवक्ष्यामीत्युपक्रमेश्रवणादाह ॥ [५७९।४] ध्यानचक्रमिति । ध्यानावर्तनमा
हात्म्यं । सर्वतृतीयांतानामिर्थः देवतादिभिरिति ॥ कुतइति। घोररूपत्वंकुतइत्यर्थः ॥ [५७९।६] अविद्याद्याइति। रागादयआद्यप
दार्थः ॥ [५७९।८] ज्ञानानीति । ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ वेत्तुमिति । वेदितुमित्यर्थः । आगमशासनमनित्यमितीडागमोनकृतः । त
थाचमाघेप्रयोगः चिक्रंसयाकृत्रिमपत्त्रिपंक्तीरिति । चिक्रमिषयेतिवाच्यत्वात् ॥ शीलमिति । ताच्छीलिकोयंणिनिरितिभा
वः । ज्ञेयोपलक्षकज्ञानपदेनैवलाभात्पृथगुक्तौहेतुमाह ॥ प्रभवाप्ययेति । भ्रांतिपदेनापौनरुक्त्यार्थमाह ॥ [५७९।९] मोहोऽज्ञान
मिति ॥ [५७९।११] अनंतरमेवेति । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनंतरमेव । सर्वथापितुतएवोभयलिंगादित्यादिसूत्रार्थोक्तिप्रस्तावेअना
दियोग्यतांचैवेत्यादिग्रंथव्याख्यावसरेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । मदन्यइत्यस्यसुबोधायाह ॥ यमवाक्यमिति ॥ [५७९।१२] ब्रह्मणइ
ति। अन्येभ्योज्ञानाधिक्यमित्यनुषंगः। व्याघातशांत्यर्थमाह॥अतएवेति।प्रकृतोपयोगायमुक्तपदार्थमाह॥मुक्तानामिति।
सुदुर्लभइतिसामान्यनिषेधभ्रांतिंवारयितुमर्थमाह ॥ [५७९।१३] कश्चिदेवेति । कश्चिन्मुच्यतेसिध्यतीतिषष्ठस्कंधस्थपूर्ववाक्यात्कश्चि
दित्यनुषंगोवा । साधनतारतम्यस्यास्फुटत्वादाह ॥ [५७९।१४] अत्रविशेषणद्वयेनेति । नारायणपरायणःप्रशांतात्मेतिविशेषणद्व

 येनेत्यर्थः । आद्येनविष्णुपादैकसंश्रयत्वोक्त्यावैराग्यस्य शमोमन्निष्ठतेत्युक्त्याप्रशांतःआत्मामनोयस्येत्युक्त्याज्ञानस्नेहरूपभक्ते
 र्लाभात्स्नेहाभावेतत्रबुद्धिप्रवेशायोगादितिवा प्रवेशशब्देनस्नेहस्यशांतात्मेतिज्ञानस्यलाभादितिवाभिप्रायः ॥ [५७१।१५] परमात्मा
नमिति । आनीदवातंस्वधयातदेकमित्यादिनातस्यप्रकृतत्वादितिभावः । हृदिधारणंध्यानंवेदनंतुज्ञानमित्युपेत्यव्याहति
निरासायतात्पर्यमाह ॥ [५७१।१६] इतरापेक्षयेति ॥ [५७१।१७] सप्तम्यालुगिति । सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइतिसूत्रेणलुकि
सतिनङिसंबुद्ध्योरितिनलोपाभावेव्योमन्निितिरूपमितिभावः । नन्वेङःपदांतादतीतिपूर्वरूपेणभाव्यमित्यतआह ॥ प्रकृत्येति ।
ऋक्पादमध्यस्थएङ्प्रकृत्याभवतिअतिपरेवकारेयकारेचपरेअतिइतिषष्ठाद्यपादेपाणिन्युक्त्यासंध्यभावइत्यर्थः । नाहमिति
वक्तृज्ञानायाह ॥ [५७१।१९] ब्रह्मवाक्यमिति । ब्रह्मापीतिवाक्यांतरेयमित्यनुवादेनार्थोक्तिःयंहरिमिति । यस्येतिशेषोक्तिः । सत्का
ष्ठामित्यनुवादः । सम्यक्दिङ्मात्रमितिव्याख्या । यस्यैकदेशमपीत्यर्थः । सिद्धानामित्यनुवादबलाद्यततामपीत्यनंतरंशेष
माह ॥ [५७१।२३] यततामपिमध्येकेचित्सिद्धाभवंतीति । तत्वतइत्यस्ययथार्थतइत्युक्तौसिद्धयइतिसिद्धाइतिचपूर्वोक्तज्ञानमय
थार्थमितिधीस्यादतआह ॥ प्राचुर्येणेति । तत्रचतुर्थगीताभाष्योक्तांस्मृतिंसंवादयति ॥ एकंचेति । एकंचतत्वतोज्ञातुं
विनासर्वज्ञतांनरः । नसमर्थोमहेंद्रोपितस्मात्सर्वत्रजिज्ञसेदित्यत्रयावदपेक्षितंतावज्ज्ञानित्वरूपसर्वज्ञतांविनातत्वतोज्ञातुंनसमर्थ
इत्युक्त्यातत्वतइत्यनेनप्राचुर्यलाभोयथातथेत्यर्थः ॥ [५७१।३४] व्याख्यानादिप्राचुर्यंचेति । सकृदनुष्ठितव्याख्यानाध्ययनश्रवणाना
मपरोक्षज्ञनाहेतुत्वादितिभावः ॥ अन्यत्रगीतातात्पर्येअष्टादशेध्यायेमुक्तिर्ज्ञात्वापिविष्णुंस्याच्छास्त्रंश्रुत्वाततोधिकं । मुक्तौ

सुखंतत्पठतः ततोप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तुसमंमुक्तौसुखंनान्यस्यकस्यचिदित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथाचसाधनतारतम्य
स्यमुक्तितारतम्यहेतुत्वप्राप्त्यातत्रनासंगतिरिरितिभावः ॥ गीतातात्पर्येति । त्रयोदशेध्याये अनादियोग्यताभेदात्पुंसांदर्शन
साधनं । नानैवतत्रविष्णोस्तुप्रसादाद्वैष्णवंवपुः । स्वयंविज्ञायतइत्यादिनाकृतंव्याख्यानमित्यर्थः। इत्थंहितत्रव्याख्यातं(नं) के
चिन्नारदादिभ्योन्येऋषयःआत्मनामनसाआत्मानंविष्णुंआत्मनिस्वहृदयेध्यानेनउपलक्षणं स्वप्रतिभयाश्रवणेनचज्ञात्वाध्यात्वा
पश्यंतीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः । नारदादेर्बहिरपिद्रष्टृत्वादात्मनीत्यस्योपपत्तयेनारदाद्यन्यर्षिग्रहणायकेचिदि
त्युक्तिः। अन्येदेवाःसांख्येनस्वप्रतिभारूपेणयोगेनोपायेनविनापिध्यानेनविष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयैवध्यानरूपयोगेनचद्वेधा
पिआत्मानंबहिरंतःस्वस्वयोग्यतानुरोधेनपश्यंतिअपरेराजानःकर्मयोगेन अश्वमेधादिकर्माख्योपायेनपश्यंतिश्रवणेनस्वप्रतिभ
याचनित्यंविष्णुंस्मरंतोराजवराःयज्ञानुष्ठानसमयेयज्ञभागार्थमागतंहरिंपश्यंतीत्यर्थः। श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः। अन्येमा
नुषोत्तमाएवंस्वप्रतिभादिनाऽजानंतोन्येभ्यःस्वोत्तमेभ्यःश्रुत्वाउपलक्षणंमत्वेत्यपिज्ञातव्यं उपासतेउपास्यध्यात्वेतियावत् । आ
त्मानंपश्यंतीत्यर्थः । सर्वेषांश्रवणसत्वेपिमानुषाणांश्रवणबाहुल्यमावश्यकं । प्रतिभायाअप्यल्पत्वादितिभावेनश्रुतिपरायणाइ
त्युक्तमिति।एवंबहुवक्तव्यमित्यन्यत्रोक्तंज्ञेयमित्युक्तं। तारतम्यंचमुक्तानांसाधनानांचदृश्यतइत्यंतग्रंथस्यास्फुटत्वात्तात्पर्यमाह॥
सुसूक्ष्मैरित्यादिनेति । अन्यदित्यत्रावध्यप्रतीतेराह ॥ स्वतइति । स्वस्मादन्यदित्यर्थः । तस्याप्यर्थोविश्वमिति । एवंपदस
मुच्चेयमाह ॥ पश्यंतीति । समुच्चयार्थत्वधीनिरासायापित्वित्यनूद्यप्रतिपदमाह ॥ किंत्विति । दर्शनमित्यनूद्यशेषमाह॥ दर्श

नंकर्तुमिति । तथेतिपदस्यार्थोक्तिर्यथेत्यादि । पश्येदित्यादेरित्यादिपदेननपश्यतीत्यस्यग्रहः । महत्तत्वस्यैकत्वात्क्वचित्कंचि दित्युक्तिः कथमित्यतआह ॥ महत्तत्त्वविभागानिति । बहुकालोपचितसाधनानुष्ठानबलेनमहत्तत्त्वांशपर्यंतंव्याप्तंहरिंइं द्रादिदेवाःकदाचित्पश्यंतीत्यर्थः । महत्तत्त्वशब्दस्यसाधुत्वमुक्तंवैशेषिकनये नमहत्तत्वगुणतएतावानितिहीश्वरइत्येतद्व्याव्या ख्यावसरे । अन्येचैवेत्येवकारस्यान्वयमाह ॥ यथायोगमेवेति । योग्यतामनतिक्रम्येत्यर्थः।श्वेतद्वीपपतिंचैवेत्यत्रकर्त्रुक्तिपूर्वमे वकारान्वयमाह ॥ केचनत्विति । तत्रापीत्यनुवादः । हृद्यपीतिव्याख्या । हृद्यपिकदाचिदेवकेचनपश्यंतीत्यर्थः । पंचमीषष्ठ्यर्थ इत्युपेत्याह ॥ दृष्टानामिति । निर्धारणेषष्ठी । ईशधर्माणामितियोज्यं ॥ प्रागबाधकमुक्तमिति । नाधिक्यंयदिसाध्येस्यादि त्यादिनाइत्येतदखिलंमोक्षेविशेषाभावतःकथमित्यंतेनग्रंथेनोक्तमित्यर्थः । साधनवैचित्र्येपिसाध्येतन्मास्त्वितिशंकायाउत्तरस्या स्पष्टत्वादाह ॥ अयमभिसंधिरिति ॥ पक्षइति । देवादयोमानुषादिभ्यःअधिकमौक्तफलभाजःतदपेक्षयाधिकसाधनत्वा दिति । युक्तंचेत्यत्रप्रागुक्तप्रयोगेयःपक्षस्तत्रेत्यर्थः । उपाधेःपक्षेअसत्वेसत्वेचोभयत्रक्रमाद्दोषमाह ॥ साध्यव्यापकत्वाभा वेनेत्यादिना ॥ ततइति । उपाधिशंकाभावादित्यर्थः । अविपक्षत्वनिश्चयोपायंचाह ॥ उदाहृतेति । विचित्रेत्यादिद्वि तीयहेतौविशिष्टभेदात् । नसाध्याविशिष्टतेतिभावः ॥ अन्यथासिद्धीति । उक्तहेत्वोरितियोज्यं । अप्रयोजकतानिरासा येत्यर्थः ॥ प्रमाणांतरेति । युक्तंचसाधनाधिक्यादित्यादावुक्तप्रमाणापेक्षयाईश्वरेत्यादिनोक्तप्रमाणांतरेत्यर्थः । तेनेत्या दिनोक्तापादकापाद्याभावंव्यनक्ति ॥ यदीति ॥ दुःखाद्यहेतुत्वादिति । सर्वविध्याद्यतिदूरत्वेनेश्वरस्यप्रत्यवायाभावादि

तिभावः । दोषापेक्षयातावित्युक्तेभावंव्यनक्ति ॥ येत्विति ॥ निराकांक्षत्वादिति । तेइत्युक्तौतेवैषम्यनैर्घृण्येवारितेइ त्यन्वयेनैवाकांक्षाशांतेर्दोषत्वंतयोर्नज्ञापितंस्यात् । तावित्युक्तौतुवैषम्यनैर्घृण्ययोर्नपुंसकत्वेनपरामर्शायोगात्तौकावित्याकांक्षो दयेदोषावितिवाच्यत्वादितिभावः । साध्यताद्दक्त्वमित्यत्रसाध्यस्येतिबुद्ध्याविभक्तेनभवतइत्यध्याहृतस्यान्वयः । कस्मा द्भवतइत्यतईशतइत्यन्वेतीतियोजयति ॥ ईशतोभवतःसाध्यस्येति । ताद्दक्त्वमित्यस्यार्थस्तारतम्यमिति । उप पादयतीत्युक्तंव्यनक्ति॥ आपादकेति ॥ प्रकृतइति ॥ साध्यसाधनवैरूप्यरूपापादकस्यविपर्ययोहिवैषम्याद्यापत्तिरूपापाद्य स्यविपर्ययंनिर्वहतीत्यस्तिविपर्ययेपर्यवसानमित्यर्थः । पूर्वकर्मप्रयत्नंचसंस्कारंचाप्यपेक्ष्यतुइत्यादिस्मृत्यनुरोधादाह ॥ साध नेति । साधनभूतसंस्कारपूर्वकर्मेत्यर्थः । प्रयत्नस्याप्युपलक्षणं । साधनपदेनवाप्रयत्नस्यग्रहः । एतेनसाधनादावित्यादिपदा र्थोविवृतः । ल्यबंतनिर्वाहायाह ॥ प्रेरणादिति ॥ अयमपीति । स्वातंत्र्यहानिरूपदोषइत्यर्थः ॥ क्रमेणेति ॥ अनादिसा धनादेर्वैचित्र्यापेक्षयाफलदानेतथात्वेचास्वातंत्र्यंनेत्यत्रचक्रमेणेत्यर्थः ॥ एवमनुमानस्येति । वैषम्यमित्येतदवतारिकायामु क्तस्येत्यर्थः ॥ अन्यथाव्याख्यातत्वादिति । दुःखाद्यभावसाम्यंचसाम्यवाक्यार्थईयतइत्यत्रपूर्वमेवात्रैवपादइत्यर्थः । तथाचनतद्विरोधःशंक्यइतिभावः ॥ अनुमानादेरिति । आदिपदेनवैषम्यंचेत्यत्रोक्ततर्कग्रहः । प्रेक्षावत्यप्रेक्षावतीत्युक्त्या साधनानुरूपफलदानव्यभिचारोऽप्रेक्षावत्त्वनिमित्तइतिचेत्प्रेक्षावत्त्वेसतीत्यभिमतविशेषणविशिष्टहेतोस्तत्राभावान्नदोषाये. तिसूचितं । मायिभ्योन्येनेतिकिमर्थमुक्तं । केनापिसुदुष्करावित्येतावतापूर्तेरित्यतआह ॥ अस्यचेति । तत्किमन्यैश्वरवादिभि

रित्याद्युत्तरवाक्येव्याहत्युपपादनोपयोगइत्यर्थः ॥ श्रुतत्वादिति । प्रागुक्तवचनैरितिभावः ॥ अन्यथेतिं । साध्यसाधन वैरूप्यस्येत्यर्थः ॥ उक्तएवेति । पूर्ववाक्योक्तदिशाव्याहत्युपपादनमेवाभिप्रायइत्यर्थः । श्रुतहान्यादिप्रसंगेनमायावादिनो दूषयतांपुनरत्रश्रुतहान्यादिकंस्वयमंगीकुर्वतांव्याहतिरित्येवंरूपेणेतिभावः । तदित्यस्यप्रतिपदंतत्रेति । तस्यार्थःप्रकृतदोषे ष्विति ॥ ७ ॥ साध्यसाधनवैरूप्येयुक्त्युक्तिः ॥ ७ ॥ पुनरित्यत्रकांक्षितंतदनुवादपूर्वमाह ॥ पुनःश्रवणादिमतामिति । हरेरितिषष्ठीकर्तरीतिभ्रांतिंनिराह ॥ तान्प्रतीत्यादि ॥ इत्यत्रेति । पूर्वपादेतद्व्याख्यानपरेविषयेषुचसंसर्गाच्छाश्वतस्य चसंशयात् । मनसाचान्यदाकांक्षात्परंनप्रतिपद्यतइत्यनुव्याख्यानेचेत्यपिध्येयं । नन्वदोषित्वेद्वेषेर्ष्यादिःकुतोनापादयितुंश क्यते तारतम्यस्यापादकस्यसत्वादित्यतआह ॥ एतदुक्तंभवतीति ॥ समूलघातंहताइति । मूलेनसहहताःनिश्शेषंह ताइत्यर्थः । व्युत्पादितमेतत्पदंप्राक्समयपादादिभागे ॥ तर्कमूलभूतेति । मुक्तायदितारतम्योपेतास्तर्हिद्वेषेर्ष्यादिमंतःस्यु रितिपरोक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौदोषित्वरूपोपाधिःनिश्शेषगतदोषेतिमूलेकथितइत्यर्थः ॥ विवक्षितधर्मेति । द्वेषेर्ष्यादिमत्त्व रूपसाध्यधर्मइत्यर्थः ॥ व्यावर्तनशक्तिश्चावश्यकेति । आङ्पूर्वादवश्यशब्दात्कप्रत्ययेकेणइतिह्रस्वेटापिउदीचामातइ तिवैकल्पिकेत्वाभावेसत्यावश्यकेतिरूपंसाध्विति साध्यव्यापकत्वबलादितिभावः । यत्रद्वेषादिमत्त्वंतत्रदोषित्वमितिव्याप्तिरसि द्धेत्यतआह ॥ अत्रेति । संतापेत्याद्युक्त्याद्वेषेर्ष्यादिरितिमूलगतादिपदार्थोविवृतः ॥ अहंकाराद्याइति ॥ कामकर्मा दिराद्यपदार्थः ॥ स्वीकारयितुमिति । दोषाएवात्रकारणं । यदीत्यादिनेतियोज्यं ॥ परंप्रसंगवदिति । यदिमु

क्तास्तारतम्योपेतास्तर्हिद्वेषादिमंतःस्युरितिपरेणोक्तप्रसंगेयथापादकापाद्ययोःसाहचर्यंलोकेतथेत्यर्थः ॥ [५८२।१२] समसत्तेति । समस्य सत्वमात्रमित्यर्थः॥ अतिप्रसंगादिति। सुष्यादावपिद्वेषादिप्रसंगादित्यर्थः । ननुदोषाएवात्रकारणानीतिवाच्यमित्यतआह॥ [५८२।१३] दोषाणामिति । अविद्यादीनामेवंसतिसाम्यमेवोपेयतांकिंहीनाधिकभावोपगमेनेत्यतआह ॥ [५८२।१८] इयांस्त्विति । ननुघटादावप्युदर्शनेसत्यपितंद्रीशब्दितनिद्राभयंनास्तीत्यतआह॥ [५८२।२३] एतदुक्तमिति। चेतनस्यस्वतइतिपाठेस्वतःस्वस्मादित्यर्थः ॥ बहिर्मु[५८२।२५]खाइति । लौकिकाइत्यर्थः॥ [५८२।२६] ज्ञानमप्रतिघमिति । बृहद्भाष्येआद्येअध्यायेग्रंथांतभागेवाक्यमिदं ॥ [५८३।२] इतिवाक्यमिति । वाजसनीयवाक्यमित्यर्थः । मूलेऊदिरइत्यात्मनेपदसमाधानमुक्तंप्राक्इत्यूदेपैंगिनांश्रुतिरित्यत्रेक्षत्यधिकरणइतिभावः । तदित्यनुवादः । तत्रेतिप्रतिपदं । मुक्तावितिव्याख्या । तत्रेत्यनुवादः । अन्येत्यादिव्याख्या ॥ [५८३।४] ईर्त्यादिश्रुतीति । पूर्वपादोदाहृतश्रुत्युक्तेत्यर्थः । स्वयमित्यस्यव्याख्यासाक्षादिति । साम्यपक्षेप्युक्तदिशाद्वेषाद्यभावोपपादनसंभवेतारतम्यएवकुतःपक्षपात इत्यतआह ॥ [५८३।५] इदमुक्तंभवतीति ॥ [५८३।८] एतेनेति । स्वपरसाधनयोःप्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वकथनेनेत्यर्थः । उक्तार्थत्रयेक्रमाच्छ्रुतित्रयमाह ॥ सयइत्यादि । युक्तिमानिनेत्यत्रकायुक्तिरित्यतआह॥ [५८३।११] प्रामाणिकेति । तात्पर्यमाह ॥ [५८३।१६] ततोनैकायेइति । वृथात्वादित्यर्थः। आग्रहइतियोज्यं ॥ ७॥ मुक्तानांतारतम्येद्वेषेर्ष्यादिमत्त्वरूपबाधकोद्धारः॥ ७॥ [५८३।१९] तस्येति । पक्षीकृतसंसारिजीवस्येत्यर्थः । मोक्षस्यैवाभावेनमुक्तिगततारतम्योपेतइतिविवक्षितसाध्यस्याभावनिश्चयादितिभावः ॥ नो

[५८३।२४] क्तदोषइति । बाधसिद्धसाधनतासाध्यवैकल्यव्यभिचाररूपदोषोनेत्यर्थः । मुक्तस्यपक्षीकरणात्बाधस्यतदानींतनेत्युक्त्याप्रा चीनतारतम्येनपरस्परमित्युक्त्याचमुक्तादाधिक्येनवासिद्धसाधनत्वस्य तदानीमित्यस्यसमभिव्याहृतपरतयादृष्टांतेसंसारका लीनतारतम्यसत्वेनसाध्यवैकल्यस्यान्यतरदित्युक्त्यासर्वाधिकेहरौव्यभिचारस्यचनिरासादितिभावः । नन्वन्यतरदित्यत्रकिंकु तश्चिद्धीनत्वंविवक्षितं अथाधिकत्वं। आद्येहरौव्यभिचारः। अंत्येमुक्तःकुतश्चिन्मुक्तादाधिक्योपेतइतिसाध्यार्थःस्यात् । तथाच दृष्टांतेसंसारिणिमुक्तादाधिक्याभावात्साध्यहीनतेत्यतआह॥ सामान्यस्यचेति । कुतश्चिद्धीनत्वमधिकत्वंचद्वयमपितारतम्य शब्दार्थः। तत्रोभयसाधारण्येनोक्तस्यतारतम्यमित्युक्तदिशाविशेषविकल्पनिरासेनापाकरणेपर्वतोग्निमानित्यत्रकारीषाग्निमत्त्वे बाधः । तदन्याग्निमत्त्वेदृष्टांतेसाध्यहीनतेत्यपिनिरासप्रसंगादित्यर्थः । तारतम्यपदेनउभयमपिउपादायपक्षांतरमाह॥ [५८३।२५] यद्वामु क्त्युत्तरक्षणवर्तीति । चैत्रमुक्त्युत्तरक्षणवर्तीसंसारिमैत्रोपिभवतीतितद्व्यावृत्तयेमुक्तइतिविशेष्योक्तिः । स्वमुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्तइत्यर्थः। मुक्तइत्येवोक्तौचिरमुक्तस्यापिप्राप्त्याप्राक्पदेनमुक्तिकालग्रहणेपरोबाधंब्रूयात् । अतोविशेषणोक्तिः॥ प्रागिति। अमुक्तिदशायां॥यतइति।मुक्तात्कतिपयादधिकत्वेनहीनत्वेनचप्राग्युक्तआसीदितिअधुनापितथेत्यर्थः॥ स्वरूपइति। मुक्ताव प्यनुवृत्तचिदानंदघनात्मस्वरूपोक्त्यामुक्तावननुवृत्तदेहेंद्रियाद्युपाधिरूपविशेषणमादायबाधो(पोढः) पास्तः॥ [५८४] सामान्येतएवे ति। यएवंरूपःप्राक्सपश्चादपितथायथानिगडमुक्तइतिवा यःप्राग्यत्स्वरूपःसउत्तरकालेपितथेतिवा ध्येयेत्यर्थः।एवकारेणविशि ष्यव्याप्तौदृष्टांतान्वेषणक्लेशंईश्वरेव्यभिचारचोद्यंचनिराचष्टे। सामान्यव्याप्तेरीश्वरेपिसत्वेनाव्यभिचारात्॥ पूर्वेणैवेति । कि

मुत्तरंतइत्येनेनत्यर्थः। सामान्यप्रमाणेनहिबाधोवाच्यः । तच्चश्रुतयोवातदन्यद्वातदुभयमपिअश्रुतासमतेत्यादिनानिरस्तमिति भावेनाह॥ [५८४।३] श्रुतीनामिति। परमंसाम्यमित्यादीनांदुःखाद्यभावसाम्यंचेत्यादिनाप्रागेवान्यार्थत्वोक्तेरितिभावः। ननुसमान योगक्षेमत्वाभिप्रायेणनायमतिप्रसंगः। किंतुयदिमुक्तास्तारतम्योपेताइत्यनुमीयतेतर्हिदुःखाद्युपेताइत्यप्यनुमीयतामितिवातार तम्योपेतायदिस्युर्स्तर्हिदुःखाद्युपेताःस्युरितिवातिप्रसंगउच्यतइत्यतआह ॥ [५८४।६] नान्यथेति । कुतइत्यतआह ॥ व्याप्त्यभा वादिति । उक्तद्विरूपातिप्रसंगेप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्त्यभावादित्यर्थः । अस्तुतर्हिभवदुक्तएवाभिप्रायइत्यतआह ॥ नच प्रकृतेतदस्तीतिसमानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ॥ [५८४।७] धर्मीति । श्रुतिसिद्धमुक्तस्यैवत्वयापक्षीकर्तव्यत्वात्श्रुत्याचनिर्दुःखतयैवत त्सिद्धेरितिभावः । विदज्ञानेइत्यस्यसेट्त्वेप्यागमशासनमनित्यमितिमूलेवेत्तेत्युक्तमितिभावेनाह ॥ [५८४।९] वेदितेति । ज्ञातेत्यर्थः । विदविचारणइत्यस्यानिट्त्वादाह ॥ विचारणेति । आत्मविचारकइत्यर्थेआत्मवेत्तेत्युक्तमित्यर्थः ॥ [५८४।१२] इतिमंत्रमिति । उप दात्तइतिपूर्वत्रात्रचानुषज्यते । मंत्रार्थमाह ॥ परस्परमिति । यशोवतेतिलेखकदोषमूलोयंपाठः । यशस्विनेतिवायशस्वते तिपाठःसाधुः। अस्मायामेधास्रजोविनिरितिसूत्रेविन्प्रत्ययोमतुप्चेतिद्वयोर्विधानेपिरुत्वप्राप्तेरभावात्। केचित्तुयशोवतायशः प्राप्तवतेत्यर्थः । अवतेतिपदच्छेदः अवरक्षणगतीत्याद्युक्तेर्गत्यर्थस्यावतेरूपमेतदित्याहुः अन्येतुतसौमत्वर्थेतांतसांतौमत्वर्थेपर तोभसंज्ञौभवतइतिभसंज्ञानाश्रिता । अतःपदत्वात्ससजुषोरुरितिरुत्वोत्वगुणाः । यद्वायशोवातिगच्छतिप्राप्नोतीतियशोवा

परिमळ० न्तेनयशोवतागत्यर्थस्यशत्रंतस्यवातेरातोलोपइतियोगविभागेनातोलोपेरूपमेतदित्याहुः ॥ [५८४।१३] कर्मण्यणिति । कर्मकारकेउ अ.३पा.४
॥७७॥ पपदेसतिधातोरणितिसूत्रार्थः। तथाचसभापदेकर्मणिउपपदेषहमर्षणइत्यतोऽणिअतउपधायाइत्युपधावृद्धौधात्वादेःषःसइति अधि.५।६
षस्यसत्वेसभासाहइतिरूपमितिभावः॥ [५८४।१४] स्पर्धतेरिति। स्पर्धसंघर्षणइत्युक्तेःअसहनरूपसंघर्षणार्थइत्यर्थः॥ [५८४।१८] स्वर्थ्याहतत्वा
चेति । मुक्तपदेनैवनिर्दुःखत्वप्राप्तेरितिभावः ॥ समानेति । दुःखाद्युपेतत्वसाधकानुमानसमानेत्यर्थः ॥ ६ ॥ मुक्तारत
म्येअनुमानांतरं ॥ ६ ॥ ३ । ४ । ४ ॥६॥ [५८४।२०] सर्वथापितुतएवोभयलिंगात् ॥ [५८४।२२] सेयंजीवानांनानाविधानादियोग्यते
ति । नाभ्युपगम्यतइत्यन्वयः ॥ [५८४।२३] अनेनेति । अनादियोग्यतांचेतिपूर्वसमुच्चायकशब्दकथनेनेत्यर्थः । इदंयोग्यतासाधनं ।
अनादित्वोक्त्यामुक्तिगत्वलाभःकथमित्यतआह ॥ [५८४।२४] अनादेर्नित्यत्वादिति । भावस्येतियोज्यं । तथाचानादियोग्यतासा
धनेनित्यत्वस्याप्यवश्यंप्राप्तत्वान्मुक्तावपिनानाविधयोग्यतायाःसत्वात्तारतम्यसिद्धिरितिभावः । प्राबल्यागमस्यैवजात्यातेषु
त्रिषुस्मृतमित्यलौकिकार्थेआगमस्यैवप्राबल्यात्सएवादौवाच्यइत्याह ॥ [५८५।१] आगमानामिति । द्वितीयांतत्वमभ्युपेत्याह ॥
[५८५।४] अनुमानिनःप्रतीतिंवेति ॥ [५८५।५] परंपरेति। ब्रह्मद्वारकसंबंधादिरूपपरंपरासंबंधेनेत्यर्थः॥ [५८५।६] इत्याद्यनुमानेति। अयंकालइति।
औपाधिकस्यवर्तमानकालस्यपक्षतयातस्यचाकाशस्यसंबंधसंभवात्आकाशद्वारकपरंपरासंबंधेनपौरुषेयवेदरूपशब्दवत्त्वंध्येयं। ॥४४६॥
एतदनुमानार्थोजिज्ञासाधिकरणेवेदापौरुषेयत्ववादेनबुद्धोधर्मदर्शीस्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरित्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळेवि

वृतः । तत्रतन्मतेजगदाधारताप्रयोजकस्वरूपसंबंधश्चेदिहापितथास्तु । अखंडस्यौपाधिकस्यजगदाधारत्वाभावेनपरंपरासंबंधस्यै
ववाच्यत्वादितिभावः । फलितार्थमाह ॥ब्रह्मणइति।पदादीत्यादिपदेनतद्व्यापारादिग्रहः॥[५८५।८]प्रकरणादिति । सर्वाधिक्यसाधन
स्यवाणीश्वरावधिमित्यनेनप्रस्तुतत्वादित्यर्थः॥ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । पक्षीभूतचतुर्मुखव्यतिरिक्तमित्यर्थः। तर्हिप्रकरणस्य
कागतिरित्यतआह ॥ [५८५।१०]यदावक्तेति। तदभावेव्याख्यानाभावे ॥ कथायामिति। जल्पकथायां ॥ व्यक्तमिति । हरिलक्ष्मी
स्वस्वसामान्येत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः ॥ [५८५।११]प्रतिज्ञांतरेति । पूर्वमवशिष्टतयोक्तदोषपरिजिहीर्षयाविशेषणप्रक्षेपरूपप्रतिज्ञांतरहे
त्वंतरादीनामित्यर्थः ॥एवमिति । यदावक्तेत्याद्युक्तदिशेतिवाऽन्यशब्दइत्यादिमूलोक्तरीत्यावेत्यर्थः। नैवदोषायेतिमूलपदा
नुवादः॥बाधेत्यादिव्याख्या॥ [५८५।१५]उभयत्रेति। व्यक्तिःसुखादिगुणस्येतिनाधिक्यंसुखादिगुणस्येत्येवंस्वस्थानेपूर्वत्रचान्वेतीत्यर्थः॥
[५८५।१७]एतेनेति । आधिक्यंनेतिकथनेन । मुक्तत्वादस्यचसंसारित्वादित्यत्रप्रागुक्तोहेतुर्बाधेनाप्रयोजकत्वेनवापास्तइत्यर्थः । ननुमु
क्तानांसंसारिब्रह्मतआधिक्याभावेपितत्साम्यमस्तु । एवंचहरिश्रीस्वसमेभ्योन्यविवक्षयेत्यत्रोक्तसमपदेनमुक्तानांपरिग्रहेबाध
दोषोनभविष्यतीत्यतआह ॥ [५८५।१८]एतेनेति । मुक्तेभ्योबलज्ञानादिगुणैराधिक्यकथनेनेत्यर्थः ॥ विमतः[५८५।१९]कालइति । अतीता
नागतकालइत्यर्थः अनादिनित्ययोग्यतायांयुक्त्युक्तिः ॥ ७ ॥ वीप्सायांद्विर्वचनमितिभावेनाह ॥ [५८५।२२]सर्वानिति । संहितायां
दैर्घ्येपिनपदेअतोदमयन्नित्यनुवादःश्रृण्वइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनंव्यत्ययेनेतिभावेनाह ॥ [५८५।२४]श्रूयतेइति ॥ कुतइति ।

देवासुराणांसदसद्गतीकुतःकरोतीत्यर्थः ॥ **किंचेति** । नकेवलंसदसद्गतिप्रापणमन्योपिव्यापारोस्तीत्यर्थः । तमाह ॥ **मनुष्याननिति** । विशइत्यस्यार्थःप्रजाइति । चोष्कूयतइतियङंतत्वान्नित्यमित्युक्तं । परापूर्वेषामितिश्रुतिप्रतीकग्रहणं । संख्येतिसुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइतिसूत्रेणप्रथमाबहुवचनस्यडादेशइतिभावेनाह॥ **संख्यानीति** । वृजीत्यागेश्नमूविकरणमित्युपेत्याह ॥ **वृणक्तिपरित्यजतीति** । अतोभिसऐसूइत्यत्रबहुलंछंदसीत्युक्तेराह ॥ **अपरेभिःअपरैरिति** । तर्तरीतितिरतीत्यर्थः । सख्यत्यागोपादानतात्पर्योक्तिरसुराणामनादितइत्यादि । नित्यनरकेत्यादिफलोक्तिः । पूर्वमंत्रार्थः । मनुष्याणामितिमंत्रद्वयोक्तार्थःदिवेदिवइतिमंत्रप्रतीकं । अन्यमर्धमित्यत्रप्रतियोगिनमाह ॥ **देवेभ्यइति** । दासेत्यस्यप्रतिपदंदासावितितस्यार्थःदस्यूइति । वस्नयंतेत्यस्यवस्नयंतावितिविभक्तेर्डादेशः । वसआच्छादनेवासयंतावित्यर्थे छांदसंरूपमित्युपेत्याह॥ **जगदाच्छादयंताविति** । जगदितियोग्यतयान्वयः । वर्चिनंवर्चिनामकमसुरंशंबरासुरंचेत्यर्थः । तमित्यैतरेयश्रुतिः । रुचकादिकंकंठभूषणादिकं । इयंतुकाण्वश्रुतिः ॥ ७ ॥ अनादिनित्ययोग्यतायांश्रुत्त्युक्तिः ॥ ७ ॥ स्मृतीनांप्रकृतोपयोगितयातात्पर्यमाह ॥ **पुरासत्येयुगइति** ॥ **प्रकृतानामिति** । पुरासत्येयुगेदेवाविशुद्धमतयोखिलाः । यजंतिविष्णुमेवैकंज्ञात्वासर्वेश्वरेश्वरं। प्रयांतीत्यादिपाद्मवचनमितिसन्न्यायरत्नावल्युक्तेःतत्रग्रंथेपूर्वत्रप्रकृतानामित्यर्थः। प्रधानमितिभ्रमनिरासायाह॥ **प्रकृतिःस्वभावइति** ॥ **अंधंतमसावाप्नीति** । अवसमंधेभ्यस्तमसइतिसमासांतोक्तेः साधुत्वंज्ञेयं । सर्गाणांसुबहुत्वेपिशुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौद्वावेवगंधर्वाद्यास्तदंतराःइतिगीतातात्पर्योक्तवचनंहृदिकृत्वाह ॥

सर्गाणामिति ॥ **इतिवचनादिति** । षोडशेध्याये। सर्गपदमर्थतोऽनूद्यान्वयमाह॥**स्वभावइत्येतदिति** । स्वभावार्थकंसर्गइत्येतत्पदमित्यर्थः । यद्वाअग्रेतनस्वभावइत्येतदित्यर्थः । वाक्यद्वयस्थंरतिःस्मृतिःइतिपदचतुष्टयंसकृदुपादायकस्येत्याकांक्षापूरकपदेवाक्यद्वयेयथाक्रममाह ॥ **रतिःस्मृतिश्चविष्णोःशिवस्येतिशेषइति** ॥ **तदनुष्ठानमात्रेति** । नतुविष्णवर्पणमितिमात्रपदार्थः । अनादीतिविशेषणंस्वभावइत्यत्रहेतुरित्याह ॥ **अनादित्वादेवस्वभावतइति** ॥ **देवादीनामप्येवंफलमिति** । सुखैकगतयोदेवाःदुःखैकगतयोदैत्याइत्येवंज्ञेयमित्यर्थः । अत्रार्थेयोग्यताभेदरूपेर्थे । अन्यत्र गीतातात्पर्येषोडशेऽष्टादशेचाध्यायेऽध्यायांतरेचतत्रतत्र तथाभारततात्पर्यनिर्णयेचाद्याध्यायेत्रिविधाजीवसंघाश्चेत्यादौभविष्यत्पर्ववचनमित्येतदखिलंपरमित्यंतेनग्रंथेनोक्तानीत्यर्थः । योग्यतायांस्मृत्युक्तिः ॥ ७ ॥ अस्फुटत्वादभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तमिति** । एतद्बीजत्वादितिबहुव्रीहिः ॥ **एवंमन्यत्रापीति** । रुद्रादावपीत्यर्थः ॥ **तथाचस्मृतिरिति** । चतुर्थस्कंधस्था । शतजन्मभिःस्वधर्मनिष्ठइत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन वयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्त्वमित्यादिग्रहः ॥ **विशिष्टमिति** । इतरासाधारणमित्यर्थः । अदृष्टादेवादृष्टंजायतइतिवादिनामंगीकारेयुक्तिमाह ॥ **तानितानीति** । सोमव्रीहियवदधिक्षीराज्यपश्वादिद्रव्याणि । आदिपदेनयागादीनांक्रियादिग्रहः ॥ **श्रुतिस्मृतिभ्यामिति** । सोमेनयजेतव्रीहिभिर्यजेतपशुमालभेतेत्यादिश्रुत्या । यज्ञाद्भवतिपर्जन्यःवेदोदितंस्वकंकर्मनित्यंकुर्यादतंद्रितः । इत्यादिस्मृत्याचेत्यर्थः ।

चशब्दार्थंविवृण्वन्योयजति ॥ [५८७।१५] नकेवलमिति ॥ भवतामिष्टसिद्धिरिति । अदृष्टाच्चेत्यादिनावक्ष्यमाणदिशेतिभावः॥
एवमेवा[५८७।१२]पादकमपीति । आकस्मिकमित्यापादकमप्यदृष्टनिरपेक्षमितिव्याख्येयं । नतुनिष्कारणमित्येवमित्यर्थः। दृष्टकार
णकलापादेवब्रह्मणोदृश्यमानमुत्कर्षमन्वानःशंकते ॥ अस्तुविरिंचेति ॥ नि[५८७।१३]ष्कारणतेति । एतद्भवीयस्यविरिंचत्वप्रा
प्त्यनंतरभावित्वादित्यर्थः । अभ्युपेत्याप्याह ॥ किंचेति ॥ [५८७।१४] अतिप्रसंगइति । विरिंचेतरस्यापिस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः ।
तथाविधंविशिष्टादृष्टमपेक्ष्यैवजायतइतिप्राग्विकल्पितपक्षंशंकते ॥ [५८७।१५] अस्तुतर्हीति । अनादित्वमित्यत्राकांक्षितमाह ॥ तथा
वि[५८७।१६]धादृष्टपरंपरायाइति । तस्याअर्थांतरमाह॥ [५८७।१७] अनादियोग्यतावत्त्वमितिचेति। अदृष्टप्रवाहस्यानादित्वेअनादियो
ग्यतावत्त्वंकुतइत्यतआह ॥ इदमुक्तमिति । तस्यैवविरिंचस्यैवकुतोन्यस्यकुतोनेतिप्रश्नस्यानादिभूतेतरासाधारणस्वभावाद
न्यदुत्तरंनास्तितादृशस्वभावस्तस्यास्तीतिअत्युत्कर्षहेतुभूतादृष्टप्रवाहःतस्यैवेत्येवोत्तरंवाच्यमित्यर्थः । तावतानादियोग्यतासि
द्धिःकुतइत्यतआह॥ [५८७।१९] तत्तत्फलेति । स्वभावाख्यायोग्यतायाहठाख्यायानादिसिद्धासर्वजीवेषुनित्या। साकारणंप्रथमंतुद्वितो
यमनादिकर्मैवतथातृतीयं। जीवप्रयत्नःपौरुषाख्यइतिभारततात्पर्योक्तिहृदिकृत्वाह॥प्रयत्नादृष्टयोरिति॥ [५८७।२०] यथोक्तमिति।द्वा
विंशेध्याये। अनादियोग्यतासत्वेतर्कोक्तिः ॥छ॥ शिष्यमनःसमाधानायाह ॥ [५८७।२१] भगवान्निर्दोषइति ॥ यत्प्रागुक्तमित्यादि ।
एतत्पादोपक्रमेएवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादितियदुक्तमित्यर्थः । अतएवतत्रव्याख्यावसरेभगवतोनिर्दोषत्वसंकीर्तनंतदुप

पादनायपातनिकार्थमित्युक्तं ॥ नस्थानतइति । नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीत्यादिसूत्रेणनस्थानभेदतोप्यस्यभेदःक
श्चित्परेशितुरित्याद्यनुव्याख्यानेनभक्तिपादेसमर्थितमेतन्निर्दोषत्वमित्यर्थः ॥ [५८७।२२] युक्त्यादीति । भिन्नस्थानकत्वयुक्त्याकार्यकारण
बद्धौतावित्यादिश्रुत्याचप्राप्तमित्यर्थः । विश्वादिषुविश्वतैजसादिरूपेषुतत्रविचार्यतयाप्रसक्तेष्वितियोज्यं । ननुबहुत्वंचविशे
षेणेत्यनेनानुमाननिरासोत्रापिवक्ष्यते । आगमोप्यत्राशंक्यनिरस्यतइतिचेत् । एवंतर्हिप्रपंचनत्वान्नस्थानतइत्यादिनापौनरुक्त्य
मित्याह॥ [५८७।२३] प्रागुक्तार्थेति । तत्रज्ञापकमाह॥ [५८७।२४] मुक्तेति । वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिनोक्ततारतम्यस्येत्यर्थः॥ ज्ञानस्वरूपेति। निर्दो
षत्वप्रकारकत्वमेवब्रह्मज्ञानस्वरूपमितितन्निरूपणंनिर्दोषमेवतंब्रह्मादददर्शेत्यादिनाभविष्यतीत्यर्थः । प्रकारांतरेणात्रपादेस्यप्रपं
चनस्यसंगतिमाह ॥ [५८७।२५] अपिचेति ॥ इत्युक्तमिति । एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादित्यस्याद्वितीयव्याख्यानेनोक्तमित्यर्थः ॥
अनेनेति । उत्तरग्रंथेनेत्यर्थः ॥ [५८७।२६] तत्रैवेति । एतत्पादोपक्रमएवेत्यर्थः ॥ देवदानवमानवस्वभावप्रपंचस्येति । पूर्वमुक्त
स्येतियोज्यं ॥ अत्रेति । ज्ञानस्वरूपणपरेग्रंथइत्यर्थः ॥ तथाचवक्ष्यामइति । देवादिस्वभावप्रपंचनस्योपयोगंनचेत्यादि
व्याख्यावसरेअनुपदमेववक्ष्यामइत्यर्थः ॥ ग्रंथसंगत्युक्तिः ॥ ४ ॥ [५८८।२] समर्थितमिति । नस्थानतइत्यत्रेतियोज्यं ॥ इतिचो
क्तमिति । अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादिसूत्रैरुक्तमित्यर्थः ॥ [५८८।३] एवंमन्येपीति । अनुग्राह्यत्वजन्मसृत्यादयः ॥ समानेति ।
स्वतंत्रब्रह्मभिन्नजीवसमानन्यायत्वादित्यर्थः । दृष्टांतोक्तेरुपयोगमाह॥ विष्णौभेदोनदृश्यतइत्येवोक्तइति ॥ इदमिति ।

निरूप

अन्यभेदवदितिवचनमित्यर्थः । व्यतिरेकदृष्टांतएवस्थानांतरोक्तिः ॥ ९ ॥ यद्वेति । एवमुक्तेरप्युपयोगमाह ॥ अन्यथेति ॥
ऐकपद्येनेति । मतुबंतत्वोपगमेनान्यभेदवांश्चासौविष्णुश्चेत्येकपदत्वेनेत्यर्थः । विशेषणोक्तेरपिकृत्यंकिमित्यतोन्यथेत्यादिनो
क्तमेवेत्याह ॥ प्रयोजनंतूक्तमेवेति । छंदस्तुल्यत्वादागमस्याह ॥ तृतीयार्थइति । सुपांसुलुगित्यादिसूत्रेसुपांसुपोभवं
तीतिवार्तिकोक्तेस्तृतीयार्थेषष्ठीत्युक्तं ॥ प्रत्यक्षेणापीति । नकेवलंनस्थानतइत्यत्रोक्तदिशायुक्त्या श्रुत्याचनोपलभ्यतेप्रत्यक्षे
णापीत्यपेरर्थः । यद्वारूपाणिभिन्नानि । बहुत्वात् विलक्षणाकारवत्वात् भिन्नव्यापारवत्त्वाच्चैत्रमैत्रादिवदित्याद्यनुमानैरपीति
समुच्चयार्थोपिशब्दः । तथाचवक्ष्यतिएतद्वचनव्याख्यावसानेएवमीश्वरेत्यादिना । तथाचवक्ष्यामइत्यनेनोक्तंदेवमानवदा
नवस्वभावप्रपंचस्योपयोगआह ॥ स्वभावतएवजीवाइति ॥ यथाजांबवतइति । यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्ष
मोक्षैर्वर्त्मातनोत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोब्धिः । सेतुःकृतःस्ववशउज्ज्वलिताचलंकारक्षश्शिरांसिभुविपेतुरिषुक्षतानीतिदशमस्कं
धेषष्टितमेध्यायेकृष्णविषयेजांबवतउक्त्याप्रत्यभिज्ञाज्ञायतइत्यर्थः ॥ प्रत्यभिज्ञेति । तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥
अन्यथोपपत्तीति । भेदप्रतिनिधिविशेषणोपपत्त्याकुंठिताप्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ अन्यथापीति । किंबहुत्वंईशरूपेषु
भेदेनयुज्यतेकिंवाविशेषबलेनयुज्यतइतिसंदेहस्तुस्यादेवेत्यर्थः ॥ उभयत्रेति । अन्यथोपपत्त्युक्तिपरेबहुत्वंचविशेषेणे ||४४९||
तिवाक्ये नभेदेनकथंचनेन्यथैवोपपत्त्युक्तिपरेचवाक्यइत्यर्थः । कुतइतिनभेदेनेतिकुतइत्यर्थः ॥ तद्विरोधाच्चेति । निरवका
शप्रत्यभिज्ञाविषयत्वोक्तिरूपप्रागुक्तप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः । स्पष्टतयामूलानुक्तमप्युक्तप्रायंमत्वानुवदति ॥ एवमिति ॥

सत्यामपितथेति । प्रतियोगिप्रतीतावित्यनुषज्यते । तथेतिभेदधीर्नास्तीत्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ विरोधिन्याइति ।
विष्णुरूपेषुभेदस्यउत्तमप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ भवद्भिःसिद्धांतिभिः ॥ मध्यमानिति । मानवानपेक्ष्येत्यर्थः ।
तन्मुष्टेत्यत्रतच्छब्दस्यार्थांतरं ॥ तेनबहुत्वेनेतिवेति । भगवद्रूपगतबहुत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाभावेकारणमित्युक्तंप्राकृत
त्कथमित्यतःकारणत्वलाभप्रकारंव्यनक्ति ॥ अत्रतन्मुष्टेति ॥ मंदस्येति । रूपाणामन्योन्यंभेददृष्टेरेवप्रस्तावादन्यभेददृ
ष्टेरप्रसक्तेर्मंदस्येत्युक्तं । प्रकरणानभिज्ञस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति । योग्यतयेत्यनुषंगइत्यर्थः ॥ गतिबुद्धीति । आद्याध्या
यांत्यपादेगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणाविति सूत्रं । कर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिसूत्रात् कर्मेतिवर्तते ।
अर्थपदंप्रत्येकमन्वेति । गत्यर्थानांबुद्ध्यर्थानांप्रत्यवसानशब्दितभोजनार्थानांधातूनांतथाशब्दकर्मकाणांचधातूनांअण्यंतानां
कर्मसंज्ञाभवतीतितस्यार्थः । गच्छतिचैत्रोग्रामंगमयतिचैत्रंग्राममित्यादिज्ञेयं । तथाचबुद्ध्यर्थस्यदृशेरण्यंतस्ययोगेकर्तृत्वेनते
षामितिनिर्दिष्टाःपुरुषाःतेपश्यंतीतिप्राप्ताःतएवदर्शयंतीतिण्यंतत्वेनोक्तदृशेर्योगेकर्मसंज्ञकाभवंतीतिबुद्ध्यतेचैत्रःधर्मं बोधयति
चैत्रंधर्ममित्यत्रेवतान्दर्शयतिभेदाभेदोदासीनंरामकृष्णादिरूपमितितेषामित्यत्रद्वितीयास्यादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । मूला
नुवादः । भेदेनेत्यादिव्याख्या । दर्शयतिस्वकीयंरूपमितियोज्यं ॥ अख्यातीति । भ्रमोनेतिवादिनांप्राभाकराणांसहका
रीतिदोषरूपेत्यर्थः ॥ वस्त्विति । इदंरजतमित्यादिविसंवादस्थलइतियोज्यं । अन्येषामन्यथाख्यातिवादिनां । व्यासक्तौ
व्यासंगेसतिरजतभेदाभेदप्रतीतिरित्यर्थः । विष्णुरूपेषुभेदस्यमध्यमजनप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ अधमेति ।

तमोयोग्यजनप्रत्यक्षस्यतुभेदावगाहिनोप्रामाण्यरूपान्यागतिः । अपरीक्षितदृष्टिश्चेत्येतद्भमनिकादिव्याख्यावसरेभविष्यती
त्यर्थः ॥ [५८१।३] बहुत्वस्येति । बहुत्वादितिहेतोर्विशेषणोपपत्तिरूपान्यथोपपत्तेर्बहुत्वंचविशेषेणेतिग्रंथेनोक्तत्वादित्यर्थः । भेदे
नुमाननिरासः ॥ ७ ॥ वचनमितिमूलपदस्यान्वयाप्रतीतेराह ॥ वचनमस्तीतिशेषइति ॥ [५८१।४] अन्यादिश
ब्देति । आदिपदेनप्रथमस्कंधेतृतीयेध्यायेअवतारमालायामुक्तप्रथमद्वितीयतृतीयादिशब्दग्रहः । नन्वत्रतदस्तीतिनो
च्यतेतद्वाचिपदाभावादतोनव्याहतिरित्यतोन्यथानुपपत्त्यातदस्तीतिप्राप्तमित्याह ॥ तस्यैवा[५८१।८]भावइति ॥ [५८१।११] तथाचेति ।
विष्णुरूपेष्वभेदविषयप्रत्यभिज्ञानमस्तीत्यत्रभीष्मवाक्यंचप्रथमस्कंधेनवमाध्यायेस्तीत्यर्थः । स्वसृष्टानांप्राणिनांहृदयेषुवि
शेषेणस्थितमपितामिमंकृष्णंविधूतभेदमोहोपगतभेदभ्रमस्सन् एकमभिन्नंसमधिगतोस्मिसंनिश्चितंयथातथाज्ञातवानस्मिकमि
वार्कमिवप्रतिदृशंसर्वचक्षुष्षुप्रेरकत्वेनानेकधासंतमप्यर्कमेकंयथातथासमधिगतोस्मीतितस्यार्थः ॥ परीक्षाशब्दार्थः । प्रा
माण्यनिश्चयइति ॥ नतुनिर्य[५८१।१५]मार्थमिति । सर्वत्रपरीक्षयैवभाव्यमितिनियमार्थमत्रपरीक्षाग्रहणंनेत्यर्थः । येनकेना
पिप्रकारेणनिश्चिप्रप्रामाण्यकेनभाव्यमित्यत्रैवतात्पर्यमितिभावः ॥ [५८१।१६] उत्तरत्रेति । ज्ञानस्यग्राहकेणैवसाक्षिणामान
तामितेरित्यत्रेत्यर्थः । यद्वानचनिश्चितभेदस्येत्यादावनुपदमित्यर्थः ॥ प्रतिपा[५८१।२०]दयत्विति । ईशरूपभेदप्रत्यक्षमिति
योज्यं । अनुवादकतयालिंगत्वेनेति । तस्यैवाभावेपुराणवचनस्यतदनुवादित्वानुपपत्तेरितिपूर्वोक्तदिशेतिभावः ॥
तत्प्रामाण्येति । प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चयः ततएवप्रत्यक्षसत्वप्रतिपादकवाक्यादेवेत्यर्थः । सत्यतयेतिशेषोक्तिः । आवृ

त्योत्तरेणैकपद्यमुपेत्याह ॥ [५८१।२३] भेदस्यदर्शनइतिसमाइति । आक्रोशेनिंदायांगम्यमानायांषष्ठ्याअलुगितिषष्ठ्याआक्रोशइ
तिसूत्रार्थः ॥ [५९०।११] पुराणवाक्यादेवेति । भीष्मवाक्यादित्यर्थः ॥ [५९०।१३] ईत्यनुमानानामिति । अनेकत्वादिरूपाणामनुमानानां
बहुत्वंचविशेषेणेतिग्रंथेनोक्तदिशान्यथोपपत्त्याभासत्वस्यापिपदेनोक्तत्वात्पुराणइतिभावः । रूपभेदग्राहकाधमप्रत्यक्षस्यामा
नत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ अत्रेत्यनुवादेनार्थद्वयमाह ॥ [५९०।१४] अत्रैवेधादिदोषेत्यादि ॥ गुरोश्चहलइति । [५९०।१६] तृतीयस्यतृतीयपादेसूत्रमि
दं। अप्रत्ययादितिपूर्वसूत्रात्अइत्यनुवर्तते । स्त्रियांक्तिन्नित्यतःस्त्रियामितिच । गुरुसंज्ञकवर्णवतोहलंताद्धातोरप्रत्ययोभवति
स्त्रियांविषयइत्यर्थः। अजाद्यतष्टाबितिटाप्प्रत्ययेपरीक्षेतिरूपमितिभावः। ननुकथमद्राक्षीगिति दृशिर्प्रेक्षणइत्यतोलुङितिपिअडा
गमेच्लिप्रत्ययेइरितोवेतिच्लेरङभावपक्षेच्लेःसिचिइतश्चेतितिपइकारलोपेअस्तिसिचोपृक्तइतीडागमेसृजिदृशोर्झल्यमकितीत्य
मागमेवदव्रजहलंतस्याचइतिवृद्धौव्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषइतिशकारस्यषत्वेषढोःकस्सीतिकत्वेइण्कोरितिषत्वे
अद्राक्षीदितिस्यादित्यतआह ॥ [५९०।१८] अनित्यमागमशासनमिति । घोर्लोपोलेटिवेतिसूत्रेवाग्रहणेनआगमविधेरनित्यत्वस्यमं
जर्याज्ञापितत्वात् । तत्रैवयुवोरनाकावित्याद्यपादीयसूत्रेवृत्तौचनुमनित्यमागमशासनमितिकृत्वानभवतीत्युक्तत्वाच्च ।
तथाचइडभावेहल्ङ्याब्भ्यइत्यपृक्ततकारस्यलोपेषत्वस्यासिद्ध्यासंयोगांतस्येतिसिचःसकारस्यलोपेअद्राक्षीगितिरूपमितिभावः॥
[५९०।१९] श्रुत्यंतरेति । वक्ष्यमाणेतियोज्यं । अस्येतिकर्मणिषष्ठीत्युपेत्याह ॥ अस्यपरमेश्वरस्यविषयइति । एवका
रान्वयेनानुवादोनैवेति । फलितोक्तिः ॥ [५९०।२०] निर्दोषमेवंगृह्णातीति । श्रुतौतथैवोक्तेरितिभावः । तेनतुल्यंक्रि

याचेद्वतिःतत्रतस्येतिचयोगाभ्यांतृतीयासप्तमीषष्ठ्यंतेभ्यएववतिप्रत्ययोक्तेराह ॥ **छांदसोद्वितीयांताद्वतिरिति** ॥ एतेनबद्धवदित्यपिव्याख्यातंध्येयं । कर्मकारकानुक्तेराह ॥ **आत्मानमिति** । **पूर्वश्रुत्येति** ॥ निर्दोषइतिसामान्योक्त्यावेधादिदोषमविद्यमानमेवदर्शयतीतिप्राप्तेरितिभावः ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदृष्टिरपरीक्षितातदभावदृष्टिःपरीक्षितेतितयातस्याःबाधइतीममर्थमित्यर्थः। आहेत्यनूद्यकर्मकारकमाह ॥ **आहदोषेत्यादि** ॥ ततःकिमित्यतआहेति। इदमेवतस्यबाधकंकिंनस्यादितिशंकायाःकःपरिहारइत्यतउत्तरमाहेत्यर्थः ॥ **तथाचवक्ष्यतइति** । नज्ञानदृष्टिमात्रेणेत्यादिनासमीपग्रंथएवपरीक्षायाःप्रामाण्यनिश्चयोपयोगोस्तीतिवक्ष्यतइत्यर्थः । निर्दोषत्वदृष्ट्यासदोषत्वदृष्टेर्बाधः॥ ७ ॥ **अत्रेति** । प्रामाण्यनिश्चयस्यपरीक्षाधीनत्वविषये ॥ **केचिदिति** । प्राभाकराः ॥ **अन्येत्विति** । भाट्टाः ॥ **अनुमानेनैवेति** । घटोज्ञानविषयःज्ञाततावत्त्वादितिज्ञाततालिंगानुमानेनेत्यर्थः ॥ **अपरेत्विति** । वेदांतिनः । उक्तमतत्रयेपिप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वात् । विपक्षेबाधकोक्त्यातत्साधयति ॥ **यदिचेस्वतइति** । स्वप्रकाशज्ञानेनवाज्ञानग्राहकेणज्ञाततारूपानुमानेनवासाक्षिणावेत्यर्थः ॥ **अनुमानविशेषइति** । संवादविसंवादाभावरूपइत्यर्थः । शंकानिरासस्यास्फुटत्वादाह ॥ **एतदुक्तमिति** ॥ **प्रकृत्यधिकरणइति** । प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादित्यानुमानिकपादीयाधिकरणेपरीक्षादेश्चसत्यत्वंतेनह्येवमतंभवेदित्येतद्व्याख्यावसरइतिभावः । वैलक्षण्यद्योतनायाह ॥ **वैशब्दस्तुशब्दार्थइति** । कोदोषःकथंसाक्षिणिसनास्तीत्य ॥४५१॥

तआह ॥ **अयमर्थइति** । ननुसाक्षिगृहीतोपिअयंस्थाणुरितिनिश्चितेसंदेहोदृष्टइत्यतोवाह ॥ **अयमर्थइति** ॥ **दोषजन्यत्वशंकामूलइति** । दोषजन्यत्वशंकयोत्पादितइत्यर्थः ॥ **आहार्यइति** । आहितइत्यर्थः ॥ वैतुशब्दार्थेइत्युक्तंतदाह ॥ **नतुसाक्षिसिद्धइति** । साक्षिसिद्धत्वेनसिद्धेदर्शनइत्यर्थः । अतएवाह ॥ **नतत्संशयात्मकमिति** । साक्षिणासिद्धइत्यर्थमुपेत्याह ॥ **नापिसाक्षिसिद्धेर्थइति** । कथमनेनसाक्षिणोनिर्दोषतोपपादितेत्यतआह ॥ **इदमुक्तमिति** । (तथेतिकारणतयेत्यर्थः) ॥ **यथोक्तमिति** । तत्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्के ॥ **पृथगिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणे नहिबाधःक्वचिद्दृष्टोदुःखाद्यनुभवस्यतुइत्यादिनेतिभावः ॥ **एतदभावाश्चेति** । इच्छादेरभावाश्चेत्यर्थः ॥ **इतिसंबंधइति** । तत्रतेष्विच्छादिषुमध्येक्वचिदपिविषयइत्यर्थइतिभावः । शुक्तौरजतमितिज्ञानंसाक्षिरूपमितिमन्वानःशंकते॥ **साक्षिदर्शनमिति**॥ **तत्रेति** । रजतेसाक्षिणोज्ञानादन्यज्ञानंनहिसंभवतीत्यर्थः । प्रतीतिकालएवविद्यमानेतस्मिन्इंद्रियसंनिकर्षायोगेनकरणजन्यत्वस्यासंभवादितिभावः। शुक्तिसन्निकृष्टादेवकरणात्रजतज्ञानजन्मसंभवतीतिभावेनाह ॥ **संभवतिचास्यमानसत्वमिति** । मनोवृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथाख्यातीति**। दुष्टेंद्रियसंनिकृष्टमेवशुक्तिशकलमत्यंतासद्रजतात्मनाप्रतिभातीत्यर्थस्यजिज्ञासानये विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतमित्येतद्व्याख्यावसरेसमर्थनादित्यर्थः ॥ **धर्मिज्ञानेति** । धर्म्यंशज्ञानस्यानुमित्युपमित्यनुव्यवसायरूपत्रिविधज्ञानानांचेत्यर्थः । केचित्प्राचीनतार्किकाः ॥ **सर्वमानसेति** । प्रमाणत्रयजन्यमनोवृत्तिज्ञानेत्य

र्थः। निर्धारणेषष्ठीतिप्रागुक्तत्वात्‌मध्यइत्युक्तं ॥ परीक्षानवस्थाभावोक्तिः ॥ ७ ॥ उक्तंविधयेति । अत्रकेचिदाहुरित्यादिनो
क्तप्रकारत्रयेणेत्यर्थः । ज्ञानदृष्टिमात्रेणेत्यादेःस्वप्रकाशज्ञानमतनिरासपरतयातावद्भावमाह ॥ एतदुक्तंभवतीत्यादिना ।
एवंतात्पर्यमुक्त्वाभ्युपेत्यवादेनमूलार्थमाह ॥ भवतुवाज्ञानमिति ।कुतइत्यतोमूलाभिमतयुक्तिमाह॥ वेदवाक्येत्यादिना॥
सत्यांसामग्र्यामिति। संकेतस्मरणादिरूपायामित्यर्थः ॥ तन्निरासस्येति । बौद्धेनक्रियमाणस्यवेदजन्यज्ञानेप्रामाण्यनि
रासस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । घटादिज्ञानइववेदजन्यज्ञानेपिप्रामाण्यस्यप्रतीतत्वात्‌प्रतीतस्यनिरासायोगादितिभावः। तावताप्रामा
ण्यनिश्चयपरीक्षाधीनत्वंनप्राप्तमित्यतआह॥अपौरुषेयत्वादीति॥अन्यथेति। स्वप्रकाशकज्ञानेनैवस्वप्रामाण्यग्रहणेसतीत्य
र्थः॥एवंवादिनइति। स्वप्रकाशज्ञानेनैवस्वगतधर्माणामपिग्रहणमितिवादिनोमतइत्यर्थः।अन्येत्वित्यादिनोक्तभट्टमतनिरास
कतयापिनज्ञानदृष्टीतिवाक्यंव्याख्यातुंतन्मतस्यायुक्तत्वंतावदाह ॥ ज्ञानंप्रामाण्येसहैवेत्यादिना । ज्ञानव्यवहारोमान
मित्यतआह ॥ तद्व्यवहारस्येति ॥ अन्यथेति । साक्षिवेद्यत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । बाधकंचाह ॥ आशुतरेति । ज्ञानस्या
नुमेयत्वइत्यापादकानुकर्षः । ज्ञानस्यवर्तमानतयावर्तमानत्वमवगाहमानःजानामीतियःप्रतिभासःतस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । अ
नुमेयत्वपक्षेव्याप्तिस्मृत्यादिनातस्यनाशादज्ञासिषमित्येवप्रतिभासोदयःस्यादितिभावः । अभ्युपेत्यवादपरत्वेनमूलंयोजय
ति ॥ अनुमेयत्वेपि ॥ ज्ञानस्येति । ज्ञानदृष्टीत्यस्यार्थोज्ञानानुमितीति ॥ व्यवहारेणेति । ज्ञानगोचरव्यवहारेणवे
यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । शुक्तिज्ञानादौबौद्धागमादिजन्यज्ञानेचसत्यपिज्ञाततादिनाज्ञानानुमानेपितत्रप्रामाण्याभावे

नव्यभिचारादितिभावः । तावताकथंपरीक्षाधीनेत्यतआह ॥ ततइति । ज्ञानानुमितिमात्रेणप्रामाण्यानुमानायोगादि
त्यर्थः । अपरेत्वित्यादिनोक्ततृतीयमतंनिराह ॥ एतेन[५१२।१०]साक्षीति । परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्षइत्यर्थः । मूलंयोजयति ॥
औपनिषदज्ञानदृष्टीत्यादि । ज्ञानदृष्टिपदेनज्ञानगोचरसाक्षिग्रहः ॥ [५१२।११]अदर्शनादिति । अन्यथातन्निराकरणानुपपत्ते
रितिभावः ॥ चतुर्थपक्षस्त्विति । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानांप्रामाण्यग्रहणंनपरीक्षापेक्षमितिपक्षइत्यर्थः ।
मूलारूढंयोजयति ॥ अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेणेति ॥ अदृष्टत्वादिति । अन्यथाचार्वाकादिभिःक्रियमाणःतत्प्रा
माण्यनिरासोनुपपन्नःस्यादितिभावः ॥ वि[५१२।१२]भागेइति । धर्मिज्ञानाद्यंशेपरीक्षानपेक्षंप्रामाण्यग्रहणमन्यत्रतदपेक्षमितिविभा
गइत्यर्थः ॥ निरालंबनादीति । सर्वप्रत्ययानांनिरालंबनत्वस्यबौद्धादिभिरंगीकारादित्यर्थः । आदिपदेनचार्वाकादेरनुमा
नादिप्रामाण्येविवाददर्शनादितिग्राह्यं । प्रामाण्यज्ञप्तावपवादनिरासकतयापरीक्षायाआवश्यकत्वोक्तिः ॥ ७ ॥ साक्षिगोच
रमित्यस्यसाक्षिनिष्ठमित्यर्थलाभायाह ॥ [५१२।१४]साक्षीगोचरोयस्येत्यादि । द्विधाकल्पनमन्याय्यमित्यस्योत्तरमस्फुटत्वादाह ॥
[५१२।१५]एतदुक्तमिति ॥ [५१२।१६]सुखज्ञानेदृष्टइति । स्वप्रकाशतयास्वेनैवविषयीकृतइत्यर्थः ॥ [५१२।१७]अनवस्थास्यादिति । तस्याःपरीक्षायाः
प्रामाण्यग्रहणस्यापिपरीक्षांतरसापेक्षत्वेनपरीक्षापरंपरानवस्थास्यादित्यर्थः ॥ [५१२।१९]अनुभवान्यथानुपपत्तिभ्यामिति । साक्षि
सिद्धेत्वसंशयादित्यत्रप्रकृतिनयेचानुभवउपपादितःतेनानवस्थाभावान्यथानुपपत्त्याचेत्यर्थः ॥[५१२।२१]मितेरिति । ज्ञानात्कारणादि
त्यर्थः।शंकानिरासप्रकारंव्यनक्ति ॥ भवे[५१२।२२]त्स्वतइत्यादिना । ननुसाक्षीज्ञानंगृहीत्वातत्प्रामाण्यंचेन्नगृह्णातितर्हिस्वतस्त्वभंगएव

प्राप्तइत्यतआह॥ **इदंमुक्तंभवतीति**॥ **संमुग्धमिति**। अप्रामाण्यविवेकेनप्रामाण्यंनगृह्णातीतिसंमुग्धंप्रामाण्यंगृहीत्वेत्युक्तं।
तदित्यस्यप्रतिपदंतस्मादितितस्यार्थःतद्विरोधादिति।शेषोक्त्यार्थमाह॥ **अपरीक्षितमित्यादि**। मूलेविष्णवीत्युक्तेःसमाधा
नमुक्तमानुमानिकनये॥ **प्राकृतत्वमस्यादीति**। पृथगधिकरणे। अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यतइत्यादिग्रंथेनोक्तमि
त्यर्थः। तदन्यत्रविपर्ययइत्यस्यार्थःजात्याप्रबलस्यापीति। प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिष्वित्युक्तेः। अलौकिकेर्थेजात्याप्रबल
स्यापीत्यपेरर्थः।तस्मादुक्तादित्यादिपूर्वोत्तरविरोधचोद्यस्योत्तरंस्फुटीकरोति॥ **एतदुक्तंभवतीति**। अत्रेत्यनुवादः।विष्णावि
तिव्याख्या॥ **इत्येतच्छास्त्रेणैवसिद्धमिति**। श्रीवत्सलक्ष्मंगलशोभिकौस्तुभमित्यादि वासुदेवोह्वयमितिपुमान्श्रीवत्सलांछ
नः।चतुर्भुजोरविंदाक्षोवनमाल्यतिसुंदरः। लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्योभवितुमर्हतीति। तथावसत्युरसिमेभूतिर्भवत्पादहतांहसः।
श्रीवत्समितिनामापिजायतांपदलक्षणमितिचदशमस्कंधादिवाक्यरूपशास्त्रेणैवेत्यर्थः॥ **यथापंचपलेत्यादि**। इतिप्रत्यक्ष
ज्ञानंयथानोपपद्यतेपलस्यातींद्रियत्वात्तथेत्यर्थः। बुद्ध्यारोहायागमेनेत्यादेरर्थंनिष्कृष्याह॥ **अयंसमुदायार्थइति**॥ **अ
तिप्रसंगादिति**। वस्तुगत्याधूमादौधूमत्वादिकमजानतोपिइदंवह्निव्याप्यमितिज्ञानादपिधूमत्वेनाग्निव्याप्यत्वसिद्धिप्रसं
गात्। (प्रमेयत्वशब्दत्वादिनाज्ञातादपिघटमानयेतिशब्दादर्थविशेषबोधप्रसंगादित्याद्यतिप्रसंगादित्यर्थः)॥ **इत्याद्यागमे
नेति**। दशमस्कंधादिवाक्येनेत्यर्थः॥ **आगमावगतेति**। प्रागस्मदुक्तागमावगतेत्यर्थः। नन्वस्त्वेवंनिर्दोषत्वादिलक्षणवि
ष्णुत्वबोधकोदाहृतवाक्यविशेषस्योपजीव्यस्याविरोधात्कृष्णादौदोषित्वग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं विष्णोर्दोषित्वोक्तिपरवाक्यवि

॥४५३॥

शे(षवशा)षाज्जनितोतविष्णोरित्येवमादिरू(पदो)पाद्दोषित्वमप्यस्तु तथाचरूपविशेषदोषित्वप्रत्यक्षस्योपजीव्याऽविरोधाद्दोषि
त्वप्रत्यक्षत्वंप्रमाणमस्त्वित्यतआह॥ **सर्वोप्यागमइति**। गतिसामान्यादित्युक्तन्यायादितिभावः। यद्वाविष्णोःक्वचिन्नि
र्दोषत्वोक्तावपिवाक्यांतरेदोषित्वोक्तिरप्यस्तिचेत्कथंनिर्णयःमूलरूपस्यनिर्दोषत्वसिद्धावपिकृष्णोनिर्दोषीत्येवंरूपवाक्याभावेन
दोषित्वप्रत्यक्षबलादस्त्ववताररूपस्यदोषितेत्यतआह॥ **सर्वोपीति**। अत्रेत्यनुवादः। भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भावइति
व्याख्या। मन्यतएवेत्युक्तंव्यनक्ति॥ **नहिसंभवतीति**॥ **तदितीति**। प्रत्यक्षग्राह्यंदोषित्वमित्यर्थः॥ **प्रागुदाहृतयेति**।
निरनिष्ठइत्यादिश्रुत्येत्यर्थः॥ **उत्पत्तेरेवेति**। वाक्यस्येतियोज्यं। समाधत्ते॥ **उच्यतइति**। **निष्टंकितमिति**। जिज्ञासासू
त्रेप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीतिग्रंथेननिर्णीतमित्यर्थः॥ **यथोक्तमिति**। ऋग्भाष्येउक्तमित्यर्थः॥**संशयार्थमिति**।
संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।गुरोर्वचोवेदादिरूपं॥ **द्वितीयमिति**। उतापरीक्षितेत्युक्तपक्षमित्यर्थः॥ **वेदबाधइति**। निरनिष्ठो
निरवद्यइत्यादिवेदबाधइत्यर्थः। तादात्म्य(रजतत्वसं)तत्संसर्गरूपनिषेध्यार्पकत्वेनवानिषेधाधिकरणार्पकतयावाद्वेधोपजीव्य
त्वंव्यनक्ति॥ **अप्राप्तस्येति**॥ **प्रकृतोदाहरणइति**। इदंरूप्यमित्युक्तोदाहरणइत्यर्थः॥ **निर्विशेषणस्येति**।
शोधितत्वरूपविशेषणहीनस्येत्यर्थः॥ **अतिप्रसंगादिति**। पर्वतोधूमवानार्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वादित्यादावपितथात्वप्रसं
गादित्यर्थः॥ **प्रयोजकताकल्पनमिति**। अबाध्यत्वइतिवाविरोध्युपजीवकत्वबाधकइतिवायोज्यं॥ **उभयथेति**। इदं
रूप्यमित्यादावुपजीव्यस्योपजीवकेन वह्निरनुष्णइत्यादावुपजीवकस्योपजीव्येनबाधदर्शनादित्यर्थः॥ **बाधदर्शनादिति**।

नभोनैल्यादौद्वित्रिकक्ष्यानंतरमपिबाधदर्शनादित्यर्थः ॥ [५१६।८] यथोक्तमिति । वैयाकरणैरुक्तमित्यर्थः । आद्याध्यायाद्यपादे
कृन्मेजंतइतिसूत्रेकैयटेअयंन्यायोव्याख्यातः । सन्निपातःसन्निधिःलक्षणंनिमित्तंबहुव्रीहिसमासःयत्सन्निधानंनिमित्तीकृत्ययो
विधिःप्रवर्ततेसविधिस्तत्सन्निधानविघातस्यननिमित्तमिति । यथाशतानीतिशब्देशतशब्दात्परस्यजसःजश्शसोःशिरितिशिभा
वेकृतेतस्यशिसर्वनामस्थानमितिसर्वनामस्थानसंज्ञायांतत्सन्निपातेनतशब्दस्यनपुंसकस्यझलचइतिनुमागमेसतिशतन्इतिस्थिते
ष्णांताषडितिषट्संज्ञायांशिभावस्यषड्भ्योलुगितिलुक्प्राप्नोति शिसन्निपातेनविहितोनुम्षट्संज्ञाद्वाराशिभावविघातकस्यलुकः
निमित्तंनभवतीत्येवंज्ञेयं । कैयटेचग्राह्यमणिकूलमित्यत्रइकोह्रस्वइतिप्राप्तंह्रस्वत्वंह्रस्वस्येतितुकोनिमित्तमित्युक्तं । द्विती
यइति । असिद्धेधर्मिणीत्युक्तपक्षइत्यर्थः ॥ [५१६।१०] अन्येपीति । तार्किकाः । कथमेकस्यभ्रमत्वमभ्रमत्वंचभ्रमत्वाभ्रमत्वयोर्वि
रोधादित्यतआह ॥ [५१६।११] भागाभ्युपगमादेवेति ॥ [५१६।१३] अत्रांतरइति । उपजीव्यवेदविरोधात्दोषग्राहिप्रत्यक्षपुराणयोर्नप्रामा
ण्यमित्यत्रोपजीव्येनोपजीवकस्यबाधइतिनियमव्यभिचारोद्धारेसतिलब्धावकाशाःसंतोमायावादिनःहरेर्निर्दोषित्वोक्तिप्रकर
णमध्येशंकंतइत्यर्थः॥ यदुक्तमिति । पृथगुपदेशादित्यत्रोपजीव्यविरुद्धंतुकथमैक्यंश्रुतिर्वदेदित्यादिग्रंथेनोक्तमित्यर्थः॥ द्वेधो
पजीव्योपजीवकभावंव्यनक्ति ॥ [५१६।१५] सिद्धंत्वित्यादिना । इतिमायावादिनांपूर्वेषांवचनादित्यर्थः । निवर्तकत्वादित्यंशार्थंव्यंजय
न्नेवोपजीवकत्वमद्वैतवाक्यस्योपेत्योक्तदिशोपजीव्यबाधदोषंपरिहरति ॥ तत्वमसीत्यादिना नकश्चिद्विरोधइत्यंतेन ॥ प्र
[५१६।१७] तिषेधकमिति । एतेनाद्वैतवाक्यानांविरोध्याकारनिवर्तकत्वात्सिद्धंतत्वमस्यादिशास्त्रस्यार्थवत्त्वमितितदीयवचनस्यार्थउ

क्तोभवति । एवंशब्दार्थःप्रसिद्धयोरित्यादि । अस्फुटत्वादाह ॥ [५१६।२२] एतदुक्तमिति ॥ [५१६।२४] उपपादितंखल्विति ।
भक्तिपादेयदिस्युस्तादृशाधर्माःसर्वज्ञत्वादयोनकिमित्यादिना वेदवेद्यस्यमिथ्यात्वंयदिनैक्यस्यतत्कथमित्यादिनाचश्रुतीनां सा
क्षिणस्तुपृथगुपदेशादित्यत्र नदुःखानुभवःक्कापिमिथ्यानुभवतांव्रजेदित्यादिनादोषाःस्युर्नवैसाक्षिदर्शनेइत्यादिनात्रैवपादेपूर्व
त्रोपपादितमित्यर्थः ॥ [५१६।२५] वैषम्यमिति । शुक्तिरूप्यादिनिषेधवैषम्यमित्यर्थः । एकैकस्याप्यसाधारणधर्मत्वेनसर्वज्ञत्वसर्व
शक्तिमत्त्वसर्वकर्तृत्वादिषुदुःखित्वादिषुचएकैकस्याप्युपजीवनसंभवात्सर्वमित्युक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ सर्वमितीति[५१७।३] वाक्यद्व
यमिति । सर्वज्ञत्वादिलक्षणंविहायस्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वंचेत्ब्रह्मेतितत्कथंज्ञेयमित्येकंवाक्यं सर्वज्ञत्वादिलक्षणमित्यस्या
र्थःधर्मान्विहायेति । शंकते ॥ [५१७।५] नंब्रूमइति । अभिमुखत्वरूपत्वमादिपदार्थः ॥ [५१७।६] शिष्टंवाक्यमिति । समग्रं
वाक्यमित्यर्थः ॥ नोक्तदोषइति । तच्छब्देनब्रह्मस्वरूपस्यबुद्धावनारोहलक्षणदोषइत्यर्थः ॥ [५१७।८] बोध्यस्येति ॥ शि
ष्यस्येत्यर्थः । एतस्मादित्यस्यार्थोपरथाज्ञानासंभवादिति ॥ [५१७।११] उक्तानुपपत्तेरिति ॥ बुद्धावनारोहरूपानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ब्र
[५१७।१२] ह्मवदतीति । पूर्वत्रतस्यैवसदेवेतिसच्छब्देनप्रकृतत्वादितिभावः । इत्यावृत्त्येत्युपलक्षणं । तच्छब्देतिशब्दाध्याहारेणेत्यपि
ध्येयं । तच्छब्देनसर्वलक्षणयुतंब्रह्मभण्यतेइति यदित्वयाभण्यतइत्यर्थः ॥ [५१७।१५] प्रतिज्ञाहानिरिति । विप्रतिपन्नप्रमेयांगी
काररूपनिग्रहस्थानप्रसंगइत्यर्थः ॥ [५१७।१७] इदंमुदितमिति । तच्छब्दोहीत्यादिकमुदितमित्यर्थः ॥ तदिति । धर्मिग्राहक

विरुद्धत्वमित्यर्थः । सर्वज्ञइत्यनंतरंअध्याहार्यमपौनरुक्त्यायवान्यूनतापरिहारायवाह ॥ इत्येतत्सूत्रेति । भक्तिपादे उभयव्यपदेशादितिसूत्रसामर्थ्येनप्राप्तमेतत्प्रमेयंतच्चनाभिहितान्वयः यदाशेषविशेषाणामुक्तिःसामान्यतोभवेदित्यादिनो पपादितमित्यर्थः ॥ शब्दबोध्यमिति । शेषोक्तिरियं । व्यवहारोभट्टनयइत्यभ्युपगमात्विशेषान्विताभिधानमपिमयोपे यतइतिवादिनंप्रतिसर्वलक्षणेत्यादिश्लोकद्वयस्यनिष्कृष्टार्थमाह ॥ अन्विताभिधानेति । अखंडवादिमतेअन्विताभिधा नाभावात्कथमेवंसर्वेत्यादिशंकेत्यतआह ॥ केचिदिति । विज्ञानघनइतिकस्यचिन्नाम । शंकते ॥ व्यावर्तकेति ॥ इत्युक्त विरोधाच्चेति । भ्रमेप्यभ्रमभागोस्तितन्मात्रमुपजीव्यहि । बाधकज्ञानवृत्तिःस्यादित्यत्राभ्रमभागसिद्धधर्मिस्वरूपमात्रमु पजीव्यबाधस्योत्थानमित्युक्तेरितिभावः ॥ बोध्यस्येति । ज्ञातुरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । कथंब्रह्मेतितज्ज्ञेयमित्या दिवाक्यव्याख्यावसरेउक्तत्वादित्यर्थः ॥ उक्तश्चेति । सविशेषाभेदांगीकारेणजन्मादिसूत्रानुव्याख्यानेउक्तइत्यर्थः । शंकते ॥ श्रुतत्वेति ॥ इतिवाक्यार्थइति । तत्वमसीतिवाक्यस्यत्वदतिरिक्तंनेत्यर्थः ॥ सूत्रकृतैवेति । वियत्पादे पृथगुपदेशादितिनयेतद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशइतिसूत्रेसादृश्यरूपार्थांतरस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ नहीतितदेवेत्यन्वेति । तदे वनहिसर्वज्ञत्वमेवनहीत्यस्यालीकत्वोक्तिपरत्वभ्रमनिरासायतात्पर्यार्थमाह ॥ मिथ्येत्यर्थइति ॥ ल्युट्प्रत्ययस्येति । भावेकरणाधिकरणयोश्चकृत्यल्युटोबहुलमितिभावकरणाधिकरणकर्तृकर्माद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः ॥ कर्तृवाचितामिति ।

चितीसंज्ञानइतिधातोः कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणेनकर्तर्यपिल्युट्प्रत्ययेहलंत्यंलशक्वतद्धितइतिअनुबंधद्वयलोपेयुवोरना कावित्यनादेशेपुगंतेत्युपधागुणेचेतनइतिसिद्धेरितिभावः । केचित्तुयुप्रत्ययस्येतिपाठमुपादाय नंदिग्रहेतिसूत्रोक्तकर्त्रर्थ कल्युप्रत्ययेभावाद्यर्थकल्युट्प्रत्ययेचानुगतयुप्रत्ययस्येत्यर्थइत्याहुः ॥ ज्ञानंक्रियांप्रतिकर्तृत्वंखलुज्ञत्वमिति । ज्ञाअवबोधनइतिधातोःजानातीतिकर्त्रर्थे इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकप्रत्यये आतोलोपइटिचेत्याकारलोपेज्ञइतिरूपनिष्पत्तेरि तिभावः ॥ चेतनत्वमिति । उक्तरूपज्ञत्वलक्षणंचेतनत्वंकुतोनस्यादित्यर्थः ॥ एवंज्ञत्वस्यज्ञानसापेक्षत्वमपी ति । यथाचेतनत्वरूपज्ञत्वस्यज्ञेयसापेक्षत्वमुक्तंतथाज्ञानक्रियांप्रतिकर्तृत्वरूपत्वात्ज्ञत्वंज्ञानसापेक्षमित्यपिमूलेउपलक्षणत यावक्तव्यमित्यर्थः । ज्ञानसापेक्षत्वादात्मनोज्ञत्वनिरासोप्युक्तदिशासविशेषत्वप्रसंगेनस्वरूपज्ञानकर्तृत्वमयुक्तं । परज्ञानकर्तृ त्वंतुज्ञानस्यमिथ्यात्वेनतत्कर्तृत्वरूपज्ञत्वमपिनहिइतिसुज्ञानइतिभावः । तस्मादित्यस्यार्थःपरस्मादिति । अर्थइत्यनुवादः । प्रवृ त्तिनिमित्तमितिव्याख्या । तथाचस्वशब्दार्थःस्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तंभवति ॥ रूपंशब्दश्चस्वपरसाधारणइति । अर्थपर्यायोरूपशब्दः ॥ परिसंख्यान्यायेनेति । पूर्वतंत्रेप्रथमाध्यायद्वितीयपादीयांतिमाधिकरणेपरिसंख्येतिसिद्धांतगुण सूत्रं । तस्यायमर्थः । कर्मप्रयोगेउच्चार्यमाणामंत्राःविवक्षितार्थतयादृष्टार्थाःउताविवक्षितार्थाःसंतोअदृष्टार्थाइतिसंदेहे इमाम गृभ्णन्रशनामृतस्येत्यादिमंत्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकस्येमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइतिब्राह्मणवाक्यरूपशा स्त्रस्यसत्त्वादविवक्षितार्थाःमंत्राःविवक्षितार्थत्वेमंत्रेणवक्तव्यार्थस्यानेनोक्तिरयुक्तास्यात् । अंधोहिअन्येननीयतेनतुचक्षुष्मा

नित्येवंतदर्थशास्त्रादितिसूत्रेणपूर्वपक्षयित्वा परिसंख्येतिसूत्रेणाश्वाभिधानींअश्वसंबंधिनींरशनांआदद्यादित्यर्थोक्त्यर्थंब्राह्मण वाक्यंनप्रवृत्तं। येनमंत्रगतशब्दशक्तिपर्यालोचनयैवास्यार्थस्यप्राप्तत्वात्ब्राह्मणवाक्यसार्थक्यायमंत्राणांविषहरमंत्रस्येवोच्चार णमात्रेणादृष्टार्थतयोपकारकत्वंकल्प्येतकिंतुपरिसंख्या इतरपरिवर्जनंब्राह्मणवाक्यस्यार्थः। चयनोपयुक्तेष्टकाधारशकटाक र्षणार्थयुगवाहकतयाविनियुक्तयोरश्वरासभयोर्द्वयोरपिसंबंधिरशनाग्रहणेमंत्रपदशक्त्याप्राप्तेसतिगर्दभरशनांनादद्यादितिवक्तुं ब्राह्मणस्यप्रवृत्तिरितितस्यानर्थक्याप्राप्तेर्मंत्राविविक्षितार्थाइतिसिद्धांतःकृतःतेनन्यायेनेत्यर्थः। उभयत्रप्राप्तावन्यत्रविवर्जनं परिसंख्येत्युक्तेरितिभावः। वैयर्थ्यंस्वपदस्येत्यस्यार्थःस्वशब्दवैयर्थ्यमिति॥ [५११।१३] अनन्यथेति। स्वशब्दस्यरूपसमानार्थ कत्वेइत्यर्थः। ननुपंचमस्यप्रथमेपादेतस्यभावस्त्वतलावित्यधिकरणेगुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिसूत्रेणसामान्यश ब्दस्यभावार्थकष्यञंतत्वात्पुनर्भावार्थकतल्प्रत्ययःकथमित्यतःष्यञ्प्रत्ययोयंनभावार्थइत्याह॥ [५११।१४] चातुर्वर्ण्यादित्वादि ति। चतुर्वर्णादिभ्यःस्वार्थेष्यञ्वक्तव्यइतिवार्तिकेनचातुर्वर्ण्यंमयासृष्टमित्यादिगीतादौचातुर्वर्ण्यमित्यादिवत्समानमेवसा मान्यमितिसमानशब्दात्ष्यञ्प्रत्ययेषःप्रत्ययस्यहलंत्यमितिआद्यंतानुबंधलोपेतद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धौयस्येत्यंतलोपेसा मान्यमितिरूपं अतोनदोषः। चतुर्वर्णादेःप्रयोगानुसारित्वात्अयमपिशब्दस्तत्रज्ञेयइतिभावः। शाब्दाःशब्दशक्तिज्ञाइत्यर्थः॥ [५११।१६] नैतयोरेकार्थत्वमिति। अतएवपाणिनीयेस्वंरूपंशब्दस्येत्यत्रस्वमितिरूपविशेषणमुक्तमितिज्ञेयं॥ [५११।१८] चेतनत्ववादाइति। ॥४९६॥ चेतनश्चेतनानामित्यादयइत्यर्थः॥ [५११।२] गुणवचनेति। गुणवचनेभ्योब्राह्मणादिशब्देभ्यश्चभावेकर्मणिचष्यञ्भवतीतिसूत्रार्थः।

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्चेतिपूर्वसूत्रात्ष्यञोनुवृत्तेः अस्यचब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्इतिभावः । भावार्थेल्युडंतमुपेत्याह ॥ चेतन शब्दप्रवृत्तिनिमित्तंचज्ञानमिति ॥ चेतनत्व[५११।२५]इति । ज्ञानकर्तृत्वरूपचेतनत्वेचेतनत्वंचज्ञत्वमित्यत्रोक्तेइत्यर्थः ॥ प्रसंगात्तस्यापी[५११।२६]ति । ब्रह्मणोज्ञत्वेज्ञेयज्ञानसापेक्षत्वंस्यादित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारद्वये[६००।११]ति । नकेवलंपूर्वार्धोक्तेव्यभिचारेनप्रमाणं । किंतुउत्तरार्धोक्तव्यभिचारेचनप्रमाणमितिव्यभिचारद्वयनिरासप्रयोगद्वयेपिव्याप्तिरुपपादितेतिभावः । ज्ञानस्य कर्त्रादिहीनत्वेभोजनादेस्तथात्वापादनंकुतः हेत्वभावादित्यतआह ॥ धात्वर्थोपी[६००।१२]ति ॥ आकांक्षे[६००।१३]ति । जानातीत्युक्तेकिमितिजायमानाकांक्षावशादित्यर्थः ॥ विशेषाभा[६००।१४]वादिति । धात्वर्थत्वाविशेषादित्यर्थः । उत्तरवाक्यमवतारयति ॥ ज्ञाता[६००।१५]ज्ञेयमिति ॥ कारकाभिधानमेतदिति । ण्वुल्तृचावितितृचः कर्तरिअचोयदितियत्प्रत्ययस्यकर्मणिविधानादितिभावः ॥ पर्यायाविति । ज्ञातृपदंकर्तृवाचि ज्ञपदंकर्मवाचि क्रियांकुर्वद्धिकारकमितिनिर्वचनादितिभावः ॥ [६००।१७]अनित्यस्येति । जन्यस्येत्यर्थः । किमनेनोक्तानुमानद्वयस्यदूषणमुक्तंस्यादित्यतः कार्यत्वमुपाधिरुक्तंस्यादितिभावेनाह ॥ इत्यनेनेति । पूर्वंहिज्ञानंकर्त्रादिकारकोपेतं ज्ञानरूपंजानातिधात्वर्थत्वात्भोजनताडनादिधात्वर्थवत् । ब्रह्मरूपंज्ञानकर्तृ कारकाद्युपेतंज्ञत्वाद्धोक्रादिवदित्यत्रकार्यत्वंप्रयोजकमितिमनसिनिधायपक्षीभूतेब्रह्मरूपेज्ञाने (ब्रह्मरूपज्ञानक) कर्तरिचकार्यत्वरूपव्यापकविरुद्धनित्यत्वोपलब्ध्येतिवाकार्यत्वाभावोपलब्ध्येतिवार्थः । व्याप्यविपर्ययः कर्तृकर्मरूपकारकोपेतत्वविपर्ययः शंकितइत्यर्थः । परोक्तोपाधौदोषमनभिधायातिप्रसंगोक्तिरयुक्तेत्यतोभिप्रायंवदन्नेवावतारयति ॥ नोत्पा[६००।१८]दकमेवेत्यादिना ॥ अस्तीति । असभुवीत्यतोलः कर्मणिचभावेचाकर्मके

भ्यइतिकर्त्तरिविहितलादेशतिपःकर्तृकारकाभिधायित्वादितिभावः ॥ धात्वर्थाश्रयःकर्तेति । तथाचगगनेसत्ताश्रयत्वादि
संभवाद्युक्तंअस्तीत्यादौकर्तृकारकत्वादिकंतस्येतिभावः ॥ अतएवेति । आकांक्षानाकांक्षयोरेवकारकान्वितत्वानन्वितत्वयोः
प्रयोजकत्वांगीकारादेवेत्यर्थः। एकरूपत्वाविशेषेपिजानातिबुध्यतइत्यादिधात्वर्थः कर्मान्वितःकिमित्याकांक्षायाःसत्त्वात् प्रका
शतेस्फुरतीत्यादिधात्वर्थस्तुकर्माकांक्षावैधुर्यात्तदनन्वितइतियुज्यते। अन्यथाकार्यत्वस्यैवप्रयोजकत्वेतन्नस्यादितिअग्रेव्यक्तं ॥
कर्माद्यन्वितत्तानियमोपीति। घटःप्रकाशतेद्योततेस्फुरतीत्यादावपिकर्मान्वितत्तास्यात्कार्यत्वस्यसत्वादितिभावः॥द्विती
यप्रसंगस्येति। नहिज्ञानंज्ञेयहीनमित्येवंरूपेणाहेत्यर्थः॥ नकांचिदिति। अपौरुषेयत्वहान्यादिरूपेत्यर्थः ॥ वसिष्ठादयो
द्रष्टारइति । द्रष्टृत्वंच जन्मांतरेश्रुतास्तास्तुवासुदेवप्रसादतः । मुनीनांप्रतिभास्यंतिभागेनैवनसर्वशइत्यत्रोक्तदिशासमाधिवे
लायांस्मृतिविषयत्वंज्ञेयं। नित्यइत्यादेःप्रकृतानुपयोगमाशंक्याह॥ यथावेदवागिति । नधात्वर्थइति । वर्णमालायाअ
क्रियारूपत्वात् वाचंवक्तिउच्चारयतिअधीतेअध्यापयतिइत्यादिधात्वर्थ प्रतिकर्मकारकमित्यर्थः । ननुनित्यानांवर्णानांअर्थही
नत्वात् तत्समुदायस्यक्रमविशिष्टवेदवाचोर्थवत्याअनित्यत्वात्कथंनित्यत्ववाच्यत्वयोःसमावेशइत्यतआह॥ वर्णानामिति।
जिज्ञासासूत्रेशक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थइतिपद्यव्याख्यावसरेस्फोटाद्यपाकरणेनवर्णानामर्थवत्त्वस्यस्थितत्वादित्यर्थः । यद्वान्वय ॥४५७॥
व्यतिरेकाभ्यांवर्णानामर्थवत्त्वस्यसर्वानुभवसिद्धतयास्थितत्वादित्यर्थः । तएवचपौर्वापर्येणानुसंहिताःवेदवागित्युच्यंतइति

भावः । यद्वावेदगतवर्णानांप्रत्येकंभगवदर्थकत्वस्यवेदाक्षराणियावंतीत्यादिस्मृत्याज्योतिर्नयेनचस्थितत्वादित्यर्थइत्येके । न
नुवचनक्रियायाःअनित्यत्वात्कथंनित्योवक्तेतिउक्तिरित्यतआह ॥ शक्तिरिति । तथाचवचनस्यानित्यत्वेपितच्छक्तेर
पिकारकत्वान्नित्यत्वाच्चवचनक्रियाशक्तिमानीश्वरोनित्यवक्तेतिनित्यवचनंप्रतिकर्तृकारकतयोक्तिर्युज्यतइतिभावः ॥ उभय
त्रेति । ज्ञानंनित्यंचेन्नकारकापेक्षंज्ञोनित्यश्चेन्नक्रियाज्ञेयापेक्षःकिंतुकार्यमेवकारकापेक्षमितिप्रसंगद्वयेवेदवाचिईश्वरेचव्यभि
चारात्कारकापेक्षत्वेप्रयोजकत्वेनशंकितस्यकार्यत्वस्यव्याप्यभावेनतत्प्रतिव्यापकत्वाभावात् । ब्रह्मरूपज्ञानेकार्यत्वाभावोपलं
भेपिव्यापकविरुद्धोपलब्धिरसिद्धेतिनित्यवागपीत्यादिग्रंथेनोक्तंभवतीत्यर्थः । मिथ्यावस्तुसापेक्षत्वेब्रह्मणश्चेतनत्वाभा
वोक्तिः ॥ ७ ॥ तदभावेनेत्यनुवादः । वाक्येत्यादिव्याख्या ॥ व्याघातादिति । सर्वंमिथ्येतिवक्तुंप्रवृत्तमिदंवाक्यंमिथ्ये
त्युक्त्वापुनर्मिथ्यात्वंनेतिवक्तिचेत्व्याघातइत्यर्थः । अस्फुटत्वादाह ॥ अयमर्थइति । विहीनस्येत्यनुवादः । विरुद्धस्येति
व्याख्या । यद्वाविहीनस्येत्युपलक्षणमुपेत्योक्तं(उपपत्ति)विरुद्धस्येति । श्रुत्यादावित्यत्रविशेष्याकांक्षायांपूर्वत्रलिंगस्यप्रकृत
त्वादाह ॥ लिंगसमूहइति । तात्पर्यनिर्णायकलिंगसमूहइत्यर्थः ॥ तत्रापीति । श्रुत्यादिषट्केपिलिंगपदेनोदितःअसाधा
रणधर्मएवोपपत्तिरित्यर्थः । यदातुउपपत्तिर्लिंगपदेनाभिप्रेयतेतदाश्रुतितोपिलिंगंबलवदितिज्ञेयमित्यर्थः ॥ एतेनेति । ब्रह्म
तर्कोक्तत्वकथनेनपूर्वमीमांसाप्रभृतयोपिनिरस्ताइत्यर्थः ॥ न्यायविरणइति । तृतीयाद्यपादेप्रथमेश्रवणादितिनयेउक्तमित्य
र्थः । विस्तृतमेतत्तर्कतांडवचंद्रिकयोः ॥ प्रयोजनमिति । नेहनानेतिवाक्येनप्रपंचाभावोक्तेरितियोज्यं ॥ मुक्तिसिद्धि

रिति । प्रपंचहीनतयावस्थानस्यैवमुक्तित्वादितिभावः ॥ **विनाशेनेति** । प्रपंचस्येतियोज्यं । तथाचसत्यत्वेपिविनाशसंभवे नमिथ्यात्वंनवाच्यमित्यर्थः । अनादेःसत्यस्यनविनाशइतितुनिरस्तंजिज्ञासासूत्रइतिभावः॥ **बहुजीवेति** । तन्मतेबद्धमुक्तव्यवस्थोपगमेनसत्यपिव्यावहारिकप्रपंचेतस्यादृष्टिमात्रेणशुकादिमुक्तत्वस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः॥ **वैराग्यार्थमिति** । विश्वमिथ्यात्वोक्तिरितियोज्यं॥**ग्रंथांतरे**तत्वनिर्णयोपनिषद्भाष्यादावित्यर्थः॥ **निरवकाशमिति** । नेहनानेतिवाक्यंमिथ्यात्वरूपादर्थादर्थांतरशून्यमित्यर्थः॥ एकवाक्यत्वेयोजनामाह॥ उपपन्नइत्यादिना॥अवतारिकातुकथमेकवाक्यत्वपक्षइत्यतआह॥ **संगतिस्त्विति**॥निरवकाशंवाक्यमप्रमाणंप्रसज्यतइतिशंकांनिरस्यन्नेहनानेत्यस्यापव्याख्यानिरासेनलब्धमर्थमाहेत्येवंध्येयेत्यर्थः॥ **यःपुरुष इति** । यःपुरुषत्वेनज्ञातइत्यर्थः । अपलापशब्दार्थोमिथ्यात्वाभिधानमिति ॥ **पूर्ववाक्यार्थसमुच्चयइति** । नकेवलंकिंचेत्यादिनोक्तःप्रपंचापलापोमानाभावतद्विरोधाभ्यामयुक्तः । किंत्वीशगुणजातापलापोपिनयुक्तइतिसमुच्चयइत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । पृथगुपदेशाधिकरणादौ ॥ **उपपादितेति** । अनादियोग्यतांचैवकलिवाणीश्वरावधिमित्यादिग्रंथसंदर्भेणोपपादितेत्यर्थः । ऐक्यनिरासप्रस्तावेयोग्यतास्वीकारोक्तिरसंगतेत्यतआह ॥ **एतदुक्तमिति** ॥ **उक्तत्वादिति** । पूर्वपादेत्रापीतिभावः ॥ **अनुपदमेवेति** । नचस्वभावइत्यादिग्रंथइत्यर्थः । अन्यथाप्युपपद्यतइत्युक्तमाह ॥ **तेहिप्रागिति** । शंकावाक्यंव्याचष्टे ॥ **साम्येहीति** ॥ **कर्मजमिति** । कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः । कर्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयंइतिद्वितीयाध्यायगीतावाक्यंप्रमाणमस्तीत्यर्थः । शुभकरणोक्तिमुपलक्षणंमत्वाह ॥ **अशुभंत्याज्यंचेति** । प्रकृतोपयो

गायउपास्तइत्यस्यार्थमाह ॥ पर्यंतीत्यर्थइति । तदर्थलाभप्रकारोक्तिःकारणेनेति । उपास्तिरूपकारणेनतत्कार्यस्यापरो क्षस्यलक्षणयालाभइत्यर्थः । कुतएवंरूपवाक्योक्तिरित्यतआह ॥ उपरिचोपयोगइति । नहिज्ञानंविनाक्वापिफलस्याक्ष यताभवेदितिवक्ष्यमाणार्थोपपादकत्वेनोपयोगोभविष्यतीत्यर्थः॥उपनिषदेत्येतद्विद्याविशेषणंमत्वाह ॥ उपनिषदायोग्यये ति । योग्यसाक्षात्कारपूर्वकंकरोतीत्यर्थउक्तोभवति ॥ पक्षद्वयेपीति । मोक्षंकुर्वतिपक्षेस्वर्गंकुर्वतीतिपक्षेचेत्यर्थः । आद्येअ नेवंविदितिश्रुतिविरोधोवक्तव्यः । तद्धास्यांततःक्षीयतइतिवाक्यशेषात् अपरोक्षज्ञानिकृतकर्मणामक्षयफलकत्वान्मोक्षस्याक्ष यत्वादितिभावः । द्वितीयेयदेवविद्ययाकरोतितदेवेतिश्रुतौविद्यापूर्वकृतकर्मणैवोत्पन्नफलस्यवीर्यवत्तरशब्देनाक्षयत्वोक्तेस्त द्विरोधइतिभावः ॥ वाक्यार्थेति । अक्षयकर्मफलवत्त्वरूपवाक्यार्थानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ इत्याद्याइति । अत्रैवपादेविहित त्वाच्चाश्रमकर्मापीत्यादिसूत्रेभाष्योक्ताइत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तादिति । कृतप्रणाशादिरूपाद्धेतोरित्यर्थः ॥ पूर्ववत्तात्पर्यमि ति । तेषांफलांतराभावात् भोगार्थत्वाभावेवैयर्थ्यंस्यादित्येवंध्येयमित्यर्थः । मोक्षाननुप्रवेशेहेतुरितिभ्रमनिरासायाह ॥ वै यर्थ्यनिरासहेतुरिति । एवंसतितस्यहेतुतोपपद्यतेइतिभावः । मोक्षाननुप्रवेशेहेतुत्वेत्वन्यफलकत्वेनाप्युपपत्तेरप्रयोज कत्वंस्यादितिभावः । लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसीतिगीतोक्तेराह ॥ लोकसंग्रहार्थमिति । यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदे वेतरोजनइतिन्यायादितिभावः ॥ ईश्वरवदिति । फलाभावेपिईश्वरोयथासृष्ट्यादिकरोतिलीलात्वेनतथालीलात्वेनकुर्व तीत्यर्थः ॥ एवंकाम्यस्यापीति । ज्ञानात्पूर्वकाम्यंज्ञानरोधायसुखभुक्तयेज्ञानोत्तरकाम्यमपिज्ञानाभिभवायसुखभोगायचे

त्येवंविनियोगोध्येयइत्यर्थः । एतेनमूलेकाम्यानीत्युक्तेःकृत्यंव्यक्तीकृतंध्येयं । सर्वंभुक्त्यर्थमेवकिमित्यतआह ॥ एत
च्चेति । कर्मक्षयपादेतदधिगमेतिनयेयथोपास्यांजसादृष्टमित्यादिनाकर्मनाशनमपिव्युत्पादनीयमित्यर्थः ॥ [६०४।१९] औध्याना
येति । उपासनापादेसूत्रकृताकर्मविद्ययोर्ज्ञानार्थत्वस्यसमर्थितत्वादित्यर्थः ॥ [६०४।२०] इत्युक्तप्रपंचनार्थमिति । मुक्तौतारतम्य
मस्तीत्युक्तप्रपंचनार्थमित्यर्थः । शुभबाहुल्येनज्ञानाधिक्योक्त्यातेनफलबाहुल्यस्यापिलाभात् कर्मणःविचित्राक्षयफलवत्त्वंप्रपं
चितंभवतीतिभावः ॥ [६०४।२४] इत्युक्तमिति । जिज्ञासासूत्रेज्ञानीप्रियतमोतोमेइत्यादिसार्धश्लोकतात्पर्योक्तिप्रस्तावसुधायांपरमे
श्वरेभक्तिर्नामेत्यादिग्रंथेन तथोपासनापादादिभागानुव्याख्यानेचोक्तमित्यर्थः ॥ [६०४।२५] दशामात्रमिति । वैद्यकेहिमात्रशब्दऔ
धैकदेशवाचीप्रसिद्धः । दशमात्रमित्यत्रैकदेशवाचिपदेनतत्समुदायंऔषधंगृह्यतेतथेत्यर्थइत्येके । अन्येतुदशामात्रपदमिति
पाठमुपेत्यदशाशब्दितवस्त्रांतभागविशिष्टाल्पपटखंडेदत्तेदशामात्रंदत्तमित्यादिलौकिकव्यवहारेदशाशब्दोदशोपेताल्पपटखंड
परःतथेत्यर्थइत्याहुः । अपरेतुतैलार्द्रवर्तिदानेपिदशामात्रंदत्तमित्यत्रदशाशब्दोवर्तितैलसंमेलनरूपैकदेशिपरइत्याहुः । आदि
पदेनवैश्वदेवेनयजेतेत्यत्रवैश्वदेवशब्दश्चातुर्मास्याख्यकर्मगतवैश्वदेवपर्वशब्दितवैश्वदेवावैश्वदेवाष्टकयागसमुदायेलाक्षणिकस्त
थैवाद्याध्यायांत्यपादीयैकादशाधिकरणेभिधानादितिवैश्वदेवादिशब्दग्रहः॥ [६०५।२] एकदेशांतरेणेति । ज्ञानत्वेनैकीकृतेज्ञानेपरो
क्षत्वापरोक्षत्वयोरेकदेशत्वादेवमुक्तं ॥ [६०५।३] परोक्षज्ञानस्येति । ज्ञानसामान्यप्रत्यायकस्यापिएवमितिसहस्रशीर्षत्वादिप्रकारश्र
वणात्परोक्षपरत्वमुपेत्यैवमुक्तं ॥ [६०५।५] सूत्रकारस्येति । विद्यैवतुनिर्धारणात्दर्शनाच्चपुरुषार्थोतइत्यादिसूत्रकारस्येत्यर्थः ॥ द्वि

[६०५।६] विधलक्षणेति । एकदेशेनैकदेशिलक्षणातथाएकदेशांतरेणैकदेशांतरस्यलक्षणेत्येवंद्विधेत्यर्थः । द्वेशेरपिमुक्तिहेतुत्वनिरासे
पूर्वोक्तविरोधइत्यतआह ॥ [६०५।१५] अत्रद्वेषस्येति ॥ [६०५।१७] यथोक्तमिति । द्वादशस्कंधेनुक्रमणिकायां नैष्कर्म्यपदेनकर्मसाध्यत्वा
न्मोक्षउच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मोक्षसाधनमपि । निरंजनंकामादिदोषरहितंज्ञानं अच्युतभाववर्जितंहरिभक्तिहीनं
चेत्द्वेषयुक्तंचेदित्यर्थः । नशोभतेमोक्षहेतुर्नेत्यर्थः। कस्यचिज्जीवस्येतिभ्रमनिरासायवादेवदेव्योर्व्यावृत्तयेवाह ॥ [६०५।१८] जीवजात
स्येति । द्वेषोभक्तिश्चमुक्तौत्वित्यत्रान्वयाप्रतीतेराह ॥ [६०५।१९] साधनमपिद्वेषोभक्तिश्चेतीति ॥ [६०५।२०] योग्यतयेति । द्विविधमु
क्तौयथायोग्यंसंबंधइत्यर्थः । शब्दरूपत्वाभावात् कथंविधायकत्वमित्यतआह ॥ विधायकंकारकमिति । प्रागुक्तसन्मुक्ते
रन्यत्वधीनिरासायाह॥ नित्यसुखरूपासन्मुक्तिरिति । सन्मुक्तिकारणमित्यनंतरंशेषमाह॥ इतिज्ञायतइतिशेषइति ।
ननुतृतीयाध्यायतृतीयपादेअकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्यधिकारेस्त्रियांक्तिन्नित्युक्तेःकथंकर्तरिक्तिन्नित्यतआह ॥ [६०५।२५] संचबहु
लेति । उणादयोबहुलमितिउपक्रमात्तद्वहुलग्रहणमत्राप्यनुवर्त्यमितिभावः॥ करणइति । भगवांश्चमुक्तेःकारणमितिजिज्ञा
सासूत्रेप्रत्यपादि । तथाचमुच्क्तिन्निति स्थितेलशक्वतद्धितेहलंत्यमितियोगाभ्यांअनुबंधद्वयलोपेकित्वात्क्ङितिचेतिसूत्रेणपुगंते
तिप्राप्तगुणनिषेधेचोःकुरितिचकारस्यकुत्वेमुक्तिरिसितिरूपंज्ञेयं । आगमाअपीत्यस्यार्थोन्येप्यागमाइति । श्रुतिपुराणेभ्योन्येपं
चरात्रादयइत्यर्थः ॥ [६०६।२] प्रसिद्धमिति । तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्त्ततइत्यादिश्रुत्यादौसिद्धमित्यर्थः ॥ तत्रसंबंधोयमेवे
ति । गुणोक्तेर्मोक्षस्यचअयंवक्ष्यमाणइत्यर्थः ॥ प्रतिपादितत्वादिति । प्रीत्यामोक्षपरत्वाच्चतात्पर्यनैवदूषणइति ।

जिज्ञासासूत्रेआनुमानिकपादादौतत्रतत्रेतिभावः ॥ कृपालुत्वादीनिति । कृपालुशब्दानिर्वाहोजिज्ञासानये अतोयथार्थ बंधस्येत्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळेदर्शितः । गतिद्वयोक्तेर्व्यवस्थितविषयत्वेनकृत्यमाह ॥ द्विविधानिवाक्यानीत्या दिना । वैरेणयन्नृपतयश्शिशुपालपौंड्रसाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्य मापुरनुरक्तधियःपुनःकिमित्यादिषुध्यायंतइतिश्रवणात्स्मरणप्रधानानीत्युक्तं । द्वेषप्रधानानिद्वेषसाधकानीत्यर्थः । म्रि यस्वेतिवक्तव्येकथंमरेत्युक्तिरित्यतआह ॥ प्रकृत्यंतरस्येति । शब्विकरणंमृधात्वंतरंपरस्मैपदंच तथाचमरेतिसाध्वित्यर्थः ॥ जीववामरवेति । (राजपुत्रचिरंजीवमाजीवऋषिपुत्रकेतिपूर्ववाक्यं)साधोरिहपरत्रचसुखमेवेतितथोक्तं । व्याधस्यजीवने मरणेचउभयत्रनसुखमतोमाजीवमामरेत्युक्तं । जाल्मेतिनिंदितेत्यर्थः । वैधवेयविधवापुत्र ॥ इदंचेति । वैरेणेत्यादिषूक्तार्थ धीहेतुरित्यर्थः ॥ वाक्यलक्षणाअनुमानंचेति । वाक्यमेवस्वांतर्गतपदैर्लक्षणयोक्तमर्थंबोधयति स्वयंलिंगंविधयानुमापय तिचेत्यर्थः । व्यक्तमेतत्कर्मनिर्णयटीकयोः । एवंव्याप्त्यनुमानप्रकारःवैरेणेत्यादिवाक्यंनप्रमाणविरुद्धप्रतीतार्थकंप्रमाणवाक्य त्वात् । तद्वाक्यकर्तावा प्रमाणविरुद्धप्रतीतार्थतात्पर्यकोन प्रमाणवाक्यकर्तृत्वात् । प्रमाणांतरानुगुणार्थांतरतात्पर्यकंतादृशा र्थांतरतात्पर्यकोवा उक्तादेवहेतोःसंमतवदित्यादिरूपेणज्ञेयः ॥ अतीतंपादइति । रिपवोयेतुरामस्यविमुखत्वान्निरामिण इत्यादिनेतिभावः ॥ अत्रचेति । पादइतिवर्तते । चेतनस्यद्वयंभोग्यमितिग्रंथेनेतिज्ञेयं ॥ द्वेषंवाक्यमिति । द्वेषाच्चैद्या दयइतिवाक्यंप्रतीतार्थेद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वेइत्यर्थः ॥ स्ववाक्यस्येति । हिरण्यकशिपुश्चापीत्यादेरित्यर्थः ॥ कथमिदंलभ्य

तइति । अर्थपदप्रयोगमात्रेणोक्तरूपंतात्पर्यंकथंलभ्यतइत्यर्थः ॥ सतएवपदार्थस्येतियथेति । सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् । कैवल्यंपरममहानविशेषोनिरंतरइतितृतीयस्कंधद्वादशाध्यायस्थवाक्येर्थशब्दोयथामुख्यप्रतिपाद्यपरस्तथेति । उक्तंहितत्रतात्पर्ये मुख्याभिधेयस्त्वर्थःस्यादित्यादिना ॥ [६०७।८] एषोर्थइति । अनन्यार्थतयेत्यादिनोक्तोर्थइत्यर्थः ॥ [६०७।११] इतितावत्प्रसिद्धमिति । उपपादितमेतत् प्रीत्यामोक्षपरत्वाच्चतात्पर्यंनैवदूषणेइत्येतद्व्याख्यावसरइतिभावः । विष्णुमहिम्नोक्तिपरवाक्यानांकथंभक्त्यर्थकत्वमित्यतआह ॥ [६०७।१३] अर्थाक्षिप्तस्यापीति ॥ उक्तप्रकारेणेति । स्मर्तव्योभगवानित्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। अपौनरुक्त्यायभक्तिशब्दस्तदेकदेशपरइतिभावेनविशब्दार्थंविवृण्वन्नाह ॥ [६०७।१४] माहात्म्यज्ञानेति ॥ [६०७।१६] यदुक्तमिति । नहिद्वेषयुताद्दृशिरित्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । देवसमभक्तिःकार्येतिभ्रमनिरासाययथापदस्ययोग्यतार्थत्वंगुरावित्यत्राप्यन्वयंचोपेत्यार्थमाह ॥ [६०७।१७] यथादेवेदेवयोग्येति । व्याख्येयव्याख्यानभावःतथेतिसमुच्चयइतिज्ञेयं । प्रकाशतइतिश्रवणादाह ॥ अनेनेति ॥ [६०७।१८] ज्ञानादेरिति । साक्षात्कारोमुक्तिश्चादिपदार्थः । व्याहतिनिरासायाह ॥ वेदैरित्यादि । ननुशक्यशब्दात्सुप्रत्ययेतस्यरुत्वेउत्वेगुणेपूर्वरूपेचशक्योहमितिभाव्यमित्यतआह ॥ [६०७।२१] विवक्षितस्त्विति । संधिस्तुविवक्षितश्चेत्तदास्यान्नचेन्नभवतीत्यर्थः । अतएवइकोचिविभक्ताविितिसूत्रवृत्तौनुमाअपीत्यादिप्रयोगइतिभावः ॥७॥ वचनैर्भक्तेरेवपुमर्थहेतुत्वोक्तिः॥७॥
[६०७।२५] निष्टंकितमिति । निर्णीतं ज्ञानीप्रियतमोतोमइत्यादिनाजिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानादावित्यर्थः ॥ [६०८।७] अणुत्वादिनिय

मस्यापीति । अणुत्वेअणुरेवायंनमहान्महत्त्वेमहानेवायंनाणुरित्यादिनियमस्यानुमानापत्तेरित्यर्थः । दृष्टवैलोम्या
दितिल्यब्लोपेपंचमीत्युपेत्याह ॥ **दृष्टवैलोम्यमनादृत्येति** ॥ **अणुत्वमहत्वयौगपद्यादेरिति** । अणुत्वमहत्वयोर्यौ
गपद्यमितिविग्रहः । गुरुत्वलघुत्वयौगपद्यादिरादिपदार्थः । सिद्धांतइत्यनुवादः । प्रामाणिकइतिव्याख्या । भक्तेरेवपुमर्थहेतु
त्वेयुक्तयुक्तिः ॥ ५ ॥ **उपपादितमिति** । पूर्वग्रंथेअतीतपादेचविषयेषुचसंसर्गादित्यादिनाअतोविष्णौपराभक्तिरित्यंतेन
चोपपादितमित्यर्थः। अग्रेपौरुषेयस्योदाहरणादाह ॥ **वेदशब्देनेति**॥ **ब्रह्मादिषु** । विरिंचरुद्रादिष्वित्यर्थः॥ **विशिष्टस्य**
हेतोरिति । प्रधानभक्त्यापुरुषार्थभाक्त्वरूपविशिष्टहेतोरित्यर्थः । अवध्यत्वादिपुरुषार्थभाक्त्वंतेषामप्यस्तीत्यतआह ॥
हिरण्यगर्भादिभिरिति ॥ **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिंचवाणीशेत्यत्रेत्यर्थः । हरिभक्तेषुभक्तिकरणेयुक्त्युक्तिः ॥ ५ ॥ ए
तेनैवेतिमूलानुवादः । भगवद्भक्तेष्वित्यादिव्याख्या ॥ **यत्प्रागुक्तमिति** । पूर्वपादांत्यभागेउक्तमित्यर्थः । एतेनैवेत्यस्यार्था
तरमाह ॥ **अनेनैवंप्रकारेणेति** । देवतातारतम्यज्ञानंमुक्त्यर्थमावश्यकंमुक्तिहेतुदेवताभक्तितारतम्यहेतुत्वात्यद्यद्धेतुकार
णंतत्तत्रावश्यकंयथासंमतमितिवा देवताभक्तितारतम्यंतत्तारतम्यज्ञानपूर्वकंतेनविनातदसंभवात्। यद्येनविनानसंभवतितत्त
त्पूर्वकंयथासंमतमित्यादिरूपेणेतिभावः। भक्तितारतम्यस्यमुक्तिहेतुत्वात्तद्धेतुज्ञानस्यापितत्सिद्धिरितिभावः । देवताभक्ति
तारतम्येयुक्त्युक्तिः ॥ ७ ॥ भगवत्प्रीतिगोचराइतिहेतुगर्भमितिभावेनाह ॥ **भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेवेति** । एवंगुरव ॥४६१॥
श्चेत्यपिज्ञेयं । अन्यप्रस्तावेअन्यधर्मविधिरसंगतइत्यतआह ॥ **पूज्याश्चेत्यादिनेति** । पूजनमननध्यानानांअर्चनंवंदनंदास्यं

सख्यमात्मनिवेदनमितिश्रुतिस्मृत्यादेश्चश्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनंइतिसप्तमस्कंधेभक्तित्वेनपरिगणनादितिभावः ॥
अनेनदर्शितमिति । तत्रवेदशब्दस्यागममात्रोपलक्षणत्वेनव्याख्यानादितिभावः । ल्यब्लोपेपंचमीत्युपेत्याह ॥ **क्रमम**
नुसृत्येति ॥ **धर्मिणीति** । तत्तत्प्रीतिकारणत्वरूपसाध्यंप्रतिधर्मिभूतेत्यर्थः ॥ **भगवद्भक्तभक्तेःकर्तव्यत्वमिति** । क्र
मादित्यस्यक्रममनुसृत्यरमादिष्वितिव्याख्यानादितिभावः॥ **इतिचेति** । प्रयोगद्वयमितिपूर्वेणान्वयः॥ **विशिष्टसाध**
नादिति । उत्तमत्वानुसारिणीरमादिषुक्रियमाणेत्येवमुत्तमत्वानुसारित्वविशेषणयुक्तभक्तिंधर्मीकृत्यसाधनादित्यर्थः ॥ **पृथ**
क्प्रयोगद्वयेनेति । भगवद्भक्तेषुरमादिषुभक्तिःभगवत्प्रीतिदाशास्त्रविहितभक्तित्वात् रमादिषुतारतम्येनक्रियमाणैवभक्तिर्भ
गवत्प्रीतिदाउक्ताद्धेतोरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । देवतादिभक्तेःकर्तव्यत्वेतारतम्येनकार्यत्वेचागमयुक्त्योरुक्तिः ॥७॥३।४।५।६॥
॥ ७ ॥ **ॐस्वामिनःफलश्रुतेः** । आत्रेयपदश्रवणादाह ॥ **पूर्वपक्षयित्वेति** । सूत्राक्षरार्थस्तंत्रदीपिकायांव्यक्तः । विशेषो
क्तेःसामान्योक्तिपूर्वकत्वादाह ॥ **इतिशेषइति** । उत्सूत्रितत्वनिरासायाह ॥ **यःसूत्रेस्वामिपदेनोक्तइति** ॥ **फ**
लप्राप्तौतारतम्यंनसूत्रितमिति । देवदत्तानुष्ठितज्ञानकर्मादिफलंदेवास्तारतम्यानुसारेणप्राप्नुवंतिहीत्येतत्प्रमेयंनसूत्रि
तमित्यर्थः॥ **इतिश्रुतिमिति** । वाजसनेयेतृतीयेध्यायेसप्तान्नविद्यागतांश्रुतिमित्यर्थः ॥ **पूर्वोक्ताभ्यामिति** ।
तरतमभावापन्नस्वामित्वहर्योज्ञारूपाभ्यामित्यर्थः । स्थितपदात्कर्मापिग्राह्यमितिभावेनोक्तं ॥ **तत्रपुण्यपापप्रेरणमि**
ति ॥ **तत्वव्याघातादिति** । सात्विकधर्मत्वव्याघातादित्यर्थः । सुखपर्यवसायित्वस्वभावत्वात्तस्येतिभावः। परपु

रेपरदेहे । आगमशेषंयोजयति ॥ [६१०।२०]किंचेत्यादिना । प्रागनुक्तेराह ॥ [६१०।२१]नोपसंहरइति ॥ देवादि[६१०।२३]ग्रहणमिति । देवानांनराणांचेत्युक्तिर्देवर्षिगंधर्वाद्यशेषप्राण्युपलक्षणमित्यर्थः ॥ [६१०।२४]तंत्रेपीति । बृहत्तंत्रेपीत्यर्थः ॥ प्रसंगादिति । शुभफलेतारतम्योक्तिप्रसंगादित्यर्थः ॥ पूर्ववच्छंकापरि[६११।६]हारइति । यदिस्वामित्वात्प्रजानुष्ठितशुभफलंदेवानांतर्हितदनुष्ठिताशुभफलमपितेषांस्यादितिशंकायांप्रेरकाअपीतिवाक्यंप्राप्तमितिद्रष्टव्यं । भगवत्प्रीतिहेतुत्वात्स्वातंत्र्याच्चाशुभफलंनतेषामितिपरिहाराभिप्रायश्चाशुभंत्वशुभेप्येषामित्यत्रेवद्रष्टव्यइत्यर्थः ॥ [६११।९]अस्यार्थस्येति । शुभाशुभफलंक्रमाद्देवासुराणांमहादित्यस्यार्थस्येत्यर्थः । एवंचेत्यनुवादः । तथापीतिव्याख्या ॥ [६११।१०]श्रुतीति । स्वामिनइत्यत्रभाष्योक्तश्रुतिविरोधइतिभावः ॥ [६११।११]अल्पस्येति । लोकेअल्पः(स्वोनिः)स्वेनिःस्वइतिअल्पसु(खीन)खिनिनसुखीतिअल्प(ज्ञोनवि)ज्ञानेऽविद्वानित्यादेःवेदेचनाल्पेसुखमस्तीतिनान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादेर्दर्शनादितिभावः ॥ [६११।१२]भाष्यादाविति । न्यायविवरणमादिपदार्थः । मूलेविवेकस्यास्फुटत्वादाह ॥ [६११।१५]एतदुक्तंभवतीति ॥ मानुष्य[६११।१८]प्राप्तेरयोगादिति । मानुषयोनिप्राप्तेर्विष्णुपूजादिरूपप्रेरणाफलत्वायोगादितिभावः ॥ दैत्यानांस्वर्गादीति । तत्प्राप्तेःशुभफलत्वेनदैत्यानांशुभप्रेरकत्वाभावादितिभावः ॥ सर्वथेति । अस्यपदस्यासंभवादित्यनेनान्वयः । तेपांपरपुरुषाप्रवेशनात्तत्प्रेरकत्वाभावादितिभावः ॥ फलोक्त्यां[६११।१९]चेति । उक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ९ ॥ ३।४।७ ॥ ९ ॥ [६११।२०]अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ आदिपदस्वारस्यायवाक्यद्वयतयायोजनामाह ॥ [६११।२१]ज्ञानफलमाप्नुयुःतच्चविशेषाच्छिष्यादपीति । गुरुपरंपरोक्त्यासूचितंहेतुंस्वयमाह ॥ संतान[६११।२४]कारणत्वादिति ।

उक्तमितिपूर्वेणान्वयः । संतानःशिष्यसंततिः । सार्धतावदित्यनुवादः । अध्यर्धमितिव्याख्या । अर्धेनाधिकंतावत्फलमित्य
र्थः । प्रागुक्तोहेतुरत्रापिज्ञेयः । यथोत्तरंतस्मात्क्रमादित्यन्वयप्रदर्शनेनमूलानुवादः । अध्यर्धप्राप्तिक्रमादितिव्याख्या । व्या
ख्यातार्थपदमनुवदति ॥ **यथोत्तरंतस्मात्क्रमादिति**[६।१।२५] । अध्यर्धक्रमादित्यर्थः ॥ **इत्यनेनापिसंबध्यतइति**[६।१।२६] । ब्रह्मातस्मा
त्क्रमाद्ब्राणीफलादध्यर्धतावत्फलंप्राप्नोतीत्येवंध्येयमित्यर्थः । नन्वेवंचेत्तर्हिसहस्रगुणितंमहौघगुणितमितिकथंनिर्धारणोक्तिः
अध्यर्धक्रमादित्युक्तक्रमेस्वावरप्राप्यफलापेक्षयाध्यर्धफलप्राप्तिपक्षेअधिकगुणितफलप्राप्तेरपिसंभवादित्यतआह ॥ **सहस्रम
हौघशब्दाविति** । तथाचस्वावरस्ययावत्प्राप्यमध्यर्धतावत्पलंततोधिकस्येत्येवंब्रह्मपर्यंतंज्ञेयमित्यर्थः । ननुसहस्रमहौघश
ब्दौयथाश्रुतावेवग्राह्यौनोपलक्षकतयाव्याख्येयौ सहस्रमहौघावधिभूतंयत्किंचिदेवप्राप्यंफलमुपादायव्याख्यानेमहौघत्वादेरु
पपत्तेरित्यतआह ॥ **परंपरायाअनियतत्वादिति**। संप्रदायप्रवर्तनेपरंपरायाअनियतत्वात् । तस्मा(त्शिष्यप्राप्यफला)दुपदि
शतितत्फलादध्यर्धफलमुपदेष्टाप्राप्नोतीत्येवंव्याख्यानंयुक्तं। नत्वेतावदिति निर्धारणमित्यर्थः। ज्ञानदानफलमेवात्रमूलेप्रतीयते
नज्ञानफलमित्यतआह॥ **इत्युत्तरवाक्यमिति**[६।२।४] । अष्टादशेध्यायेगीतायां प्रियतरोभुवीत्यनंतरं अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवाद
मावयोः । ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिरितिश्लोकोप्यत्रमूलेपठनीयइत्यर्थः । तथाचमुक्तौशिष्यप्राप्यसुखादधिकंसु
खमाचार्यस्यसुज्ञानं। नचतस्मादित्यादिवाक्यशेषादितिभावः। एवंशब्दार्थःसत्यमित्यादि ॥ **पात्रेक्रियमाणंखलुदानंफला**[६।२।६]
येति । अथोशमेनोपरतामनुष्याइत्यादिवचनादितिभावः ॥ **प्रत्युतेति**[६।२।७]। मानस्तेनेभ्यइत्यादिश्रुतौअयोग्योपदेशस्यनिषेधादि
तिभावः ॥३।४।९॥ **ऐहिकं**[६।२।८] ॥ **ज्ञानंदृष्टंफलमिति**[६।२।९]। ज्ञानरूपंदृष्टंफलमित्यर्थः ॥३।४।१०।११॥ इतिचतुर्थःपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेतृतीयाध्यायःसमाप्तः ॥